रामायणम्।

अयोध्याकाण्डम्।

महर्षिवाल्मीकिप्रणीतम्।

रामानुज-कृत-टीका-समेतम्।

श्रीयुक्त द्वारकानाथभञ्जमहानुभावस्याभ्यनुज्ञया

श्रीहेमचन्द्र भट्टाचार्य्येण

संशोधितं, प्रकाशितञ्च।

कलिकाताराजधान्यां

वाल्मीकियन्त्रे

श्रीकालीकिङ्कर चक्रवर्त्तिना मुद्रितम्।

शकाब्दाः १७९४।

रामायणम्।

अयोध्याकाण्डम्।

प्रथमः सर्गः।

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः।
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः॥ १ ॥

अयोध्याख्ये तु गुर्वर्थे त्यक्त्वा राज्यं गिरौ वसन्।
पादुके भरतायादात् स रामः शरणं मम॥

अथ रामस्य राज्याभिषेकार्हगुणान् प्रतिपादयितुं राज्याभिषेकादि च प्रतिपादयितुम् एतदारम्भः। मातुलकुलं मातुलगृहं अनघः सोदरस्य लक्ष्मणस्य बलवत्रामाश्रयप्रयुक्तेर्ष्यारहितः नित्यशत्रवः कामादयस्तेन हन्ता। नीतः अनेन विना मातुलगृहभुज्यमानसुखमसत्कल्पमिति धिया नीत इत्यर्थः। प्रीत्या भरतविषयस्नेहेन पुरस्कृतो युक्तः तेन भरतनिर्बन्धेन गमनशङ्का वारिता। किञ्च भरतेन प्रीत्या पुरस्कृतः अग्रेसरः कृतः तेन परस्परानुरागसूचनम्॥ १ ॥

स तत्र न्यवसद् भ्रात्रा सह सत्कारसत्कृतः।
मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः॥ २॥
तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः।
भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम्॥ ३॥
राजापि तौ महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ।
उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रवरुणोपमौ॥ ४॥

स भरतस्तत्र मातुलकुले विशिष्टवस्त्राभरणभोजनादिरूपसत्कारेण सत्कृतः पुत्रस्नेहेन पुत्रादप्यधिकस्नेहेनेत्यर्थ इत्येके॥ २॥

तत्रापि तादृशसत्कारवत्यपि मातुलगृहे कामतः कामैरभिमतविषयैः। सार्वविभक्तिकस्तसिः। तर्प्यमाणौ अनेन सार्वत्रिकी विषयसुखानिवृत्तिर्बोधिता, वृद्धम् अनेन शुश्रूषाकालात्ययेन धर्मलोपभयात्तत्स्मरणमिति सूचितम्। अस्मरताम् अस्मरतामडभाव आर्षः *॥ ३॥

प्रोषितौ विदेशगतौ †॥ ४॥

---

* दशरथो वृद्धोऽभूत् न राज्यभरणे सम्यक् क्षमते अपीदानीं रामेण यौवराज्यं कारयेदित्यचिन्तयतामिति भावः।

† महातेजा सत्पुत्रलाभकृत निरवधिवातेजस्को राजा दशरथोऽपि महेन्द्रवरुणोपमौ तद्वन्निरपाय मैत्रीसम्पन्नौ प्रोषितौ देशान्तरगतौ तौ निरवधिकप्रीतिविषयौ उभौ भरतशत्रुघ्नौ सुतौ सस्मार सम्प्रत्यस्मद्वृद्धस्यापि मे पुत्रद्वयासन्निधानमेव न्यूनतेत्यस्मरत् इति भावः।

सर्व्वएव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः।
स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः॥ ५॥
तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः।
स्वयम्भूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः॥ ६॥
स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य बधार्थिभिः।
अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः॥ ७॥
कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा।
यथा वरेण देवानामदितिर्व्वज्रपाणिना॥ ८॥
स हि रूपोपपन्नश्च वीर्य्यवाननसूयकः।

विनिर्वृत्ता विनिर्गता अनेन राज्ञो विष्णुरूपकध्वनिः *॥ ५॥

तत्रापि रामस्यात्यन्ताभिमतत्वमुत्कर्षञ्चाह तेषाम् इति। तेषामपि मध्ये पितुः रामो रतिकरो बभूव भूतानां प्राणिनां मध्ये स्वयंभूश्चतुर्मुख इव गुणवत्तरश्च बभूव॥ ६॥

गुणवत्तरत्वे हेतुः, सहीति। उदीर्णस्य दृप्तस्य, अर्थितः प्रार्थितः जज्ञे आविर्भूतः॥ ७॥

देवानां वरेणेति वज्रपाणिविशेषणं, वज्रपाणिना प्रार्थितेन देवानां वरेण वामनेनादितिरिव इत्यन्ये॥ ८॥

गुणवत्तर इत्युक्तगुणानेवाह,—सहीति। रूपं लावण्यं सौन्दर्य्यं च

* स्वशरीरात् इति अभूतोपमा। लोके कस्यचित् चतुर्षु बाहुषु सत्सु यथा तस्यैकोऽपि नाप्रियो भवति तथा।

भूमावनुपमः सूनुर्गुणैर्दशरथोपमः ॥ ९ ॥
स च नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वञ्च भाषते ।
उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १० ॥
कदाचित्*उपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ।
न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ ११ ॥
शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः ।
कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि ॥ १२ ॥

असूया गुणेषु दोषाविष्करणं तद्रहितः भूमावनुपम उक्तगुणविषये । सूनुः कौसल्याया इति शेषः । दशरथोपमत्वं वक्ष्यमाणगुणैर्बोध्यम् ॥ ९ ॥

मृदुपूर्वं मृदूक्तिपूर्वं स्वजनेन परुषम् उच्यमानोऽपि परुषमुत्तरम् न प्रतिपद्यते न प्रयच्छति ॥ १० ॥

शतमनन्तं आत्मवत्तया स्वाधीनान्तःकरणतया * ॥ ११ ॥

शीलं सुचरितं ज्ञानमात्मानात्मविवेकज्ञानं वेदतदर्थज्ञानञ्च । अस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि अस्त्रशस्त्रपरिश्रमयोग्यकालस्य यदन्तरं मध्यं तेष्वपि † सज्जनैरेव शास्त्ररहस्यं कथयन्नास्त । अन्यदा तु कैमुतिकन्यायसिद्धं सज्जनैकसम्भावणम् ॥ १२ ॥

---

* "कथञ्चित्" इति वा पाठः ।

* दयार्द्रान्तःकरणेनेति वा ।

† अस्त्राणां योग्यः अभ्यासः तस्य अन्तरेषु अवकाशेष्वपि ।

बुद्धिमान् मधुराभाषी पूर्व्वभाषी प्रियंवदः।
वीर्य्यवान्न च वीर्य्येण महता स्वेन विस्मितः॥ १३॥
नचानृतकथो विद्वान् वृद्धानां प्रतिपूजकः।
अनुरक्तः प्रजाभिश्च प्रजाश्चाप्यनुरज्यते॥ १४॥
सानुक्रोशो जितक्रोधो ब्राह्मणप्रतिपूजकः।
दीनानुकम्पी धर्म्मज्ञो नित्यं प्रग्रहवान् शुचिः॥ १५॥
कुलोचितमतिः चात्त्रं स्वधर्म्मं बहुमन्यते।

* मधुराभाषी मधुरमाभाषितुं शीलमस्य पूर्व्वभाषी आगतान् प्रति प्रथमभाषणेन स्वाभिमुख्यप्रदर्शकः मधुरं शब्दतः प्रियं अर्थतः न च विस्मितः अप्राप्तगर्व्वः॥ १३॥

न चानृतकथः तेन सदा सत्यवचनायोगव्यवच्छेदो बोध्यते †। अनुरक्तोऽनुरञ्जितः अन्तर्भावितण्यर्थः अनुरज्यते अनुरञ्जयति तेन परस्परानुरागः॥ १४॥

अनुक्रोशो दया दुःखिषु तद्वान् दीनानुकम्पया तदभिलषितप्रापक अतो न पौनरुक्त्यं प्रग्रहो दुष्टनिग्रह इन्द्रियनिग्रहश्च॥ १५॥

---

* बुद्धिमान् प्रशस्तबुद्धिः कथं सर्व्वे जनाः सुखं वसेयुरित्येवं सर्व्वदा लोकरक्षणचिन्तापर इत्यर्थः।

† अनृता असत्या कथा प्रबन्धकल्पना यस्य न तथा असत्काव्यालापवर्ज्जित इत्यर्थः।

मन्यते परया कीर्त्या महत् स्वर्गफलं ततः ॥ १६ ॥
नाश्रेयसि रतो यस्य * न विरुद्धकथारुचिः ।
उत्तरोत्तरयुक्तीनां † वक्ता वाचस्पतिर्यथा ॥ १७ ॥
अरोगस्तरुणो वाग्मी वपुष्मान्देशकालवित् ।
लोके पुरुषसारज्ञः साधुरेको विनिर्मितः ॥ १८ ॥
स तु श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ।

कुलोचितमतिः स्वकुलोचितदयादाक्षिण्यशरणागतवत्सलादिधर्मैक-प्रवणबुद्धिः ; अतएव क्षात्त्रं धर्मं प्रजापालनादि बहु मन्यते । ततः क्षात्त्रधर्मात् प्रजापालनजन्यया शत्रुसंहारजन्यया च कीर्त्या महत् स्वर्गरूपं फलं साध्यं मन्यते, क्षात्त्रं धर्मं बहु मन्यतइवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अश्रेयसि अश्रेयस्करे निषिद्धकर्मणीत्यर्थः । धर्मविरुद्धकथारुचिर्न वादादिषु वृहस्पतिरिव स्वोक्तिनिर्वाहकयुक्तिवक्ता ॥ १७ ॥

अरोग इत्यनेन सत्कर्मानुष्ठानसामर्थ्यं । वपुष्मान् विपुलांसत्वादि-लक्षणवपुर्विशेषवान् देशकालविदिति तत्तत्कर्मयोग्यदेशकालज्ञाता निग्र-हानुग्रहाय धर्मिष्ठत्वाधर्मिष्ठत्वरूपसारज्ञाता स एक एव रामो लोके साधुः सर्वगुणयुक्तो ब्रह्मणा कृतः ॥ १८ ॥

एवं श्रेष्ठगुणैर्युक्तत्वोपदेशेऽपि दार्ढ्याय सत्यत्वप्रत्यापनाय च पुन-

---

* "नित्यं" इति वा पाठः ।

† "उत्तरोत्तरयुक्तौ च" इति वा पाठः ।

बहिश्चर इव प्राणो बभूव गुणतः प्रियः ॥ १९ ॥
सर्व*विद्याव्रतस्नातो यथावत् साङ्गवेदवित् ।
इष्वस्त्रे च पितुः श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः ॥ २० ॥
कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः ।
वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः ॥ २१ ॥
धर्मकामार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ।
लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः ॥ २२ ॥
निभृतः संवृताकारो गुप्तमन्त्रः सहायवान् ।

रूपदिशति सत्त्विति । श्रेष्ठगुणैस्तैर्वक्ष्यमाणैश्च प्राणसादृश्यकथनात् प्रजानां रामाधिकमिष्टं नास्तीति सूचितं गुणतः गुणैः ॥ १९ ॥

सर्वविद्येति । तत्तद्विद्यापेक्षितब्रह्मचर्य्यव्रतानन्तरमेव स्नातः कृतसमावर्त्तनः अतएव यथावदित्यादि । इषवो मन्त्रहीनाः समन्त्रास्ते अस्त्राणि समाहारे द्वन्द्वः । पितुः श्रेष्ठस्तदपेक्षया श्रेष्ठः ॥ २० ॥

कल्याणानामभिजनो जन्मभूमिः अदीनः क्षोभहेतावपि अक्षुब्धान्तःकरणः सत्यवाक् कृच्छ्रेऽपि सत्यवक्ता अभिविनीतः शिक्षितः ॥ २१ ॥

स्मृतिप्रतिभानयोर्भेदः संक्षेपे व्याकृतः लौकिके कृतकल्पः सम्पादितसामर्थ्यः समयाचारे धर्मे विशारदः कुशलः ॥ २२ ॥

निभृतो विनीतः संवृताकारो गूढाभिप्रायः । गुप्तमन्त्र इति पाठे फलपर्य्यन्तमन्याविदितमन्त्रः गुप्तैर्मन्त्रैरिति पाठः प्रचुर । गुप्तैर्मित्त्वेन

---

* "सम्यक्" इति वा पाठः ।

अमोघक्रोधहर्षश्च त्यागसंयमकालवित् ॥ २३ ॥
दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्ग्राही न दुर्वचः।
निस्तन्द्रीरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् ॥ २४ ॥
शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः।
यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः ॥ २५ ॥
सत्संग्रहानुग्रहणे स्थानविन्निग्रहस्य च।
आयकर्मण्युपायज्ञः सन्दृष्टव्ययकर्मवित् ॥ २६ ॥

सर्वोत्कर्षशालित्वान्न हि परराष्ट्रभेदादौ मुख्यसहायाः त्यागो वित्तादेः सत्पात्रे दानं संयमो न्यायेनार्जनं तत्समयज्ञः ॥ २३ ॥

दृढभक्तिर्गुर्वादिषु स्थिरप्रज्ञः विस्मृतिहीनः नासद्ग्राही असदनुग्रहणशीलो न दुर्वचः परोद्वेजकवचनहीनः निस्तन्द्रीः निरालस्यः स्वीयानां दोषः स्वदोषः ॥ २४ ॥

कृतज्ञः परेणात्यल्पमपि कृतमुपकारं जानाति तथा पुरुषाणामन्तरं तारतम्यं तद्विवेचने कोविदः। यद्वा पुरुषाणामन्तरमभिप्रायस्तज्ज्ञः प्रग्रहो निग्रहः यथान्यायं यथोचितं कर्तुं विचक्षणः ॥ २५ ॥

उक्तमर्थमेव विवृणोति सत्संग्रहानुग्रहणे संग्रहः स्वीकारस्ततोऽनुग्रहणं सपरिवारस्य पालनं प्रग्रहणे इति पाठेऽप्ययमेवार्थः। तत्र निग्रहस्य दुष्टनिग्रहस्य च करणे स्थानवित् देशकालज्ञः आयकर्मणि उपायज्ञः पुष्पेभ्यो मधुकर इव प्रजाभ्यः करेण धनग्रहणकर्मणि चतुर इत्यर्थः। क्वचिदायस्य चार्द्धेन चतुर्भागेन वा पुनः। "पादभागैस्त्रिभिर्वापि व्ययः कार्यो नृपैरिह" इति शास्त्रसंदृष्टव्ययकर्मज्ञः ॥ २६ ॥

श्रेष्ठः शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेषु च ।
अर्थधर्मौ च संगृह्य सुखतन्त्रो न चालसः ॥ २७ ॥
वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् ।
आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम् ॥ २८ ॥
धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसम्मतः * ।
अभियाता प्रहर्त्ता च सेनानयविशारदः ॥ २९ ॥
अप्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः ।

व्यामिश्रकेषु प्राकृतादिभाषामिश्रितनाटकादिषु श्रेष्ठम निपुणतम्
अर्थधर्मौ संगृह्य तदविरोधेन सुखतन्त्रः कामसेवीत्यर्थः । कर्त्तव्येष्वालस्य-
रहितः ॥ २७ ॥

वैहारिकाणां क्रीड़ाप्रयोजनानां शिल्पानां गीतवाद्यचित्रकर्मादीनां
विज्ञाता । अर्थविभागवित्,

"धर्माय यशसेऽर्थाय आत्मने स्वजनाय च ।
पञ्चधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च शोभते ॥"

इत्युक्तरीत्या तद्विभजनज्ञः । विनयो विविधगत्या नयनं शिक्षणं
वा ॥ २८ ॥

अभियाता परसेनाभिमुखं याता, प्रहर्त्ता, शत्रूणाम् सेनानयश्चक्रादि-
व्यूहेन सेनान्यासस्तत्र निपुणः ॥ २९ ॥

* लोके सर्व्वेषामतिरथनां सम्मतस्तैः पूजित इत्यर्थः । इति
केचित् ।

अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी ॥ ३० ॥
नावज्ञेयश्च * भूतानां न च कालवशानुगः ।
एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ ३१ ॥
सम्मतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः ।
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये चापि शचीपतेः ॥ ३२ ॥
तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसञ्जननैः पितुः ।
गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ३३ ॥

मत्सरः परसम्पद्द्वेषः ॥ ३० ॥

भूतानां प्राणिनाम् । सिद्धानामिति पाठे सिद्धा देवभेदा इति कतक-कृत् । कालवशः कालपारतन्त्र्यं प्राकृतवत् तदनुसारी न स्वायत्तसर्वपरि-कर इति यावत् † ॥ ३१ ॥

एवं द्विवारं गुणश्रैष्ठ्यमुपपाद्य पुनरतिदार्ढ्याय तदुपपादयति,—सम्मत इत्यादि । क्षमाप्रधानैर्गुणैर्वसुधायास्तुल्य इति परेणान्वयः ॥ ३२ ॥

तथेति । कान्तैरिष्टैः तथा पितुः प्रीतिसञ्जननैर्गुणैः करणैर्विरु-रुचे इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

---

* "न चावमन्ता" इति वा पाठः ।

† "दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन् पृथिवीमिमाम् ॥"
इति भगवतैव कालनियमस्योक्तत्वात् । केनापीत्थं व्याख्यातम् ।

तमेवं वृत्तसम्पन्नमप्रधृष्य * पराक्रमम् ।
लोकनाथोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ३४ ॥
एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम् ।
दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परन्तपः ॥ ३५ ॥
अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः ।
प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥ ३६ ॥
एषा ह्यस्य परा प्रीति र्हृदि सम्परिवर्त्तते ।
कदा नाम सुतन्द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम् ॥ ३७ ॥
वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पकः ।
मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ ३८ ॥

एवमभिषेकोपयोगि गुणश्रेष्ठमुक्त्वा राज्ञोऽभिषेकेच्छां दर्शयति,—तमेवमिति। मेदिनी तद्देवता तद्वर्त्तिप्रजाश्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

चिन्ताप्रकारमाह,—अथेति। मयि जीवति रामो राजा कथं भवेत्? तादृशस्य तस्य दर्शनजा एषा अत्युत्कटानिर्वचनीया च प्रीतिर्मे कथं स्यादिति चिन्ता बभूवेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

प्रीतिरभिलाषः, अभिलाषप्रकारमाह,—कदा नामेति। पूर्वपद्ये प्रीतिरानन्दः ॥ ३७ ॥

---

* "अप्रमेय" इति वा पाठः ।

यमशक्रसमो वीर्य्ये बृहस्पतिसमो मतौ।
महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः॥ ३९॥
महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम्।
अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवाप्नुयाम्॥ ४०॥
इत्येवं विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः।
शिष्टैरपरिमेयैश्च लोके लोकोत्तरैर्गुणैः॥ ४१॥

पर्जन्यो मेघः * ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अनेन वयसा वार्द्धकेन तथाभूतमात्मजं दृष्ट्वा यथास्वर्गं यथाकालं यथायोग्यं वा स्वर्गमवाप्नुयामिति चिन्तां चक्रे इत्यनुकर्षेणान्वयः॥ ४०॥

तैस्तैरुक्तैः। एतैरिति पाठेऽप्येवमेव शिष्टैरुक्तादन्यैश्चापरिच्छिन्नैर्लोके लोकोत्तमत्वेन प्रसिद्धैर्गुणैरुपलक्षितम्॥ ४१॥

---

* परा प्रीतिरित्युक्तं प्रपञ्चयति श्लोकत्रयेण,—वृद्धिकाम इत्यनेनापूर्व्वैश्वर्य्यप्रदत्वमुक्तं, सर्व्वभूतान्यनुकम्पयतीति सर्व्वभूतानुकम्पनः। कर्त्तरि ल्युट्। अनेन भ्रष्टैश्वर्य्यसाधकत्वमुक्तं, तथा चाभिलषिताधिकप्रदातृत्वे भ्रष्टैश्वर्य्यजनितसन्तापोपशामकत्वेन च वृष्टिमान् पर्जन्यो मेघ इव। लोके मत्तः प्रियतरः अतिशयेन प्रीतिमानित्यर्थः। प्रते(?)-साम्यानर्हत्वात् वीर्य्ये यमशक्रोभयसाम्यमुक्तं, मत्तश्च गुणवत्तर इति पूर्व्वं प्रियतरत्वमुक्तम् अत्र तद्धेतुगुणवत्तरत्वमुच्यते इति बोध्यम्। इति केनापि व्याख्यातम्।

तं समीक्ष्य तदा राजा युक्तं समुदितैर्गुणैः ।
निश्चित्य सचिवैः सार्द्धं यौवराज्यममन्यत ॥ ४२ ॥
दिव्यन्तरीक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम् ।
सञ्चचक्षेऽथ मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ॥ ४३ ॥
पूर्णचन्द्राननस्याथ शोकापनुदमात्मनः ।
लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः ॥ ४४ ॥
आत्मनश्च प्रजानाञ्च श्रेयसे च प्रियेण च ।
प्राप्ते काले स धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान् नृपः ॥ ४५ ॥

तम् उक्तानुक्तैः समुदितैर्गुणैर्युक्तं पुत्रं समीक्ष्य दृष्ट्वा सचिवैः सार्द्धं निश्चित्य तादृशगुणवत्त्वेन पुत्रस्य यौवराज्यम् अमन्यत विचारितवान् ॥ ४२ ॥

दिव्युत्पातग्रहनक्षत्रादिविकृतं अन्तरिक्षे महावातदिग्दाहादयः भूम्युत्पाता भूकम्पादयः तज्जं तत्सूचितं भयमात्मनिष्ठं मन्त्रिभ्यः सञ्चचक्षे उक्तवान् । तथा रामाभिषेककारणान्तरमात्मनः शरीरे जराञ्चावोचत् अनेनोत्पातसूचितानिष्टयोग्यताध्वननम् ॥ ४२ ॥

अथात्मनः शोकापनुदं शोकहरं पूर्णचन्द्रमुखस्य महात्मनो रामस्य संप्रियत्वं राज्याभिषेकेण सर्वानन्दकरत्वं बुबुधे ज्ञातवान् ॥ ४४ ॥

अत आत्मनश्च श्रेयसे प्रजानाञ्च श्रेयसे प्रियेण च प्रजानिष्ठरामविषयप्रीतिरूपहेतुना च भक्त्या च रामपालनेन प्रजा स्वस्था भवन्त्विति प्रजाविषयस्नेहेन च स नृपो मन्त्रिणः रामाभिषेकाय त्वरितवान् ॥ ४५ ॥

नानानगरवास्तव्यान् पृथग्जानपदानपि* ।
समानिनाय मेदिन्याः प्रधानान् पृथिवीपतिः ॥ ४६ ॥
तान् वेश्म नानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान् ।
ददर्शालंकृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ ४७ ॥
न तु केकयराजानं जनकं वा नराधिपः ।
त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियम् ॥ ४८ ॥
अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन् परपुरार्दने ।
ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसम्मताः ॥ ४९ ॥
अथ राज्ञा वितीर्णेषु विविधेष्वासनेषु च ।

त्वरयित्वा नानानगरवासिनस्तत्राधिष्ठितान् भिन्नभिन्नजनपदस्वामिनश्च मन्त्रिद्वारा समानिनाय ॥ ४६ ॥

वेश्म नानाभरणैस्तद्दानैः । प्रजापतिर्ब्रह्मा ॥ ४७ ॥

केकयाद्यनानयने हेतुस्त्वरया चेति चस्त्वर्थे अभिषेकविषयत्वरया त्वित्यर्थः । प्रियं रामाभिषेकम् अश्रोष्यतामिति विचार्येति शेषः । अत्र भरत-जनकयोरागमने वनगमनविघ्नभिया देवास्तथाबुद्धिं राज्ञे दत्तवन्त इति तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

शेषाः केकयजनकव्यतिरिक्ता आसन्नाः ॥ ४९ ॥

---

* "पृथक्जनपदान्" इति पाठे भिन्नभिन्नजनपदवासिन इति चार्थः ।

राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ॥ ५० ॥

स लभ्यमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः
पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः।
उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ
सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामराज्याभिषेक प्रस्तावो नाम
प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

राजवितीर्णेषु राजदर्शितेषु नियता नियतदेशाधिपत्याः यद्वा राजमुखमात्रनिरीक्षकाः ॥ ५० ॥

मानः सत्कारः, पुरालयैः राजसेवार्थं सदायोध्यास्थितैः जानपदैः स्वस्वदेशस्थैः उपोपविष्टैः सभायां स्वसमीपोपविष्टैः। सहस्रचक्षुरिन्द्रः। राज्ञोऽपि चारैस्तथा तैरेव च सर्वप्रजाराजचित्तस्थज्ञानम् ॥ ५१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः।

द्वितीयः सर्गः ।

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥
दुन्दुभिस्वरकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना ।
स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ॥ २ ॥
राजलक्षणयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च ।
उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ॥ ३ ॥
विदितं भवतामेतद् यथा मे राज्यमुत्तमम् ।
पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत् परिपालितम् ॥ ४ ॥

अथ राज्याभिषेकस्य सर्वप्रजार्थत्वात् तदनुमतये प्राह राजेत्याह,—तत इति । आमन्त्र्य अभिमुखीकृत्य । हितं श्रेयस्करम् अतएवोद्धर्षणम् उत्कृष्टहर्षजनकम् । प्रथितं सर्वजनश्राव्यं यथा भवति तथोवाच ॥ १ ॥

तदेवाह,—दुन्दुभीति । अनुनादः प्रतिध्वनिः । नादयन् दिश इति शेषः ॥ २ ॥

स्वरे राजलक्षणयुक्तत्वं स्निग्धगम्भीरत्वादियुक्तत्वं कान्तत्वं मृदुमधुरत्वादिना रसयुक्तेन अद्भुतरसयुक्तेन ॥ ३ ॥

मे राज्यं सम्प्रतिपाल्यमानं मम पूर्वैर्मन्वादिभिः पालितमिति विदितमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

सोऽहमिक्ष्वाकुभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः प्रतिपालितम् ।
श्रेयसा योक्तुमिच्छामि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥
मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुगच्छता ।
प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥
इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् ।
पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितं मया ॥ ७ ॥
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवतः ।
जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥ ८ ॥
राजप्रभावजुष्टाञ्च दुर्वहामजितेन्द्रियैः ।
परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ॥ ९ ॥
सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ।

ततः किं तत्राह,—सोऽहमिति । श्रेयसा रामराज्याभिषेकद्वारा विशिष्टेन सुखेन, यत इक्ष्वाकुभिः प्रतिपालितमतएव सुखार्हम् ॥ ५ ॥

पूर्वैर्मन्वादिभिराचरितं पन्थानं प्रजापालनमार्गम् अनिद्रेण स्वसुखनिरपेक्षेण । यथाशक्ति इति विनयप्रदर्शनम् ॥ ६ ॥

जरितं प्रापितजरं कृतं न कदापि प्रजापालनविरोधेन विषयासक्तिः कृतेति भावः ॥ ७ ॥

वर्षसहस्राणि षष्टिवर्षसहस्राणि बह्न्यायूंषि वत्सरशतरूपानेकपुरुषायूंषि विश्रान्तिं प्रजाचिन्तारहितत्वरूपिणीम् ॥ ८ ॥

राजप्रभावाः शौर्यादयस्तद्युक्तैर्जुष्टाम् । वक्ष्यति इति शेषः कृता ॥९॥

सन्निकृष्टानिमान् सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥ १० ॥
अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैः श्रेष्ठो ममात्मजः।
पुरन्दरसमो वीर्ये रामः परपुरञ्जयः ॥ ११ ॥
तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम्।
यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रातः पुरुषपुङ्गवम् ॥ १२ ॥
अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणाग्रजः।
त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥ १३ ॥

प्रजाहिते पुत्रं कृत्वा तं नियुज्य अनुमान्य कृतानुमतिकान् कृत्वा॥१०॥

राज्यार्हत्वं पुत्रस्य दर्शयति,—अनुजात इति। मत्सम्बन्धिसर्वगुणविशिष्टो जात इत्यर्थः। इत्थंभूताख्यानविषयेऽनुःकर्मप्रवचनीय इति मामिति द्वितीया। स्वव्यतिगुणाधिकगुणवत्तामप्याह पुरन्दरेति ॥ ११ ॥

पुष्येण युक्तं चन्द्रमिव सर्वकार्यसिद्धिदत्वं यौवराज्ये तत्पदे प्रातः नियोक्तास्मीति लुट्। पुङ्गवं श्रेष्ठम् ॥ १२ ॥

स वो युष्माकं नाथो राजा अनुरूपो योग्यः * येन राज्ञा न केवलं यूयमेव नाथवन्तोऽपि तु त्रैलोक्यमपि नाथवत्तरम्। एवंप्रभावो राम इति भावः ॥ १३ ॥

---

* यद्वा स रामो वो युष्माकमनुरूपो नाथः अनुकूलं रूपं यस्य सः निरूपमसौन्दर्यशालिदिव्यमङ्गलविग्रह इत्यर्थः। यद्वा अनुगतं रूपं यस्य असावनुरूपः सर्वथापीत्यर्थः। इति केचित्।

अनेन श्रेयसा सद्यः संयोज्यैऽहमिमां महीम् ।
गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १४ ॥
यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् ।
भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ॥ १५ ॥
यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
अन्या मध्यस्थचिन्ता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १६ ॥

श्रेयसा प्रशस्ततरेण रामेण महीं संयोज्य राज्याभिषेकद्वारेणेत्यर्थः। एवं सति तस्मिन् सुते तत्पालनभारं निवेश्य गतक्लेशो भविष्यामि* ॥१४॥

मे इदम् अभिषेकरूपं कार्यं यत् यदि मया साधु सुमन्त्रितं भवतामनुरूपार्थम् अनुकूलप्रयोजनावहञ्च तदा भवन्तो मे मम अनुमन्यन्ताम् अनुमतिं प्रयच्छन्तु हर्षयुक्तत्वाद्गुरस्मच्छब्दप्रयोगनशक्तयमदोषाय। इतोऽतिरिक्तं वा कथं केन प्रकारेण किं करवाणि तद्वदन्त्विति शेषः ॥ १५ ॥

ननु त्वदधिकः को हिताहितविचारसमर्थः? अत आह,—यद्यपीति एषा चिन्ता यद्यपि मम प्रीतिस्तद्विषया, तथापि अन्यद्धितं यदस्ति तदा विचिन्त्यतां यतो मध्यस्थानां रागद्वेषहीनानां चिन्ता तु विचारस्तु तद्गतां चिन्तापेक्षयान्या विलक्षणा, तदेवाह,—विमर्देन पूर्वापरपक्षसङ्घर्षेणाभ्यधिकोदया अधिकार्थप्रादुर्भाववती ॥ १६ ॥

---

* तस्मिं सुते महीं निवेश्य अनेन रामकर्तृकपरिपालनरूपेण श्रेयसा महीमिमां परिदृश्यमानसर्वजनोपेतां संयोज्य गतक्लेशो भविष्यामीति सम्बन्ध इति केचित् ।

इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन् नृपा नृपम् ।
वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दन्त इव बर्हिणः ॥ १७ ॥
स्निग्धोऽनुनादः सञ्जज्ञे ततो हर्षसमीरितः ।
जनौघोद्घुष्टसन्नादो मेदिनीं कम्पयन्निव ॥ १८ ॥
तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ।
ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥ १९ ॥
समेत्य ते मन्त्रयितुं * समतागतबुद्धयः ।
ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ २० ॥
अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव ! ।

वृष्टिमन्तं महामेघं दृष्ट्वा नर्दन्तो बर्हिण इव मुदिता नृपा नृपं प्रत्यनन्दन् प्रशंसापूर्वमङ्गीचक्रुः ॥ १७ ॥

अनुनादः सामन्तकृतहर्षजवाक्यस्य प्रतिध्वनिः संजज्ञे सभायामिति शेषः । जनौघानाम् उद्घुष्टेन शब्देन सन् सम्भवन् नादः प्रतिध्वनिः पृथिवीं कम्पयन्निव सञ्जज्ञे बहिरिति शेषः विमानमिति पाठे राजास्थानमित्यर्थः ॥ १८ ॥

भावं धर्मविषयमभिप्रायम् । बलं सेना तपोबलं वा चामृषाः ॥१९॥

समतामेकरूपतां गताः प्राप्ता बुद्धयो येषां ते मन्त्रयितुं प्रवृत्ता इति शेषः मन्त्रणोत्तरं ज्ञात्वा पुनः पुनः पर्य्यालोचनेन निश्चित्य ॥ २० ॥

* "समेत्य मन्त्रयित्वा तु" इति वा पाठः ।

स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिवम् ॥ २१ ॥
इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।
गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥ २२ ॥
इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् ।
अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
श्रुत्वैतद् वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ ।
राजानः ! संशयोऽयं मे तदिदं ब्रूत तत्त्वतः ॥ २४ ॥
कथन्नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ।
भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं महाबलम् * ॥ २५ ॥

अनेकेत्यादि पदं बहुव्रीहिः । साहसे स्वार्थिकोऽण् युवराजानमिति समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टजभावः ॥ २१ ॥

इच्छामः कृताभिषेकं द्रष्टुमिति शेषः ॥ २२ ॥

अजानन्निव तदभिषेकस्य सर्वमनःप्रियत्वं जानन्नपि अजानन्निव प्रजामुखात् स्पष्टं जिज्ञासुः ॥ २३ ॥

हे राजानो ! मे वचनं श्रुत्वा तन्निर्बन्धादेव केवलं रामं पतिमिच्छथ न वस्तुत इति संशयः ॥ २४ ॥

संशयबीजमाह,—कथं न्विति । युवराजं तेन युवत्वात्तत्र नाना-विधधर्माणामभिसम्भव इति भावः ॥ २५

* "ममात्मजम्" इति वा पाठः ।

ते तमूचुर्महात्मानः * पौरजानपदैः सह।
बहवो नृप ! कल्याणगुणाः सन्ति सुतस्य ते ॥ २६ ॥
गुणान् गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः।
प्रियानानन्दनान् कृत्स्नान् प्रवक्ष्यामोऽद्य तान् शृणु ॥ २७ ॥
दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः।
इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशाम्पते ! ॥ २८ ॥
रामः सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः।
साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९ ॥
प्रजासुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः।
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्य्ये साक्षात् शचीपतेः ॥ ३० ॥

अस्मिन्नाधर्मलेशसम्भावनापीत्याशयेनोत्तरयन्ति ते इति। ते नृपाः
कल्याणगुणाः प्रजाकल्याणजनका गुणाः ॥ २६ ॥

देवकल्पस्य देवतुल्यस्य रामस्य प्रियान् शत्रूणामपि आनन्दनान्
अनिष्टनिवारणपूर्वकेष्टप्रापकत्वेनानन्दजनकान्॥ २७ ॥

दिव्यैरमानुषैः इक्ष्वाकुभ्यस्तद्वंशेभ्यः अतिरिक्तोऽधिकः ॥ २८ ॥

साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तः रामेणैव प्रतिष्ठापित इत्यर्थः। श्रिया
यशसा ॥ २९ ॥

---

* "महात्मानं" इति वा पाठः।

धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयकः।
क्षान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः॥ ३१ ॥
मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योऽनसूयकः।
प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः॥ ३२ ॥
बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता।
तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्द्धते॥ ३३ ॥
देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः।
सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित्॥ ३४ ॥
गान्धर्वे च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः।

सुखत्वइत्यादिस्तुल्य इत्यनेनान्वयः प्रत्येकगुणेषु एकैकस्योपमानत्वदर्शनेन रामनिष्ठगुणानामन्यत्रैकत्र वासासम्भवो दर्शितः॥ ३० ॥

सन्धा प्रतिज्ञा अनसूयकोऽन्यविषयासूयारहितः सान्त्वयिता दुःखितानां दुःखशमयिता श्लक्ष्णः प्रियवचनः॥ ३१ ॥

मृदुः सुकरोपासनः स्थिरचित्तत्वमतिसङ्कटेऽपि अङ्गीकृतापरित्यागः अनसूयकोऽन्यनिष्ठासूयाया अविषयः भूतानां प्राणिनाम्॥ ३२ ॥

तेनोक्तगुणसमूहेन कीर्त्तिः शौर्यादिजा यशोदानादिना प्रसिद्धिः तेजः शौर्यम्॥ ३३ ॥

देवासुरेत्यादि निर्द्धारणे षष्ठी॥ ३४ ॥

गान्धर्वे सङ्गीतशास्त्रे, कल्याणानामभिजनो वासस्थानम्, अदीनः क्षोभहेतावप्यक्षुभित आत्मा चित्तं यस्य॥ ३५ ॥

कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ ३५ ॥
द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः।
यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा ॥ ३६ ॥
गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्त्तते।
संग्रामात् पुनरागत्य कुञ्जरेण रथेन वा ॥ ३७ ॥
पौरान् स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति।
पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ॥ ३८ ॥
निखिलेनानुपूर्व्या च पिता पुत्रानिवौरसान्।
शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कच्चिद् वर्मसु दंशिताः ॥ ३९ ॥
इति वः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते।
व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ॥ ४० ॥
उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति।

अभिविनीतः शिक्षितः धर्मे अर्थे च नैपुणं येषां तैः ग्रामेति लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदम्। ग्रामस्य नगरस्य वा रक्षार्थं संग्रामं यदा व्रजतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पिता औरसान् पुत्रानिव पौरान् कुशलं पृच्छतीत्यन्वयः शुश्रूषन्ते च वः शिष्या इति ब्राह्मणान् प्रति प्रश्नः वर्मसु दंशिताः अवहिता भृत्या वः सेवन्त इति क्षत्रियान् प्रति प्रश्नः कच्चिदिति प्रश्ने कच्चित् धर्मेषु दंशिता इति पाठः ॥ ३९ ॥

व्यसनं दुःखम् ॥ ४० ॥

सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः॥ ४१॥
स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मना श्रितः।
सम्यग्योक्ता श्रेयसाञ्च न विगृह्यकथारुचिः॥ ४२॥
उत्तरोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा।
सुभ्रूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम्॥ ४३॥
रामो लोकाभिरामोऽयं शौर्य्यवीर्य्यपराक्रमैः।
प्रजापालनसंयुक्तो न रागोपहितेन्द्रियः॥ ४४॥
शक्तस्त्रैलोक्यमप्येष भोक्तुं किन्नु महीमिमाम्।
नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन॥ ४५॥
हन्त्येष नियमाद्वध्यान् अवध्येषु न कुप्यति।
युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति॥ ४६॥

यथा पुत्रसुखेन पिता आनन्दवान् भवति तथा प्रजासुखेन राम इति भावः॥४१॥

न विगृह्य कथारुचिः विग्रहो वृथाकलहः तं कृत्वा जल्पवितण्डादि-कथारुचिर्यथा प्राकृतस्तथा न इत्यर्थः। नविगृह्यकथारुचिः इति पाठे निन्द्यकथारुचिः न इत्यर्थः॥ ४२॥ ४३॥

शौर्य्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यं वीर्य्यं स्वस्याविकारे एव परस्य वि-कारापादनं पराक्रमो युद्धे लघुसञ्चारः। रागो विषयेच्छा॥ ४४॥ ४५॥

क्रोधप्रसादसार्थक्यमेवोपपादयति,—हन्तीत्यादि। यत्र यस्मिन् विषये सन्तोषस्तमर्थैः पूरयतीत्यर्थः॥ ४६॥

दान्तैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसञ्जननैर्नृणाम्।
गुणैर्विरोचते * रामो दीप्तः सूर्य्य इवांशुभिः ॥ ४७ ॥
तमेवं गुणसम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम्।
लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ४८ ॥
वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्यासौ तव राघवः।
दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः ॥ ४९ ॥
बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः।
देवासुरमनुष्येषु सगन्धर्वोरगेषु च ॥ ५० ॥
आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा।
आभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः ॥ ५१ ॥
स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायम्प्रातः समाहिताः।

दान्तैः स्वमनोदमनैः ॥ ४७ ॥

मेदिनी तत्स्थोजनः ॥ ४८ ॥

असौ ते वत्सो दिष्ट्या अस्मद्भाग्येन श्रेयसि प्रजारक्षणरूपे समर्थो जातः किञ्चासौ राघवस्तव दिष्ट्या भाग्येन मरीचिप्रजापतेः पुत्रः कश्यप इव पुत्रगुणै र्युक्तो जात इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

देवासुरादिषु राष्ट्रे पुरवरे च वर्त्तमानः सर्वोपि जनो रामस्य बलादि आशंसते। आभ्यन्तरः सेवकः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रामस्यार्थे रामस्यबलादिप्रयोजनार्थे ॥ ५२ ॥

---

* "विरुरुचे" इति वा पाठः।

सर्वान् देवान् नमस्यन्ति रामस्यार्थे मनस्विनः ॥ ५२ ॥

तेषां तद्याचितं देव ! त्वत्प्रसादात्समृध्यताम्

राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ॥ ५३ ॥

पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥ ५४ ॥

तं देवदेवोपममात्मजन्ते

सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ।

हिताय नः चिप्रमुदारजुष्टं

मुदाभिषेक्तुं वरद ! त्वमर्हसि ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे रामाभिषेकप्रस्तावे प्रजानां दशरथवाक्यानुमोदनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

याचितं अभिप्रार्थितं रामाभिषेकरूपं समृध्यताम् सम्पद्यतां ॥ ५३ ॥

राजोत्तमेति सम्बोधनम् ॥ ५४ ॥

देवदेवो विष्णुस्तत्सदृशम् अतएव सर्व्वलोकहिते निविष्टं उदारगुणैर्जुष्टं उदारैर्महद्भिश्च परिगृहीतम् ॥ ५५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ।

द्वितीयः सर्गः ।

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ।
प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः ॥ १ ॥
अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ।
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥
इति प्रत्यर्चितान् * राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् ।
वसिष्ठं वामदेवञ्च तेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥
चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः ।

अञ्जलिपद्मानि अञ्जलिरूपाणि पद्मानि पद्माकाराञ्जलीन् इति यावत् । प्रगृहीतानि प्रकर्षेण शिरसि बद्धानि प्रतिगृह्य वीक्षणवचनप्रत्यञ्जलिभिर्यथायोगं तासाम्प्रतिग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥

इति प्रत्यर्चितान् पौरजानपदान् कृत्वा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् तेषां पौरादीनां शृण्वतां पुर इत्यर्थः । चकारं संग्राह्यमपेक्ष्य ब्राह्मणानिति बहुवचनं ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

* "प्रत्यर्च्य तान्" इति वा पाठः ।

यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ॥ ४ ॥
राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् ।
शनैस्तस्मिन् प्रशान्ते च जनघोषे जनाधिपः ॥ ५ ॥
वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् ।
अभिषेकाय रामस्य यत् कर्म सपरिच्छदम् ॥ ६ ॥
तदद्य भगवन्! सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि ।
तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ७ ॥
आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान् कृताञ्जलीन् ।
सुवर्णादीनि रत्नानि बलीन् सर्वौषधीरपि ॥ ८ ॥
शुक्लमाल्यानि लाजांश्च पृथक् च मधुसर्पिषी ।
अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ॥ ९ ॥
चतुरङ्गबलञ्चैव गजञ्च शुभलक्षणम् ।

जनघोषः रामाभिषेकसम्भारोपकल्पनमाज्ञाप्रवणजः ॥ ५ ॥

वसिष्ठमिति वामदेवोपलक्षणम् । अग्रे "एवं व्यादिश्य विप्रौ तु" इत्युक्तेः । परिच्छदः उपकरणं ॥ ६ ॥ ७ ॥

युक्तान् सावधानान् मन्त्रिण इति शेषः बलीन् पूजाद्रव्याणि विघ्नशामकवस्तूनि वा ॥ ८ ॥

पृथक्पृथक्पात्रगृहीते, अहतानि सदशानि तदानीमेव तन्तुवाययन्त्रादुद्धृतानि ॥ ९ ॥

चामरव्यजने चोभे * ध्वजं छत्रञ्च पाण्डुरम् ॥ १० ॥
शतञ्च शातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम्।
हिरण्यशृङ्गं वृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म्म च ॥ ११ ॥
यच्चान्यत् किञ्चिदेष्टव्यं तत् सर्व्वमुपकल्प्यताम्।
उपस्थापयत प्रातरग्न्यगारे महीपतेः ॥ १२ ॥
अन्तःपुरस्य द्वाराणि सर्व्वस्य नगरस्य च।
चन्दनस्रग्भिरर्च्यन्तां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥
प्रशस्तमन्नं गुणवद्दधिक्षीरोपसेचनम्।
द्विजानां शतसाहस्रं यत्प्रकाममलं भवेत् ॥ १४ ॥
सत्कृत्य द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम्।
घृतं च दधिलाजांश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥ १५ ॥

चामरव्यजने चमरपुच्छनिर्म्मिते व्यजने ॥ १० ॥

शातकुम्भानां सौवर्णानाम् अग्निवर्चसामित्यनेन सुवर्णस्यात्युत्तमत्वं ध्वनितम्। समग्रं नखादिसहितमखण्डम् ॥ ११ ॥

अन्यत् अनुक्तमपि लोकप्रसिद्धं गन्धपुष्पादि एष्टव्यं अवश्यापेक्षितं तदित्यर्थः। अग्न्यगारे अग्निहोत्रगृहे उपस्थापयत प्रापयत ॥ १२ ॥

अन्तःपुरं राजवेश्म। घ्राणहारिभिरतिसुगन्धैः ॥ १३ ॥

---

* "श्वेते" इति वा पाठः।

सूर्येऽभ्युदितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम् ।
ब्राह्मणाश्च निमन्त्रयन्तां कल्प्यन्तामासनानि च ॥ १६ ॥
आबध्यन्तां पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम् ।
सर्वे च तालापचरा गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ १७ ॥
कक्ष्यां द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेश्मनः ।
देवायतनचैत्येषु सान्नभक्ष्याः सदक्षिणाः ॥ १८ ॥
उपस्थापयितव्याः स्युर्माल्ययोग्याः पृथक् पृथक् ।
दीर्घासिबद्धगोधाश्च सन्नद्धा मृष्टवाससः ॥ १९ ॥

प्रशस्तं द्रव्यं गुणवत् युक्तसंस्कारम् । दध्ना क्षीरेण चोपसेचनं संस्कारो यस्य तत् । द्विजानां शतसहस्रं प्रति यत् प्रकाममभिमतम् अलं पर्य्याप्तञ्च भवेत्तत्सम्याग् द्विजमुख्यानां तेभ्यः सत्कृत्य प्रातर्दीयताम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

तालापचरास्तालजीविनः ॥ १६ ॥

कक्ष्यां द्वितीयां अन्तःकक्ष्यायामभिषेकस्थाने ब्राह्मणानामेव वासादिति भावः । चैत्या रथ्यावृक्षाः । अन्नमोदनं भक्ष्यञ्च तत्सहिताः दक्षिणाः तत्सहिताः ॥ १८ ॥

माल्ययोग्याः मालामर्हति माल्यमर्चनं तद्योग्या गन्धपुष्पादयः । देवायतनचैत्ययोः पृथक् पृथक् उपस्थापयितव्याः । तत्तद्देवतापूजापूर्बकं तत्र तत्र ब्राह्मणतर्पणं कार्य्यमिति तात्पर्य्यः । दीर्घा असयो येषां ते बद्धगोधाचर्माणश्चेति द्वन्द्वः । "दीर्घासिबद्धा योधा" इति पाठे च बद्धदीर्घासयो योधा इत्यर्थः । मृष्टवाससइत्युपलक्षणमलङ्काराणां ॥ १९ ॥

महाराजाज्ञया पूराः प्रविशन्तु महोदयम्।
एवं व्यादिश्य विप्रौ तौ क्रियास्तत्र विनिष्ठितौ॥ २०॥
चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च।
कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम्॥ २१॥
यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजोत्तमौ।
ततः सुमन्त्रं द्युतिमान् राजा वचनमब्रवीत्॥ २२॥
रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति।
स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात्॥ २३॥
रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम्।
अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं नृपम्॥ २४॥

महोदयं महोत्सवविशिष्टमङ्गयं विप्रौ वशिष्ठवामदेवौ व्यादिश्य अधिकारिण इति शेषः तत्र नृपवेश्मनि स्थितौ क्रियाः पुरोहितकार्त्तव्या-श्चक्रतुरित्युत्तरेणान्वयः॥ २०॥

यच्चैवशेषं राजोक्तादन्यदवश्यकर्त्तव्यं तदपि पार्थिवाय निवेद्य चक्रतुः। ततो जगत्पतिमभिगम्य यथोक्तवचनं उक्तवचनमनतिक्रम्य सर्व्वं कृतं सिद्धं जातमित्यब्रूताम्। प्रीतिर्मानसआनन्दः तद्बोधको मुखविकासादिर्हर्षः॥ २१॥२२॥

कृतात्मा धर्म्मे कृतबुद्धिः प्रतिज्ञाय उक्ता॥ २३॥

तत्र प्रासादे प्रासादस्था ददर्शुरिति वक्ष्यमाणत्वात्॥ २४॥

प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः।
म्लेच्छाश्चार्य्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः ॥ २५ ॥
उपासांचक्रिरे सर्वे तं देवा इव वासवम्।
तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः ॥ २६ ॥
प्रासादस्थो दशरथो ददर्शायान्तमात्मजम्।
गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥ २७ ॥
दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम्।
चन्द्रकान्ताननं राममतीवप्रियदर्शनम् ॥ २८ ॥

आर्य्या मध्यदेशवासिनः ॥ २५ ॥ २६ ॥

गन्धर्वराजप्रतिमत्वं सौन्दर्य्यवत्त्वेन सुस्वरत्वेन च, विख्यातपौरुषत्वेन वीरत्वम् * ॥ २७ ॥

वीरानुगुणं दीर्घबाहुत्वम्। महासत्त्वं महाबलवत्त्वं च तदनुमापकं

---

* गन्धर्व्वराजेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यं गन्धर्वराजप्रतिमं गन्धर्वश्रेष्ठसुन्दरं न केवलं भोगरसिकत्वमेव किन्तु वीररसाभिज्ञत्वमपीत्याह लोके विख्यातपौरुषमिति। पौरुषोपयुक्तसंहननत्वमाह दीर्घबाहुमिति। न केवलं शिरीषकुसुमसुकुमारमहाबाहुत्वमेवापितु महाबलशालित्वमपीत्याह महासत्त्वमिति महच्चण्डीशस्य धनुःखण्डनेन प्रचण्डं सत्वं बलं यस्य तं तदनुगुणविशेषणमाह,—मत्तमातङ्गगामिनमिति मदाकुलगजेन्द्रगमनवत् सुललितगमनशालिनम्।

रूपौदार्य्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम्।
घर्म्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः॥ २९ ॥
न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः।
अवतार्य्य सुमन्त्रस्तु राघवं स्यन्दनोत्तमात्* ॥ ३० ॥
पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात्।
स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं रघुनन्दनः॥ ३१ ॥

मत्तेत्यादि, तेन सगर्व्वसलीलगमनमुक्तम्। चन्द्रकान्ताननमितिवाचक-माप्तलुप्तोपमा। अतएवातीवप्रियदर्शनम् रामं जनान् रमयन्तम्†॥२८॥

रूपौदार्य्यगुणैः क्रमात् दृष्टिचित्तहरं ग्रीष्मतप्ताः प्रजाः ह्लादयन्तं पर्जन्यमिव स्थितम्॥ २९॥

पश्यमान इत्यार्षम्। ततर्पेत्यनेनास्य नवनवप्रेमास्पदत्वम्॥३०॥३१॥

---

* "स्यन्दनात् तदा" इति वा पाठः।

† चन्द्रकान्ताननमिति चन्द्राननमित्यनेनाह्लादकत्वसिद्धेर्निरति-शयाह्लादकत्वं द्योतयितुं कान्तेत्युक्तं तेन प्रत्यवयवशोभावत्वं दर्शितं रामं विग्रहगुणैः स्वरूपगुणै रमयन्तं समुदायशोभावत्त्वमाह अतीवप्रिय-दर्शनमिति वचनागोचरपरमप्रेमास्पदमित्यर्थः रूपौदार्य्यगुणैः रूपं विग्रहः औदार्य्यमनुभविहृभ्योऽनुभवदानं गुणाः सदानुसन्धीयमानं सौशील्यं महानयमस्मादृशेष्वतिपामरेष्वतिसंश्लेषेण वर्त्तत इति सदा-नुसन्धीयमानत्वात् पुंसामतिकठिनचित्तानां दृष्टिचित्तापहारिणं किमुत स्त्रीणामिति भावः।

आरुरोह नृपं द्रष्टुं सहसा तेन राघवः ।
स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रयतः पितुरन्तिके ॥ ३२ ॥
नाम स्वं श्रावयन् रामो ववन्दे चरणौ पितुः ।
तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः ॥ ३३ ॥
गृह्याञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् ।
तस्मै चाभ्युद्यतं सम्यक् मणिकाञ्चनभूषितम् ॥ ३४ ॥
दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् ।
तदासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः ॥ ३५ ॥
स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः ।
तेन विभ्राजिता तत्र सा सभापि व्यरोचत ॥ ३६ ॥

सहसा वेगेन । तेन सुमन्त्रेण सहेति शेषः । स प्राञ्जलिः साञ्जलिः अभिप्रेत्य प्राप्य प्रयतः कृतसाष्टाङ्गनमस्कारः ॥ ३२ ॥

स्वं नाम श्रावयन् रामवर्मा अहमस्मि इत्येवम् । प्रणम्य पार्श्वेऽवस्थानं पुत्रधर्मः ॥ ३३ ॥

अञ्जलौ अञ्जलिप्रदेशे रामं स्वयमेव गृह्य गृहीत्वा समाकृष्य स्व-सम्मुखमानीय अभ्युद्यतं उपस्थापितम् ॥ ३४ ॥

परम् उत्कृष्टं व्यदीपयत अशोभयत । अत्रासनं कर्म्म ॥ ३५ ॥

स्वयैव प्रभयेति दीपने करणम् । उदयकाले रविर्मेरुमिव । सा वसिष्ठदशरथादिभ्राजिता सभापि न केवलमासनमेवेत्यर्थः । अरोचत विशेषेण चकाशे ॥ ३६ ॥

विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना।
तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम् ॥ ३७ ॥
अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम्।
स तं सुस्थितमाभाष्य * पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥ ३८ ॥
उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः।
ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ॥ ३९ ॥
उत्पन्नस्त्वं गुणैर्ज्येष्ठो मम रामात्मजः प्रियः।
त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः ॥ ४० ॥
तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि।
कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति ॥ ४१ ॥
गुणवत्यपि तु स्नेहात् पुत्र! वक्ष्यामि ते हितम्।

ग्रहनक्षत्रादियुक्तमप्याकाशमिन्दुनेव ॥ ३७ ॥

आदर्शतलप्रतिबिम्बितमलङ्कृतमात्मानं पश्यन्निव तं पश्यन्तुतोष। तेन पितृसदृशावयवत्वं सूचितं रामस्य, आभाष्य रामेति सम्बोध्य ॥३८॥

तदाह यदुवाच ज्येष्ठायामिति ॥ ३९ ॥

गुणैर्ज्येष्ठोऽतएव मम प्रियः यतस्त्वयेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

पुष्ययोगेन चन्द्रस्य पुष्ययोगोपलक्षितकाले अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया। प्रकृत्या स्वभावेन कामतः प्रकामं अत्यर्थमिति यावत् ॥ ४१ ॥

* "संस्मितमाभाष्य" इति वा पाठः।

भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ४२ ॥
कामक्रोधसमुत्थानि त्यजस्व व्यसनानि च ।
परोक्षया वर्त्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ॥ ४३ ॥
अमात्यप्रभृतीः सर्व्वाः प्रजाश्चैवानुरञ्जय ।
कोष्ठागारायुधागारैः कृत्वा सन्निचयान् बहून् ॥ ४४ ॥
इष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् ।
तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वामृतमिवामराः ॥ ४५ ॥

गुणवति सत्यपि स्नेहात्तु स्नेहादेव, विनीत एव सन् भूयोऽधिकं विनयमास्थाय ॥ ४२ ॥

कामजानि स्त्रीद्यूतमृगयामधुसेवनादीनि क्रोधजानि वाक्पारुष्योग्रदण्डत्वार्थदूषणानि व्यसनानि त्यजेथाः तत्रार्थदूषणं पित्रादिसञ्चितार्थस्य नाशनम् । परोक्षया चारमुखतः परोक्षानुभवसिद्धया वृत्त्या स्वपरराष्ट्रवृत्तान्तविचारेण प्रत्यक्षया सदा सभायां स्थित्वा स्वप्रत्यक्षया वृत्त्या प्रजान्यायादिविचारेण युक्तो भव ॥ ४३ ॥

तेनामात्यप्रभृतीरमात्यसेनापति पुरराष्ट्रादिरक्षकपौरजानपदसर्व्वप्रजा अनुरञ्जय च । अयुतनियुतादिसंख्यखर्वादिपरिच्छिन्नधान्यपूर्णानि कोष्ठरूपाण्यगाराणि धनगृहाणि आयुधागाराणि तैः सह । सम्यक् निचीयन्तेऽस्मिन्निति सन्निचया रत्नहेमाभरणरजतवस्त्रादिकोषगृहाणि बहूनि विपुलानि कृत्वा संपूर्य्य प्रजा अनुरञ्जयेति पूर्व्वेणान्वयः ॥ ४४ ॥

यस्य इष्टाः तस्मिन् अनुरक्ताः प्रकृतयः प्रजा यस्य तस्य मित्राणि अमृतं लब्ध्वा अमरा इव तं लब्ध्वा नन्दन्ति ॥ ४५ ॥

तस्मात् पुत्र ! त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर ।
तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः ॥ ४६ ॥
त्वरिताः शीघ्रमागत्य कौशल्यायै न्यवेदयन् ।
सा हिरण्यञ्च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च ॥ ४७ ॥
व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौशल्या प्रमदोत्तमा ।
अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ।
ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४८ ॥

ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तत्
श्रुत्वा तदा लाभमिवेष्टमाशु ।
नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा
देवान् समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे दशरथा-
नुशासनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तत् अभिषेकप्रयोजनं पितुरुपदेशम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
प्रियाख्येभ्यः रामाभिषेकरूपप्रियवक्तृभ्यः ॥ ४८ ॥
इष्टं लाभमिव स्वेष्टवस्तुप्राप्तिरूपमिव आनर्चुः रामाभिषेकनिर्वि-
घ्नतायै ॥ ४९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ।

चतुर्थः सर्गः ।

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः ।
मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् ॥ १ ॥
श्वएव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुतः ।
रामो राजीवपत्राक्षो युवराज * इति प्रभुः ॥ २ ॥
अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा ।
सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥
प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ ।
रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥

निश्चयज्ञः तत्तत्कार्यदेशकालनियमज्ञः निश्चयं रामाभिषेककालविषयम् ॥ १ ॥

तदाह,—श्व एवेति । युवराजः इति प्रभुरिति निश्चयमिति पूर्वेणान्वयः । उभाभ्यां प्रजान्यायदर्शनदानदण्डादिषु अयमेवाधिकारीति सूचितम् ॥ २ ॥

आमन्त्रयामास आनयेत्याज्ञापयामास ॥ ३ ॥

पूर्वागमनापेक्षया पूर्वानयनापेक्षया पुनस्त्वम् ॥ ४ ॥

---

* "यौवराज्ये" इति वा पाठः ।

द्वाःस्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः।
श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत्॥ ५॥
प्रवेश्य चैनं त्वरितो * रामो वचनमब्रवीत्।
यदागमनकृत्यन्ते भूयस्तद्‌ ब्रूह्यशेषतः॥ ६॥
तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति।
श्रुत्वा प्रमाणं तत्र त्वं गमनायेतराय वा॥ ७॥
इति सूतवचः श्रुत्वा रामोपि त्वरयान्वितः।
प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम्॥ ८॥
तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः।
प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम्॥ ९॥
प्रविशन्नेव च श्रीमान् राघवो भवनं पितुः।

आवेदितं विज्ञापितं प्राप्तं पुनरागतम् शङ्कान्वितः राज्ञः आपच्छ-शङ्कान्वितः॥ ५॥ ६॥

ततः रामोक्तिश्रवणानन्तरं, श्रुत्वा राज्ञोक्तार्थानुवादिनीं मदुक्तिं तत्र राजसन्निधौ इतरायागमनाय असवर्णनामत्वमार्षम्। प्रमाणं निर्णेता॥ ७॥ ८॥

प्रियं स्वप्रियम्॥ ९॥

---

* "त्वरितम्" इति वा पाठः।

दद‌र्श पितरं दूरात् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
प्रणमन्तं समुत्थाप्य सम्परिष्वज्य भूमिपः ।
प्रदिश्य चासनं चास्मै रामञ्च पुनरब्रवीत् * ॥ ११ ॥
राम ! वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा यथेप्सिताः ।
अन्नवद्भिः क्रतुशतैर्यथेष्टं भूरिदक्षिणैः ॥ १२ ॥
जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि ।
दत्तमिष्टमधीतञ्च मया पुरुषसत्तम ! ॥ १३ ॥
अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर ! सुखान्यपि ।
देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः ॥ १४ ॥

दूरात्प्रणिपातः किं वदिष्यतीति भीत्या ॥ १० ॥

प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्येत्यन्वयः। प्रदिश्य हस्तेन दर्शयित्वा चात् वचसाप्युक्त्वा अस्मै रामाय चात् सुमन्त्राय रामञ्च रामन्तु ॥ ११ ॥

यथा ईप्सितास्तथा भुक्ताः। "विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते" इत्युक्तेरन्नवदादिविशेषणम्। यथा यथावत् इष्टं देवानां पूजनं कृतम् ॥ १२ ॥

इष्टं वस्तु दत्तम् ॥ १३ ॥

यागाध्ययनपुत्रदानोपभोगैः पञ्चभिः देवर्षिपितृविप्राणामात्मनश्चैवं पञ्चानामनृणोऽस्मि आत्मा सेन्द्रियग्रामो जीवः तस्य तत्तत्सुखाधि-

* "प्रदिश्य चास्मै रुचिरं आसनं पुनरब्रवीत्" इति वा पाठः।

न किञ्चिन्मम कर्त्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात्।
अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि ॥ १५ ॥
अद्य प्रकृतयः सर्व्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम्।
अतस्त्वां युवराजानमभिषेच्यामि पुत्रक ! ॥ १६ ॥
अपि चाद्याशुभान् पुत्र ! स्वप्नान् पश्यामि राघव ! ।
सनिर्घाता दिवोल्काश्च * पतन्ति हि महास्वनाः ॥ १७ ॥
अवष्टब्धञ्च मे राम ! नक्षत्रं दारुणग्रहैः।
आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्य्याङ्गारकराहुभिः ॥ १८ ॥
प्रायेणैव निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे।
राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां चापदमृच्छति ॥ १९ ॥

कारिणस्तद्दाने ऋणित्वमर्थसिद्धत्वेन सर्वऋणादिनिर्मुक्तोऽस्मीति भावः। ऋणत्रये विप्रस्य देवर्णे जीवर्णस्यान्तर्भावं ज्ञात्वा ऋणानि त्रीण्यपाकृत्येति स्मृतिवादः ॥ १४ ॥

यद्ब्रूयां तन्मे वचः कर्तुमर्हसि अविलम्बेनेतिशेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

अविलम्बकरणे हेत्वन्तरमाह,—अपिचेति। अशुभान् अशुभसूचकान् सनिर्घाताः अशनिपातसहिताः दिवोल्काः दिव उल्काः सन्धिरार्षः दिवा दिवसे इत्यन्ये। उल्का ज्वालाः पतन्ति ॥ १७ ॥

नक्षत्रं जन्मर्क्षम् अवष्टब्धमाक्रान्तम् ॥ १८ ॥

---

* "महोल्काश्च" इति वा पाठः।

तत् यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव ! ।
तावदेवाभिषिच्यस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २० ॥
अद्य चन्द्रोऽभ्युपगमत् पुष्यात् पूर्वं पुनर्वसुम् ।
श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥ २१ ॥
तत्र पुष्येऽभिषिच्यस्व मनस्त्वरयतीव माम् ।
श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परन्तप ! ॥ २२ ॥
तस्मात्त्वयाद्यप्रभृति निशेयं नियतात्मना ।
सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥
सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः ।

घोरामापदम् ऋच्छति पूर्वं ततो मृत्युं चाप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्तस्माद्यावन्मे चेतो न विमुह्यति त्वदभिषेकविमुखं न भवति तावत् ततः पूर्वमेवाभिषिच्यस्व कृताभिषेकमात्मानं कुरु ननु ते चेतसः कामदभिषेकवैमुख्यचिन्ता ? तत्राह,—चला हीति । त्वद्विमातृतत्पुत्रोपजापस्य सम्भावितत्वात्तदेव वक्ष्यति,—विप्रोषितश्च भरत इत्यादिना ॥ २० ॥

पुष्ययोगं चन्द्रस्य नियतं शुद्धगणितनिश्चितं अभिषेके प्रशस्तं वा दैवचिन्तकाः ज्योतिर्विदः वक्ष्यन्ते वदन्तीत्यर्थे आर्षम् ॥ २१ ॥

अभिषिच्यस्व अभिषिक्तो भव मे मनः चित्तं मां त्वरयतीव त्वदभिषेकार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥

अद्यप्रभृति प्रदोषमारभ्य । अनेनाह्निर्भोजनरूपः प्रागिदननियमो दर्शितः ॥ २३ ॥

भवन्ति बहुविघ्नानि कार्य्याण्येवंविधानि हि ॥ २४ ॥
विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः।
तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥ २५ ॥
कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः।
ज्येष्ठानुवर्त्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ २६ ॥
किं तु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतम्।
सताञ्च धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव ! ॥ २७ ॥
इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वो भाविन्यभिषेचने।
व्रजेति रामः पितरमभिभाष्या*भ्ययात् गृहम् ॥ २८ ॥

एतत्रो हेतुर्भवन्तीत्यादि। एवंविधानि शुभोदर्काणि। बहुविघ्नानीति बहुव्रीहिः ॥ २४ ॥

इतः पुरात् अस्मात् पुरात्। यावद्विप्रोषित एव तिष्ठति तावदेव विप्रोषितस्य तस्यागमनात्पूर्वमेव प्राप्तकालः योग्यः अन्यथा भरतः प्रतिबध्नीयादिति भावः ॥ २५ ॥

ननु भरते एषा शङ्का न युक्तेयत आह,—काममिति। यद्यपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

किंतु इति तथापीत्यर्थः। मनुष्याणां चित्तं स्नेहादिदमपि अनित्यं विकारनिमित्ते सति विक्रीयेतैवेत्यर्थः। यतः सतां धर्मनित्यानामपि चित्तं

* "अभिवाद्य" इति वा पाठः।

प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञा दिष्टे*ऽभिषेचने।
तत्क्षणादेव† निष्क्रम्य मातुरन्तःपुरं ययौ॥ २८॥
तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम्।
वाग्यतां देवतागारे ददर्शायाचतीं श्रियम्॥ ३०॥
प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तथा।
सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम्॥ ३१॥
तस्मिन् कालेऽपि कौशल्या तस्यावामीलितेक्षणा।
सुमित्रयान्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च॥ ३२॥

तत् तन्निमित्तकृतेन रागद्वेषादिना शोभते युज्यते तथा। न तु सर्वथा-स्वतो नियतकिञ्चित्स्वभावमित्यर्थः॥ २७॥

अभिषेचने अभिषेचनविषये इत्युक्तो प्रजेत्यभ्यनुज्ञात इति सम्बन्धः। अभिभाष्य आमन्त्र्य॥ २८॥

राज्ञा दिष्टे आज्ञप्तेऽभिषेचने सीतायै तदपेक्षितराजोपदिष्टस-भार्योपवासानुष्ठाननिवेदनाय स्वगृहं प्रविश्य तत्र सीतामदृष्ट्वा तत्क्षणा-देव मातुरन्तःपुरं ययौ॥ २९॥

प्रवणां देवताराधनतत्पराम्। आयाचतीमिति च्छेदः, श्रियं रामाय राज्यलक्ष्मीम्॥ ३०॥

आनायिता कौशल्ययेति शेषः॥ ३१॥

---

* "राज्ञोद्दिष्टे" इति वा पाठः।

† "तत्क्षणेन स" इति वा पाठः।

श्रुत्वा पुष्येण पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनम् ।
प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्द्दनम् ॥ २३ ॥
तथा सनियमामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च ।
उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं वरम् * ॥ २४ ॥
अम्ब ! पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजापालनकर्म्मणि ।
भविता श्वोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ॥ २५ ॥
सीतयाप्युपवस्तव्या रजनीयं मया सह ।
एवमुक्तमुपाध्यायैः स हि † मामुक्तवान् पिता ॥ २६ ॥
यानि यान्यत्र योग्यानि श्वोभाविन्यभिषेचने ।
तानि मे मङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ॥ २७ ॥

तस्मिन् कालेऽपि रामागमनविशिष्टे कालेऽपि आमीलितेक्षणा ध्यानवशात् अन्वास्यमाना उपास्यमाना ॥ ३२ ॥

पुष्येणेति पाठे तद्युक्तकालस्याधिकरणस्यापि करणत्वविवक्षा बोध्या ॥२३॥

वरं श्रेष्ठम् अतएव हर्षयन् ॥ २४ ॥

यथा मे पितुः स्वसम्बन्धेन राज्ञो दशरथस्यात्युत्कृष्टत्वध्वननम् । शासनमाज्ञा, तथा श्वो मेऽभिषेको भवितेति सम्बन्धः ॥ २५ ॥

स हीति । हिरप्यर्थे स पितापि मामेवमुक्तवान् इत्यर्थः ॥ २६ ॥

मङ्गलानि महार्हगन्धमाल्याभरणादिरूपाणि मङ्गलस्नानादीनि च ॥२७॥

---

* "तदा" इति वा पाठः ।

† "एवमृत्विगुपाध्यायैः सह" इति वा पाठः ।

एतच्छ्रुत्वा तु कौशल्या चिरकालाभिकांक्षितम् ।
हर्षबाष्पाकुलं वाक्यमिदं राममभाषत ॥ ३८ ॥
वत्स राम ! चिरं जीव हतास्ते परिपन्थिनः ।
ज्ञातीन् मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ॥३९॥
कल्याणे बत नक्षत्रे मया* जातोऽसि पुत्रक ! ।
येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ॥ ४० ।
अमोघं बत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे ।
येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र ! त्वां संश्रयिष्यति ॥ ४१ ॥
इत्येवमुक्तो मात्रा तु † रामो भ्रातरमब्रवीत् ।

चिरकालाभिकांक्षितमेतदभिषेकरूपं हर्षजबाष्पेणाकुलमव्यक्ताक्षरम् ॥ ३८ ॥

हताः भवन्त्विति शेषः । मे मम सुमित्रायाश्च ज्ञातीन् बन्धूनभिनन्दय ॥ ३९ ॥

कल्याणे नक्षत्रे । शुभयुक्ते काले जातो जनितः येन शुभकालजननेन ॥ ४० ॥

पुष्करनेत्रे पुरुषे विष्णौ यन्मे क्षान्तं कामं परित्यज्य तत्प्रीतिमात्रफलकं व्रतोपवासादिव्रतं तदमोघं सफलं जायते । बतेति हर्षे, साफल्ये हेतुर्येयमित्यादि इदमभाषतेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

---

* "मयि" इति वा पाठः ।

† "मातेदं" इति वा पाठः ।

प्राञ्जलिं प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ॥ ४२ ॥
लक्ष्मणेमां मया सार्द्धं प्रशाधि त्वं वसुन्धराम्।
द्वितीयं मेऽन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ॥ ४३ ॥
सौमित्रे ! भुंक्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान् राज्यफलानि च।
जीवितञ्चापि राज्यञ्च त्वदर्थमभिकामये ॥ ४४ ॥
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च।
अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च ययौ स्वं च निवेशनम् ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामराज्योपनिमन्त्रणं नाम
चतुर्थः सर्गः ॥४॥

स्मयन्निव। ईषद्धसन्निवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वनिविष्टं राज्यं सौभ्रात्रेण साधारणं करोति लक्ष्मणेति ॥ ४३ ॥

राज्यफलरूपानिष्टान्मनोऽनुकूलान् भोगान् विषयान् यद्वा राज्य-फलानि धर्मार्थौ तौ च प्राप्नुहि। त्वदर्थं न स्वप्रयोजनाय ॥ ४४ ॥

सीतायाः स्वस्य अभ्यनुज्ञाप्य सीतायै स्वस्मै च मातृभ्यामनुज्ञां दापयित्वा निवेशनं स्वगृहं ययौ चकारार्थः ॥ ४५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ।

सन्दिश्य रामं नृपतिः श्वोभाविन्यभिषेचने ।
पुरोहितं समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन ! ।
श्रेयसे राज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रत ! * ॥ २ ॥
तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदां वरः ।
स्वयं वसिष्ठो भगवान् ययौ रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥
उपवासयितुं वीरं मन्त्रविन्मन्त्रकोविदम् ।
ब्राह्मं रथवरं युक्तमास्थाय सुदृढव्रतः † ॥ ४ ॥
स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम् ।

सन्दिश्य रामं उपवासादि कुर्वित्युक्त्वा ॥ १ ॥

गच्छेति । उपवाससङ्कल्पादेः पुरोहितसाध्यत्वादिति भावः । श्रेयसे विघ्ननिवृत्तिरूपश्रेयोऽर्थम् ॥ २ ॥ ३ ॥

ब्राह्मं ब्राह्मणारोहणयोग्यं युक्तम् अश्वैः ययाविति पूर्वेणान्वयः ॥४॥

---

* "यतव्रतम्" इति वा पाठः ।

† "सुदृढव्रतः" इति वा पाठः ।

तिस्रः कक्षा रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ॥ ५ ॥
तमागतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससम्भ्रमम् ।
मानयिष्यन् स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ॥ ६ ॥
अभ्येत्य त्वरमाणोऽथ रथाभ्याशं मनीषिणः ।
ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात् स्वयम् ॥ ७ ॥
स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा सम्भाष्याभिप्रसाद्य च ।
प्रियार्हं हर्षयन् राममित्युवाच पुरोहितः ॥ ८ ॥
प्रसन्नस्ते पिता राम ! यत्त्वं राज्यमवाप्स्यसि ।
उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ॥ ९ ॥
प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः ।
पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ॥ १० ॥
इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतः * ।

पाण्डुराभवत् निविड़प्रभम् कक्षाः द्वाराणि ॥ ५ ॥
त्वरन्निव त्वरन्नेव । ससंभ्रमं ससादरम् ॥ ६ ॥
परिगृह्य हस्तेन हस्ते धृत्वा ॥ ७ ॥
सम्भाष्य वत्सेत्यादि सम्बोध्य । अभिप्रसाद्य स्तुतिभिरिति शेषः ।
प्रियार्हं प्रियोक्त्यर्हम् ॥ ८ ॥ ९ ॥
अभिषेक्ता लुट् ॥ १० ॥

---

* "यतव्रतम्" इति वा पाठः ।

मन्त्रवत्*कारयामास वैदेह्या सहितं शुचिः † ॥ ११ ॥
ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुरर्च्चितः ।
अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ॥ १२ ॥
सुहृद्भिस्तत्र रामोऽपि सहासीनः प्रियंवदैः ।
सभाजितो विवेशाथताननुज्ञाप्य सर्व्वशः ॥ १३ ॥
हृष्टनारीनरयुतं ‡ रामवेश्म तदा बभौ ।
यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः ॥ १४ ॥
स राजभवनप्रख्यात् तस्माद्रामनिवेशनात् ।
निर्गत्य ¶ ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम् ॥ १५ ॥
वृन्दवृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः ।

राममुपवासं तत्सङ्कल्पं कारयामासेति हृक्रोरिति द्विकर्म्मकत्वं ॥११॥
राज्ञो दशरथस्य ॥ १२ ॥
प्रियंवदैः सुहृद्भिः सभाजितः पूजितः विवेश स्ववेश्म तान् सुहृदः ॥ १३ ॥ १४ ॥
राजभवनं मूलराजभवनम्। प्रख्यं सदृशम् ॥ १५ ॥

---

* "मन्त्रवित्" इति वा पाठः ।
† "मुनिः" इति वा पाठः ।
‡ "प्रहृष्टनरनारीकम्" इति वा पाठः ।
¶ "निःसृत्य" इति वा पाठः ।

बभूवुरभिसम्बाधाः कुतूहलजनैर्वृताः ॥ १६ ॥
जनवृन्दोर्मिसङ्घर्षहर्षस्वनवतस्तदा ।
बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ १७ ॥
सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तथा च वनमालिनी ।
आसीदयोध्या तदहः समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १८ ॥
तदाह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीबालाकुलो जनः ।
रामाभिषेकमाकांक्षन्नाकांक्षन्नुदयं रवेः ॥ १९ ॥
प्रजालङ्कारभूतं च जनस्यानन्दवर्द्धनम् ।
उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् * ॥ २० ॥

वृन्दानां वृन्दैः अभिसम्बाधाः संमर्दयुक्ताः कुतूहलजनैः रामाभिषेकदर्शनजकौतुकसम्पन्नैर्जनैः ॥ १६ ॥

जनवृन्दान्येवोर्मयस्तेषां सङ्घर्षोऽन्योऽन्यसङ्घर्षणं तेन हर्षेण जातो यः स्वनस्तद्वतः ॥ १७ ॥

सिक्ताः सुगन्धिजलसिक्ताः संमृष्टाः शोधिताः रथ्याः यस्याम् । तदहस्तस्मिन्नहनि तथा च तथैव वनमालिनी तोरणमालावती । समुच्छ्रिता गृहेषु ध्वजा यस्यां सा ॥ १८ ॥

स्त्रीबालैः सहितश्चासावाकुलः सन्तोषात्संभ्रान्तचित्तः "सस्त्रीबालाबलः" इति पाठे अबला वृद्धाः स्त्रीबालवृद्धसहितो जन इत्यर्थः । रामाभिषेकमाकाङ्क्षन् द्रष्टुमिच्छन् रवेरुदयमाकाङ्क्षन्नभूदिति शेषः ॥ १९ ॥

---

* "अयोध्यायां महोत्सवम्" इति वा पाठः ।

एवं तु जनसम्बाधं राजमार्गं पुरोहितः ।
व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ ॥ २१ ॥
सिताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य सः ।
समीयाय नरेन्द्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः ॥ २२ ॥
तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः ।
पप्रच्छ स्वमतं तस्मै कृतमित्यभ्यवेदयत् ॥ २३ ॥
तेन चैव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः ।
आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितम् ॥ २४ ॥
गुरुणात्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम् ।
विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥ २५ ॥

महोत्सवं रामाभिषेकसम्भवम् ॥ २० ॥
व्यूहन्निव राजमार्गं व्याप्य स्थितानेकतः कुर्वन्निव * ॥ २१ ॥
सिताभ्रसदृशं हिमगिरिशिखरसदृशम् ॥ २२ ॥
राजासनं हित्वा प्रत्युत्थायेत्यर्थः । स्वमतं स्वानुमतं कृत्यं पप्रच्छ स च यदाज्ञप्तं तत्कृतमिति न्यवेदयत् ॥ २३ ॥
तुल्यं तुल्यकालम् ॥ २४ ॥
अभ्यनुज्ञातः सर्व्वस्य कर्तव्यस्य कृतत्वादिच्छन्यतामित्युक्तः ॥ २५ ॥

---

* "विभजन्" इति वा ।

तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलं
महेन्द्रवेश्मप्रतिमं निवेशनम्।
व्यदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः
शशीव तारागणसंकुलं नभः॥ २६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामाभिषेकोपवासविधानं नाम
पञ्चमः सर्गः॥५॥

अग्र्य उत्तमः॥ २६॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः॥ ५॥

षष्ठः सर्गः ।

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः ।
सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् ॥ १ ॥
प्रगृह्य शिरसा पात्रीं हविषो विधिवत् ततः * ।
महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितानले ॥ २ ॥
शेषञ्च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम् ।
ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥ ३ ॥

आदरात् पुनरभिषेकसामग्रीवर्णनम् । उपागमत् उपासाञ्चक्रे नारं जीवसमूहोऽयनमन्तर्यामितया स्थानं यस्य तेनांतर्यामिणमित्यर्थः ॥ १ ॥

शिरसा पात्रीं परिगृह्य नमस्कारपूर्बमित्यर्थः । महते देवताय नारायणाय ॥ २ ॥

आशास्य प्रार्थ्य । आत्मनः प्रियं राज्याभिषेकाविघ्नरूपं वस्तुतो रावणबधफलकवनगमनरूपमाशास्य सङ्कल्प्येत्यर्थः । वैदेह्या सहेत्यध्याहार्य्यम् । नहि चतुर्दशभुवनाधिपतेरेतद्यौवराज्यं प्रियं भवति । सकलतद्देशमनुष्यप्रियत्वादात्मन इत्यस्य वैफल्यं चाद्य व्याख्याने प्राप्नोति दिक् । कुशसंस्तरे कुशमयशयनीये ॥ ३ ॥

---

* "तदा" इति वा पाठः ।

वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः।
श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः॥ ४॥
एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुध्य सः।
अलङ्कारविधिं सम्यक् कारयामास वेश्मनः॥ ५॥
ततः शृण्वन् सुखा वाचः सूतमागधवन्दिनाम्।
पूर्वां सन्ध्यामुपासीनो जजाप सुसमाहितः *॥ ६॥
तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम्।
विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास स द्विजान्॥ ७॥
तेषां पुण्याहघोषोऽथ गम्भीरमधुरस्तथा।
अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः॥ ८॥
कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम्।
अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः॥ ९॥

नियतमीश्वरमात्रविषयं विष्णोरायतने निजभवनवर्त्तिनि देवपूजा-गृहे॥ ४॥ ५॥

सूताः पौराणिका मागधा वंशावलीकीर्त्तका वन्दिनः स्तुतिपाठकाः पूर्वां सन्ध्यामुपासीनस्तदुपासनं कुर्व्वन्। जजाप गायत्रीजपस्यैव तदुपासनरूपत्वात्॥ ६॥

वाचयामास स्वस्तिवाचनं पुण्याहञ्च॥ ७॥

तूर्य्यघोषानुनादितः तूर्य्यघोषेण सञ्जातानुनादः॥ ८॥ ९॥

* "यतमानसः" इति वा पाठः।

ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ।
प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम् ॥ १० ॥
सिताभ्र*शिखराभेषु देवतायतनेषु च ।
चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च ॥ ११ ॥
नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च ।
कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥
सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च ।
ध्वजाः समुच्छ्रिताः साधु पताकाश्चाभवंस्तथा ॥ १३ ॥
नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम् ।
मनःकर्णसुखा वाचः शुश्राव जनता ततः ॥ १४ ॥
रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः ।
रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥

शोभयितुमलंकर्तुं चक्रे बुद्धिमिति शेषः ॥ १० ॥
अट्टालकाः प्राकारोपरितनयुद्धस्थानानीति केचित् ॥ ११ ॥ १२ ॥
आलक्षितेषु सर्वतो लक्षितेषु अत्युच्चेष्विति यावत् । ध्वजाः सचिह्नाः पताकाश्चिह्नरहिता इत्याहुः ॥ १३ ॥
नटाः सूत्रधाराः । जनता जनसमूहः । ततस्तस्यामयोध्यायाम् ॥१४॥१५॥

---

* "शुभ्राभ्र" इति वा पाठः ।

बाला अपि क्रीड़माना गृहद्वारेषु सङ्घशः।
रामाभिषवसंयुक्ता*श्चक्रुरेव कथा मिथः॥ १६॥
कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः।
राजमार्गः कृतः श्रीमान् पौरै रामाभिषेचने॥ १७॥
प्रकाशीकरणार्थं च निशागमनशङ्कया।
दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनुरथ्यासु सर्वशः॥ १८॥
अलङ्कारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः।
आकांक्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम्॥ १९॥
समेत्य सङ्घशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च।
कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम्॥ २०॥
अहो! महात्मा राजायमिक्ष्वाकुकुलनन्दनः।
ज्ञात्वा वृद्धं स्वमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति॥ २१॥

रामाभिषवः रामाभिषेकः॥ १६॥ १७॥

अभिषेकानन्तरं गजस्कन्धाधिरूढस्य नगरालङ्कारदर्शनार्थनिर्गमनात् पूर्वं यदि निशा नयति तदा तदलङ्कारप्रदर्शनार्थं स्वयं रामस्तत्र दीपवृक्षान् वृक्षवन्नानाशाखान्दीपस्तम्भान्। अनुरथ्यासु रथ्यापार्श्वयोः॥१८॥ १९॥ २०॥ २१॥

---

* "रामाभिष्टवसंयुक्ताः" इति वङ्गीयाः।

सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः ।
चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥
अनुद्धतमना विद्वान् धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः ।
यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः ॥ २३ ॥
चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः ।
यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ २४ ॥
एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुः परे ।
दिग्भ्यो विश्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः ॥ २५ ॥
ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् ।
रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६ ॥
जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निःस्वनः ।
पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निःस्वनः* ॥ २७ ॥

अनुगृहीता ईश्वरेण, दृष्टलोकपरावरो भावप्रधानो निर्देशः यथावदवगतजनप्राशस्त्याप्राशस्त्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शुश्रुवुः कथा इति शेषः । श्रुतवृत्तान्ताः श्रुतरामाभिषेकवृत्तान्ताः ॥ २५ ॥

ते जानपदाः रामस्य पुरीमित्यन्वयः ॥ २६ ॥

विसर्पद्भिः प्रवेशार्थम् ॥ २७ ॥

---

* "सागरस्येव भिद्यतः" इति वा पाठः ।

ततस्तदिन्द्रक्षयसन्निभं पुरं
दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपाहितैः ।
समन्ततः सस्वनमाकुलं बभौ
समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे रामस्य राज्याभिषेकप्रस्तावे पौराणां हर्षो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

इन्द्रक्षय इन्द्रनिवासः अमरावती । उपाहितैः आगतैरित्यर्थः । हि गता-वित्यस्य रूपम् । समुद्रयादोभिः समुद्रतुल्यैर्महद्भिर्यादोभिरित्यर्थः ॥ २८॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ।

सप्तमः सर्गः ।

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु सहोषिता ।
प्रासादं चन्द्रसङ्काशमारुरोह यदृच्छया ॥ १ ॥

अथ सीताया लङ्कापुरप्रवेशं विना रावणवधस्याशक्यतया तत्सि-द्धये देवैः प्रेरिताया कृतकुब्जावेशाया मन्थराया रामाभिषेकविघ्नप्रवृत्तिं तद्गर्भगतं कैकयीवृत्तान्तञ्च वक्तुमुपक्रमते,—ज्ञातीत्यादि। "ज्ञाति-दासी यतो नित्यम्" इति पाठे यतः कैकेय्या ज्ञातेः मातृकुलस्य दासी यतश्च कैकेय्या नित्यं सहोषिता, अतः जनकोलाहलं श्रुत्वा कैकेय्यै तदर्थं निवेदयितुं यदृच्छया स्वयमेव न त्वन्यप्रेरणया प्रासादमारुरोहेत्यन्वयः। यत्तु अतः "कुब्जा क्षिप्रममर्षिता" इत्यनेन द्वादशश्लोकस्थपदेनान्वयः स्वीयाभ्युदयस्य सर्वेष्टत्वात् रामाभ्युदयजदुःखेन तद्विघटकोऽमर्ष इति कतकस्तन्न, रामाभ्युदयस्याग्रे धात्रीमुखेन श्रवणस्य वक्ष्यमाणतया तस्यैव चामर्षहेतुत्वस्य च वक्ष्यमाणतया अवतस्य तत्रान्वयानौचित्यात्। यतो जातेति पाठे यतो यत्र कुत्रचिज्जाता अविज्ञातवंशमातापितृकेत्यर्थः। एवञ्च कैकेयीज्ञातिदासीत्वमपि कार्य्यार्थमुदरभरणव्याजेन सङ्गतमस्या इति बोध्यम् इदन्तु युक्तम्।

"मन्थरा नाम कार्य्यार्थमन्थराः प्रेषिता सुरैः।
दासी काचन कैकेय्यै दत्ता केकयभूभृता॥"

इति पाद्मोक्तेः।

सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलाम्।
अयोध्यां मन्थरा तस्मात् प्रासादादन्ववैक्षत॥ २॥
पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम्।
कृतां छन्नपथैश्चापि स्वच्छन्दकपथैर्वृताम्।
सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरःस्नातजनैर्वृताम्॥ ३॥
माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादिताम्।
शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनादिताम्॥ ४॥

कार्य्यार्थं रावणवधरूपकार्य्यार्थं दासी स्वयमागत्य कैकयराजस्य जातेति शेषः। नित्यमिति पाठेऽपि जातेति शेषपूरणेनैव व्याख्येयोचिता याद्दैकवाक्यत्वात् चन्द्रसङ्काशं सुधाधवलितत्वात्॥ १॥

प्रकीर्णानि कमलानि उत्पलानि च यस्यां तस्मात्सर्वोत्कृष्टात्प्रासादात्। प्रासादे स्थित्वेत्यर्थः। ल्यब्लोपे पञ्चमी॥ २॥

वरार्हाभिः श्रेष्ठयोग्याभिराजयोग्याभिरिति यावत् एतदुत्तरं "कृतां छन्नपथैश्चापि स्वच्छन्दकपथैर्वृताम्" इत्यर्द्धं पठन्ति छन्नपथैर्निम्नोन्नतप्रदेशमार्गैः कृतामलङ्कृतां स्वच्छन्दकपथैः उत्सवादिषु जनभूयस्त्वेन स्वैरप्रवेशनिर्गमार्थं प्राकारादिभङ्गेन कृतैर्मार्गैरिति व्याचक्षते च केचित्। चन्दनतोयैः सिक्तां शिरःस्नातजनैः कृताभ्यङ्गस्नानैः॥ ३॥

माल्यमोदकहस्तैः दानप्राप्तमाल्यमोदकहस्तैः रामोपायनमाल्यमोदकरूपमङ्गलद्रव्यहस्तैरित्यर्थो वा। सुधाचन्दनादिलेपेन शुक्लानि देवगृहद्वाराणि यस्याम्॥ ४॥

सम्प्रहृष्टजनाकीर्णां ब्रह्मघोषनिनादिताम्।
प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां सम्प्रणर्दितगोवृषाम् ॥ ५ ॥
हृष्टप्रमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम्।
अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥
सा हर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम्।
अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७ ॥
उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती।
राममाता धनं किन्नु जनेभ्यः सम्प्रयच्छति ? ॥ ८ ॥
अतिमात्रः प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे।
कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥
विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा।

ब्रह्मघोषो वेदघोषः। प्रहृष्टेत्यादिना तिरश्चामपि रामाभिषेकाद्धर्ष इति सूचितम् ॥ ५ ॥

हृष्टैर्जातरोमाञ्चादिभिः मुदितैः आनन्दयुक्तैः पौरैरुपलक्षिताम् ॥६॥

अविदूरे स्वाधिरूढहर्म्यात्यासन्नहर्म्ये धात्रीं रामस्येति शेषः। अतएव हर्षोत्फुल्लनयनत्वादि तस्याः वक्ष्यति च हर्षेण विदीर्यमाणेत्यादि ॥ ७ ॥

अर्थपरा स्वेष्टार्थपरा स्वेष्टार्थकामेवेति शेषः। किन्नु कस्मात् ॥ ८ ॥

किं कुतो जनस्य प्रहर्षः ? अभिषेकप्रागदिनीयसायंकाले मन्थरायाः सहर्षनेन राजा संप्रहृष्ट इत्युक्तिः ॥ ९ ॥

विदीर्यमाणा अन्तर्गतानन्दोत्कर्षाद्देहरोमसुखविकासादिना तस्य

आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ॥ १० ॥
श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम् ।
राजा दशरथो राममभिषेक्ता हि राघवम् * ॥ ११ ॥
धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता ।
कैलासशिखराकारात् प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥
सा दह्यमाना क्रोधेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
शयानामेव † कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥
उत्तिष्ठ मूढ़े ! किं शेषे भयं त्वामभिवर्त्तते ।

आनन्दस्य बहिःप्रसारणादिदीर्घमायत्वोत्प्रेक्षा राघवे राज्ञा न्यस्यमानां भूयसीं श्रियं राज्यलक्ष्मीम् ॥ १० ॥

अनघं क्षाप्यकारणेर्ष्यादिरहितम् ॥ ११ ॥

अवरोहत अवारुहत् ॥ १२ ॥

क्रोधेन दह्यमाना सैव पापदर्शिनी रामाभिषेके कैकेय्य भरतविषय-पापप्रदर्शिका ॥ १३ ॥

अघौघेन दुःखसमूहेन उपप्लुतं पीड़ितं कारणकार्य्ययोः पौर्वापर्य्य-विपर्य्ययख्यातिप्रयोक्तिः "अघं दुरितदुःखयोः" इति कोषः ॥ १४ ॥

---

* "अभिषेचयितानघम्" इति वा पाठः ।
† "शयानामेत्य" इति वा पाठः ।

उपप्लुतमनौघेन नात्मानमवबुध्यसे * ॥ १४ ॥
अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे ।
चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥ १५ ॥
एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः ।
कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत् परम् ॥ १६ ॥
कैकेयी त्वब्रवीत् कुब्जां कच्चित् क्षेमन्न मन्थरे ! ।
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् ॥ १७ ॥
मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ।
उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥
सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्यां हितैषिणी ।

सुभगाकारे त्वद्विषये सौभाग्यद्योतकाकारवति । आकारेणैव तव सौभाग्यदे, वस्तुतोऽनिष्टेऽप्रियकर्तरि किं सौभाग्येन विकत्थसे मय्येवानुरक्तो मे स्वामी मदाज्ञावशंवदइत्यादि प्रकारेण वृथा श्लाघसे। उष्णगे ग्रीष्मगे रवौ सति नद्याः स्रोत इव सौभाग्यं चलम् । रामाभिषेकात् क्षीणप्रायमित्याशयः ॥ १५ ॥

पापदर्शिन्या पापं दर्शयन्त्या । विषादमगमत् तस्मिन् राजवैरस्योद्भावनात् ॥ १६ ॥

कच्चित् क्षेमं न मह्यमिति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

---

* "किमात्मानं न बुध्यसे" इति वा पाठः ।

विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥ १९ ॥
अक्षयं सुमहद्देवि ! प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ।
रामन्दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २० ॥
साऽस्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ।
दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता ॥ २१ ॥
तव दुःखेन कैकेयि ! मम दुःखं महद्भवेत् ।
त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदिह न संशयः ॥ २२ ॥
नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ।
उग्रत्वं राजधर्म्माणां कथं देवि ! न बुध्यसे ॥ २३ ॥

विषसतरा भूत्वा । तदाकारेव भूत्वा अप्सरस्त्वे सर्वज्ञत्वात् वास्तव-विषादाभावात् । विषादयन्ती राज्यश्रियोऽन्यगामित्वरूपानिष्टप्रकाशेन कैकेय्या विषादं जनयन्ती भेदयन्ती राघवं प्रति पुत्रत्वप्रयुक्तां तस्या स्नेहं नाशयन्ती ॥ १९ ॥

अक्षयं क्षय प्रतीकाः अशक्यप्रतीकारमित्यर्थः । त्वद्विनाशनं त्वत्-सौभाग्यनाशकारणं प्रवृत्तं तदेवाह,—राममिति ॥ २० ॥

शत्रो राज्यलाभात् दुःखम् । स्नेहस्य तदलाभात् शोकः । शत्रु-राज्यलाभ एव ततो भयम् । त्वद्धितार्थं त्वद्धितबोधनार्थम् ॥ २१ ॥

ननु दास्यास्तव कुतो भयमत आह,—तवेत्यादि ॥ २२ ॥

किं मे दुःखं तत्राह,—नराधिपेति । एतद्विशेषणद्वयमग्रेऽपि राज-मातृत्वाप्रच्युतये यत्नावश्यकत्वद्योतनाय । ननु रामराज्येऽपि महिषीत्वं

धर्म्मवादी शठो भर्त्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः ।
शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसन्धिता ॥ २४ ॥
उपस्थितः प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् ।
अर्थेनैवाद्य ते भर्त्ता कौशल्यां योजयिष्यति ॥ २५ ॥
अपवाह्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ।
काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ २६ ॥

मे दुष्परिहरमित्यत आह,—उग्रत्वमिति । सापत्न्यो हि स, राज्यलाभे त्वां त्वत्पुत्रञ्च नाशयिष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

ननु राज्ञो रामस्य चात्यन्तं मदनुरक्तत्वात् स मत्पुत्रस्यैव राज्यलाभोऽत आह,—धर्म्मवादीति वाङ्मात्रेण धार्म्मिकः । श्लक्ष्णवादी च सस्मितमृदुमधुरभाषी । अन्तरतस्तु शठ असूयावान्, अतएव दारुणः क्रूरहृदयः आन्तरक्रौर्य्यगोपनायैव सस्मितमृदुमधुरभाषी एवम्भूतं तं शुद्धभावेनोपलक्षितञ्जानीषे । सर्व्वथा तेन एवम् उक्तरीत्यातिसन्धिता वञ्चिता असीति शेषः ॥ २४ ॥

उपस्थितः कौशल्यार्थसाधने हृदयेन सावधानः त्वत्समीपे स्थितो वा । उपस्थितमिति पाठे तत्कालोचितसान्त्वमित्यर्थः । अनर्थकं फलरहितम् । सान्त्वं प्रियवचनं त्वयि प्रयुञ्जानः अर्थेन राज्यरूपेण कौशल्यामेव योजयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

कौशल्यार्थप्रापणार्थमेव तेनोपायान्तरमप्यनुष्ठितमित्याह,—अपवाह्येति उद्वास्येत्यर्थः । काल्ये अन्यमोऽपसंक्रमणकालार्हे । काल्य इति पाठः कुलक्रमागतहत्वर्थे आर्षः ॥ २६ ॥

शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ।
आशीविष इवाङ्केन बाले ! परिधृतस्त्वया ॥ २७ ॥
यथा हि कुर्य्याच्छत्रुर्वा सर्पो वा प्रत्युपेक्षितः ।
राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥
पापेनानृतसान्त्वेन बाले ! नित्यं सुखोचिता ।
रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २९ ॥
सा प्राप्तकालं कैकेयि ! क्षिप्रं कुरु हितं तव ।
त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ! ॥ ३० ॥
मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात् सा शुभानना ।
उत्तस्थौ हर्षसम्पूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ॥ ३१ ॥

हितकाम्यया आत्मनो हितेच्छया त्वया मात्रेव भोजनदानादिना पोषितः आशीविष इव क्रूरः शत्रुः पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन त्वया-ङ्केन परिधृतः इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

तद्धरणेन च तेऽनर्थः संवृत्त इत्याह,—यथेति । प्रत्युपेक्षितः उपेक्षितनाशः ॥ २८ ॥

कथं कृतेत्यत्राह,—पापेनेति । अनुबन्धः पुत्रादिपरिकरः ॥ २९ ॥

सा त्वं प्राप्तकालं प्राप्तानुष्ठानकालं यत्तव हितं तत्कुरु विस्मयदर्शने अतिदुःखजनकवार्त्ताश्रवणेऽपि स्नेहाद्धु तवार्त्ताश्रवणेनैव विस्मयसूचक-दर्शने । एवं विस्मयं हित्वा खेदं विभावयेति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

एवं मन्थरया अनर्थत्वेन प्रकाशिते रामाभिषेके महाकुलप्रसूता निसर्ग-

अतीव सा तु संहृष्टा कैकेयी विस्मयान्विता ।
दिव्यमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥
दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा ।
कैकेयी मन्थरां दृष्ट्वा पुनरेवाब्रवीदिदम् ॥ ३३ ॥
इदन्तु मन्थरे ! मह्यमाख्यातं परमं प्रियम् ।
एतन्मे प्रियमाख्यातं किं वा भूयः करोमि ते । ३४ ॥
रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये ।
तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५ ॥

कल्याणगुणा सर्व्वथा त्वं स्नेहार्थमेव मन्यते स्मेत्याह,—मन्थराया इत्यादि ॥ ३१ ॥

विस्मय अत्यद्भुतः स्नेहश्रवणात् कौशल्यावदेवेति भावः ॥ ३२॥३३॥

प्रियमाख्यातमित्यस्य पुनरुक्तिर्वक्त्र्या हर्षातिशयवत्त्वान्न दोषावहा। भूयोऽभ्यधिकं किं प्रीतिदानं करोमि ? तत्काषितप्रियसमाभ्यधिकप्रियवस्त्वभावादित्यर्थः । ननु सापत्न्यश्रेयःश्रुतिः कथन्ते प्रियम्? इत्यत्राह,— रामेवेति । विशेषं पृथक्त्वप्रयुक्तस्नेहविशेषम् ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

प्रियार्हं प्रियदानार्हं । इत उक्तरामाभिषेकात् वरमधिकं प्रियं वचोऽमृतं परमन्यत् न सुवचं, तादृशं हि त्वमेवाक्षि यतोऽधिकं प्रियं न सुवचम् अतः प्रियोत्तरं प्रियाख्यानोत्तरं पारितोषिकरूपं परं श्रेष्ठं वरं वृणु ते तव तं वरं प्रददामि । मया तु स्वबन्धुशल्लप्रिया-

न मे परं किञ्चिदितो वरं पुनः
प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचोऽमृतम्।
तथाब्रवोचल्लमतः प्रियोत्तरं
वरं परं ते प्रददामि तं वृणु॥ ३६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कैकेयीमन्थरासंवादो नाम
सप्तमः सर्गः॥७॥

ख्यानपारितोषिकयोग्यं वस्तु न दृश्यतेऽतस्त्वं यद्वरयिष्यसे तद्दास्यामीत्यर्थः॥ ३६॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः॥ ७॥

सप्तमः सर्गः ।

मन्थरात्वभ्यसूयैनामुत्सृज्याभरणं हि तत् ।
उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥
हर्षं किमर्थमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे ! ।
शोकसागरमध्यस्थं नात्मानमवबुध्यसे ॥ २ ॥
मनसा प्रहसामि त्वां देवि ! दुःखार्दिता सती ।
यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्य त्वं व्यसनं महत् ॥ ३ ॥
शोचामि दुर्मतित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् ।
अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥

अथ "चलच्चित्तं मनुष्याणाम्" इति न्यायेन दिश्चिमंथराया हि तव-दुपदेशात् कल्याणमतेरपि कैकेय्याश्चित्तं चलितमित्याह,—मन्थरात्विति। अभ्यसूय अभ्यसूयाविषयां ज्ञात्वा हिताश्रवणात् कोपः। एतदहितं जायते इति दुःखं तत्समन्वितेव ॥ १ ॥

अस्थाने तदनुचितकाले। बालिशे मूर्खे! शोककाले हर्षोदयात् ॥२॥

मनसेति। अत इत्यादि दुःखार्दिता सती तावकदुःखेन पीड़िता सती प्रहसामीत्यन्वयः। व्यसनं विपदम् ॥ ३ ॥

मतेर्दुष्टत्वम् अनर्थकरे प्रियताविषयत्वम्। प्रहर्षयेत् प्रहृष्येत् । अरित्वे हेतुः सपत्नीपुत्रत्वं मृत्योर्वृद्धिमिव तस्य वृद्धिं दृष्ट्वेति शेषः ।४॥

भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद् भयम् ।
तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि भयं भीताद्धि जायते ॥ ५ ॥
लक्ष्मणो हि महाबाहू रामं सर्व्वात्मना गतः ।
शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ॥ ६ ॥
प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि ! ।
राज्यक्रमो विसृष्टस्तु * तयोस्तावद् यवीयसोः ॥ ७ ॥
विदुषः क्षत्त्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः ।

भरतादेवेति व्युत्पादयति,—रामस्य भरतादेव भयमस्ति, तत्र हेतुः, राज्यसाधारणात् राज्यरूपसाधारणभोग्याद्धेतोस्तत् भरतहेतुकं रामभयम् । हि यतो भीताद्भयं जायते । यो यस्माद्भीत तस्मात् परस्मात्तस्य भयं भवत्येव । एवं च राज्यस्य निष्कण्टकत्वाय स्वभयहेतुं भरतं राज्यं प्राप्य रामः सर्व्वथा नाशयिष्यतीति भावः ॥ ५ ॥

ननु भरतादेवेत्यवधारणमयुक्तमत आह,—लक्ष्मण इति । सर्वात्मना गतः मनोवाक्कायव्यापारैः रामेणैक्यं गतोऽतो न ततोभीप्रसङ्गः शत्रुघ्नस्यापि भरतशेषतया न ततः पृथग्भीप्रसङ्गस्तस्मात्तेनैव तन्नाशादिति भावः ॥ ६ ॥

भरतादेवेत्यवधारणे हेत्वन्तरमाह,—प्रत्यासन्नेति । प्रत्यासन्नो यः क्रम उत्पत्तिक्रमस्तेनापि हेतुना भरतस्यैव राज्यक्रमस्तदाक्रमणं प्रसक्तम् । तयोस्तु यवीयस्त्वात् स विसृष्टो दूरत्यक्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

---

* "विप्रकृष्टः" इति वा पाठः ।

भयात् प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ॥ ८ ॥
सुभगा किल कौशल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेच्यते ।
यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥
प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषम् ।
उपस्थास्यसि कौशल्यां दासीवत् त्वं कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
एवं च त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यत्वं हि गमिष्यति ॥ ११ ॥
हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ।
अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ १२ ॥

पुनः रामाद्भयमुपसंहरति,—विदुषः सर्वशास्त्रज्ञस्य क्षत्रचारित्रे बलसम्पाद्ये सन्धिविग्रहादिप्रयोगे च प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः अविलम्बेन कालोचितकर्त्तव्यार्थकारिणो रामस्य त्वदात्मजं प्रति भावि अनर्थं चिन्तयन्ती तन्निमित्ताद्भयात् प्रवेपे कम्पे ॥ ८ ॥

एवं पुत्रानर्थमदर्श्य तस्याप्यनर्थं दर्शयितुं कौशल्यावृद्धिमाह,—सुभगेति । यौवराज्येनेति हेतौ तृतीया । पुष्येण पुष्ये ॥ ९ ॥

वसुमतीं प्राप्तां तत्प्राप्तिनिमित्तां प्रीतिञ्च प्राप्तां हता युष्मदादिसपत्नीरूपा विद्विषो यया ताम् अतएव प्रतीतां प्रसिद्धाम् उपस्थास्यसि गत्वा सेविष्यसे ॥ १० ॥

अयमनर्थो ममापीत्याह,—एवं चेति ॥ ११ ॥

तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः।
रामस्यैव गुणान् देवी कैकेयी प्रशशंस ह॥ १३ ॥
धर्म्मज्ञो गुणवान् दान्तः * कृतज्ञः सत्यवान् शुचिः।
रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति॥ १४ ॥
भ्रातॄन् भृत्यांश्च † दीर्घायुः पितृवत् पालयिष्यति।
सन्तप्यसे कथं कुब्जे! श्रुत्वा रामाभिषेचनम्॥ १५ ॥
भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात् परम्।

परमा स्त्रिय इति बहुवचनेन सीतासख्यः। भरतक्षये भरतप्रभावनाशे॥ १२॥

एवं द्विः कृतोपतापापि कैकेयी निसर्गपुण्यस्वभावान्न चचालेत्याह,—तामित्यादि। परमप्रीतां परं रामे अप्रीतामित्यर्थः। देवी पुण्यस्वभावा॥ १३॥

मन्थरोक्तयुक्तीः प्रतिक्षिपति,—धर्म्मज्ञ इति। दान्तः क्षिपितः कृतज्ञः तेन बाल्ये स्वकृतपालनाद्युपकारस्मरणेन स्वानिष्टशङ्कानिरासः। ज्येष्ठ इत्यनेन तस्यैव राज्ययोग्यतेति साधारण्यं परिहृतम्॥ १४॥

भरतानर्थोऽपि नेत्याह,—भ्रातॄनिति। कथं व्यर्थमेवेत्यर्थः॥ १५॥

पितृवत् भ्रातॄन् विभागेन पालयतो रामस्य वर्षशतात् परमपि यदा

* "गुरुभिर्द्दान्तः" इति वा पाठः।
† "अमात्यान्" इति वा पाठः।

पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति * नरर्षभः ॥ १६ ॥
सा त्वमभ्युदये प्राप्ते दह्यमानेव † मन्थरे ! ।
भविष्यति च कल्याणे किमिदं परितप्यसे ॥ १७ ॥
यथा वै ‡ भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।
कौशल्यातोऽतिरिक्तं च मम शुश्रूषते ¶ बहु ॥ १८ ॥
राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा ।
मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातॄंस्तु राघवः ॥ १९ ॥

विभागेच्छा, तदा भरतोऽपि राज्यमवाप्स्यति। भुवापिशब्दाभ्यां लक्ष्मण-शत्रुघ्नयोरपि राज्यप्राप्तिरेवेति सूचितम् ॥ १६ ॥

अभ्युदये रामाभिषेकरूपे उत्सवे कल्याणे भरताभिषेकरूपे कियता कालेन भविष्यति ॥ १७ ॥

मान्यः प्रार्थनीयः श्रेयस्करः तथा तद्वत्। यद्वा भूयोऽपि अभ्यधिकमपि। तत्र हेतुः,—कौशल्यात इति। अतिरिक्तमधिकम् ॥ १८ ॥

सम्प्रत्यपि भरतस्य राज्यमस्त्येवेत्याह,—राज्यमिति ॥ १९ ॥

---

* "अवाप्ता पुरुषर्षभः" इति वा पाठः ।

† "वर्त्तमानेच" इति वा पाठः। वर्त्तमाने इदानीं प्राप्ते कल्याणे इति योजना ।

‡ "मे" इति वा पाठः ।

¶ "सोऽस्य शुश्रूषते हि माम्" इति वा पाठः ।

कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता।
दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत्॥ २०॥
अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे।
शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे॥ २१॥
भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः।
राजवंशात्तु भरतः कैकेयि! परिहास्यते॥ २२॥
न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि!।
स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत्॥ २३॥
तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि! राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः।

एवं राज्यापहारं परिहृतवतीं कैकेयीं मन्थरा तृतीयपर्य्यायेण पुनर्भेदयति,—कैकेय्या इति॥ २०॥

अनर्थदर्शिनी अर्थस्यैवानर्थत्वेन दर्शनशीला। शोक इष्टवियोगजः। अनिष्टप्राप्तिजं दुःखं व्यसनम्। ताभ्यां विस्तीर्णे व्याप्ते सकलदुःखसमष्टिर्दुःखसागरस्तत्र मज्जन्ती त्वमात्मानं मम नावबुध्यसे इत्यर्थः॥ २१॥

कुत एवं वारंवारं कथयसि इत्यत्राह,—भवितेति। परिहास्यते हीनो भविष्यति। भरतस्य तत्सुतादेरपि राज्यहान्येवं दुःखं कथयामीति भावः॥ २२॥

तत्र हेतुमाह,—नहीति। सर्वेषां राज्ये स्थितौ बाधकमाह,—स्थाप्यमानेष्विति। अनयोऽन्यायः ईर्ष्यया परस्परप्रजापीडनरूपः॥ २३॥

राज्यतन्त्राणि राज्यनिर्वाहक्षमाधिकारप्राधान्यानि सर्वनिरूपित-

स्थापयन्त्यनवद्याङ्गि ! गुणवत्स्वितरेष्वपि * ॥ २४ ॥
असावत्यन्तनिर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति ।
अनाथवत् सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ! ॥ २५ ॥
साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे ।
सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमर्हसि ॥ २६ ॥
ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम् ।
देशान्तरं नाययिता लोकान्तरमथापि वा ॥ २७ ॥
बाल एव तु मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया ।

प्राधान्याश्रयत्वमेकस्यैवेति भावः। ज्येष्ठस्यागुणवत्त्वे तु गुणवत्कनीयस्यपि ॥ २४ ॥

यदेवमतोऽसाविति। निर्भग्नो हीनः सुखेभ्यो राजवंशाच्च निर्भग्नो भविष्यतीत्यन्वयः। वत्सले सर्वत्र दयाशीले ॥ २५ ॥

त्वदर्थे त्वत्पुत्रराज्यभ्रंशे प्राप्ते तत्परिहार-कथनार्थम्। सपत्निवृद्धाविवार्था क्लृप्तः। प्रदेयं पारितोषिकमतो मां त्वमलब्ध्वा स्वहिते इति न बुध्यसे इत्यर्थः ॥ २६ ॥

नाययिता लुट्। लोकान्तरमिति हनिष्यतीति यावत् ॥ २७ ॥

यत्तु रामे राज्ञः पक्षपातः स भरतासन्निधानतस्तच्च त्वयैव कृत-

---

* "तेऽपि ज्येष्ठाः स्वपुत्रेषु ज्येष्ठेष्वेव न संशयः।
आसजन्त्यखिलं राज्यं न भ्रातृषु कथञ्चन ॥"
वङ्गीय पुस्तकेषु इदमधिकं दृश्यते ।

सन्निकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेऽष्वपि ॥ २८ ॥
भरतानुगतः सोऽपि शत्रुघ्नस्तत्समं गतः।
लक्ष्मणोऽपि यथा रामं तथायं भरतं गतः ॥ २९ ॥
श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः।
सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद् भयात् ॥ ३० ॥
गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः।
अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३१ ॥

मित्याह,—बाल एवेति। मातुल्यम्मातुलगृहं ननु किं तावता, अत आह,—सन्निकर्षादिति। स्थावरेषु तृणगुल्मलतावृक्षादिषु तत्र सौहार्दम् अन्योऽन्याश्लेषरूपम्। एवञ्च भरतस्थितौ विभज्य समं राज्यलाभः स्यादिति भावः ॥ २८ ॥

शत्रुघ्नस्थितौ वा भरतकार्यस्य न नाशः स्यात्, सोऽपि दैववशाद्गत इत्याह,—भरतानुगत इति। "शत्रुघ्नोऽपि समङ्गतः" इति पाठे अनुवशात् अनुरोधवशादित्यर्थः। आद्योऽपि तत्रैव योज्यः। अनुवशादपि अपिना दैववशाच्चेत्यर्थः। गतः एकहृदयतयेति शेषः ॥ २९ ॥

कस्यचित् सन्निकर्षात् कस्यचिदनर्थनिवृत्तिर्लोके दृष्टेत्याह,—श्रूयते हीति। छेत्तव्यः प्राप्तच्छेदनकालः। इषीकाभिः कण्टकवङ्गुल्मैः सन्निकर्षात् परितः परिवाररूपाद्भयाच्छेदनरूपात्। तस्य सदान्तःपुरवर्त्तित्वेन श्रूयते हीत्युक्तिः ॥ ३० ॥

नन्वेष दोषो लक्ष्मणस्यापि समानोऽत आह,—गोप्ता हीति ॥ ३१ ॥

तस्मात् न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित् करिष्यति ।
रामस्तु भरते पापं कुर्य्यादेव न संशयः * ॥ ३२ ॥
तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु राघवः ।
एतद्धि रोचते मह्यं भृशञ्चापि हितं तव ॥ ३३ ॥
एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति ।
यदि चेद्भरतो धर्म्मात् पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥
स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः ।

पापं बधम् ॥ ३२ ॥

तस्माद्बधसम्भावनासत्त्वात् । राजगृहात् राजगृहाख्यान्मातुलनगरात् । एतदेव मह्यं रोचते त्वदिष्टत्वात् । एकपुत्रायाः पुत्रमरणापेक्षया वने पुत्रजीवनं सम्यक्, तदेवाह,—भृशं तवहितमेतत् "जीवन् भद्राणि पश्यति" इति न्यायात् ॥ ३३ ॥

एवं सति मातुलगृहादेव वनगमने सति ते ज्ञातिपक्षस्य अस्मदादेः श्रेयश्च भविष्यत्येव । श्रेयो जीवनरूपं कल्याणं, चात् सुखम् । भरतादुनस्मादपि भयशङ्कयास्मदादिपीड़ायाः कर्त्तुमशक्यत्वादिति भावः । यदि चेदिति यदि वेत्यर्थः । धर्म्मात् पितृदीयमानत्वरूपात् । तदा वा ज्ञातिपक्षस्य श्रेय इत्यर्थः । यद्वा एवमेव ते पक्षस्य श्रेयो भविष्यति, एवमेव इत्येतदुपपादयति,—यदि चेदिति ॥ ३४ ॥

---

* "मातामहगृहादेव तस्माद्गच्छतु ते सुतः" इति वा पाठः ।

समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे । २५ ॥
अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् ।
प्रच्छाद्यमानं * रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ २६ ॥
दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ।
राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यापयेत् ॥ २७ ॥
यदा च रामः पृथिवीमवाप्स्यति
प्रभूतरत्नाकरशैलसंयुताम् ।
तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं
सहैव दीना भरतेन भामिनि ! ॥ २८ ॥

अन्यथा दुःखमेवेत्याह,—स ते इति । समृद्धार्थस्य रामस्य वशे स्थितो नष्टार्थः कथञ्जीविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

तस्मात् अरण्ये सिंहेन अभिद्रुतं गजयूथपमिव राज्यप्राप्तिप्रबलेन रामेण प्रच्छाद्यमानम् अभिभूयमानं भरतं तदभिषेकनिरोधेन त्रातुमर्हसि ॥ २६ ॥

अन्यथा तवाप्यनर्थं इत्याह,—दर्पादिति सौभाग्यवत्त्वं पतिवात्सल्यं वैरयापनं वैरशुद्धिं त्वयि दास्यसम्पादनेन कथं न कुर्यादित्यर्थः यातये-दिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ २७ ॥

अशुभं पराभवं दास्यम् ॥ २८ ॥

---

* "उच्छिद्यमानम्„ इति बङ्गीयाः ।

यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति
ध्रुवं प्रणष्टो भरतो भविष्यति ।
अतो हि सञ्चिन्तय धर्म्म*मात्मजे
परस्य चैवास्य विवासकारणम् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कैकेयीमन्थरासंवादो नाम
अष्टमः सर्गः ।

एवं यतः सपुत्रायास्ते अनर्थः, अतएवात्मजे राज्यप्राप्तिकारणं चिन्तय प्रभुश्शेषो न स्थाप्य इति न्यायेन परस्य अस्य रामस्य चात् लक्ष्मणसीतयोः विवासकारणञ्च चिन्तय ॥ २९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे अष्टमः सर्गः ।

---

* "राज्यम्" इति वा पाठः ।

नवमः सर्गः।

एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना।
दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत्॥ १॥
अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम्।
यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये॥ २॥
इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन साधये *।
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं नतु रामः कथञ्चन॥ ३॥
एवमुक्ता तु सा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी।
रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत्॥ ४॥

एवं त्रिवारोपदेशेन दुष्टेऽसत्ये स्वार्थे उपादेयत्वसत्यत्वनिश्चयात् स्वकार्य्याय देव्याः क्षुभितचित्तायास्तदुपायप्रश्नमाह,—एवमिति॥ १॥

प्रस्थापयामि प्रस्थापनोद्यमं करोमि एवमभिषेचये इत्यपि॥ २॥

अथ तदुपायम्पृच्छति इदन्त्विति। उत्तरार्द्धार्थं केनोपायेन साधये इदमिदानीं संपश्य विचारय उत्साहमात्रेण नेदं साध्यमिति भावः॥ ३॥

रामार्थं लोकदृष्ट्या रामहितमभिषेकरूपमर्थम्॥ ४॥

---

* "मन्थरे!" इति वा पाठः।

हन्तेदानीं प्रपश्य त्वं कैकेयि ! श्रूयतां वचः ।
यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ५ ॥
किं न स्मरसि कैकेयि ! स्मरन्ती वा निगूहसे ।
यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥
मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दोविलासिनि ! ।
श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् * ॥ ७ ॥
श्रुत्वैवं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकयी ।
किञ्चिदुत्थाय शयनात् स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
कथय त्वं ममोपायं केनोपायेन मन्थरे ! ।
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथञ्चन ॥ ९ ॥

त्वं प्रपश्य मत्सामर्थ्यमिति शेषः। प्रवक्ष्यामीति पाठान्तरम। श्रूयतां मद्वच इति शेषः। चस्त्वर्थे केवलं भरतो न तु राम इत्यर्थः। यद्वा अहं वक्ष्याम्येवोपायं त्वमपि प्रपश्य विचारय ॥ ५ ॥

ननु मम न प्रतिभाति तदुपाय इति तत्राह,—किं न इति। स्मृत्वा वा संमतये मन्मुखात् श्रवणाय निगूहसे। यत् यतः आत्मार्थमात्मप्रयोजनोपायम् उच्यमानं वर्त्तमानसामीप्ये लट्। तथा अनेकशः उक्तमपि मत्तः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥

छन्दः इच्छा विधीयतां विमृश्य युक्तञ्चेत् क्रियताम् ॥ ७ ॥

---

* "श्रुत्वा चापि विमृश्यताम्" इति वा पाठः।

एवमुक्ता तदा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी।
रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥
पुरा देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः।
आगच्छत् त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ ११ ॥
दिशमास्थाय कैकेयि ! दक्षिणां दण्डकान् प्रति।
वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥१२ ॥
स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः।
ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसंघैरनिन्दितः ॥ १३ ॥
तस्मिन् महति संग्रामे पुरुषान् क्षतविक्षतान्।
रात्रौ प्रसुप्तान् घ्नन्ति स्म तरसाऽपास्य राक्षसाः ॥ १४ ॥
तत्राकरोन्महायुद्धं राजा दशरथस्तदा।

श्रवणे अनुष्ठाने चोत्साहं दर्शयति,—उत्थायेत्यादि ॥ ८॥ ९॥ १० ॥

देवासुरे देवासुरसम्बन्धिनि उपादाय गृहीत्वा साह्यं सहायत्वम् ॥ ११ ॥

दक्षिणां दिशमास्थाय स्थितान् दण्डकान् जनपदान् प्रति तत्सम्बन्धि वैजयन्तमिति पुरं ख्यातं यत्र तिमिध्वजो नाम राजा अभवत् ॥ १२ ॥

स एव लोके शम्बर इति ख्यातः देवसङ्घैः सहितस्य शक्रस्य ॥१३ ॥

क्षतैरस्त्रशस्त्रबन्धैर्विक्षतान् विशेषेण बिद्धान् रात्रौ प्रसुप्तान् दिनकृतयुद्धश्रान्त्या अपास्य आस्तरणादाकृष्य ॥ १४ ॥

असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥ १५ ॥
अपवाह्य त्वया देवि ! संग्रामान्नष्टचेतनः ।
तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥
तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने ! ।
स त्वयोक्तः पतिर्देवि ! यदिच्छेयं तदा वरौ ॥ १७ ॥
गृह्णीयान्तु तदा भर्त्तस्तथेत्युक्तं महात्मना ।
अनभिज्ञा ह्यहं देवि ! त्वयैव कथिता पुरा ॥ १८ ॥
कथैषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्य्यते मया ।
रामाभिषेकसम्भारान्निगृह्य विनिवर्त्तय ॥ १९ ॥

तत्र तत्राभ्यां शकलीकृतः सर्वाङ्गेषु विक्षतः ॥ १५ ॥

त्वया सारथ्यं कुर्वाणया अपवाह्य संग्रामादन्यत्र नीत्वा तत्रापि तादृशापत्कालेपि शस्त्रैर्विक्षत एव नष्टचेतनो मूर्च्छितः ते पतिस्त्वया रक्षित इत्यन्वयः। केचित्तु संग्रामादपवाह्य मूर्च्छितस्तेपतिस्त्वया रक्षितः तत्रापि दूरपातिभिरासुरीयैः शस्त्रैर्विक्षतस्ततोऽप्यन्यत्रापवाह्य रक्षित एवं द्विःप्राणरक्षणतोषेण वरद्वयदानमित्याहुः ॥ १६ ॥

तेन राज्ञा। यत् यदा इच्छेयं भर्त्तः तदा वरं गृह्णीयान्तु इत्यन्वयः ॥१७॥

तदा महात्मना राज्ञा तथेति उक्तम्। अनभिज्ञास्याः कथाया इति शेषः ॥ १८ ॥

निगृह्य भर्त्तारं वरबलेन निगृह्य अभिषेकसम्भारात् निवर्त्तय अभिषेककल्पनादिति शेषः ॥ १९ ॥

तौ च याचस्व भर्त्तारं भरतस्याभिषेचनम् ।
प्रव्राजनञ्च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश ॥ २० ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ।
प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥
क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते ! ।
शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥२२ ॥
मास्मैनं प्रत्युदीक्षेथाः मा चैनमभिभाषथाः ।
वदन्ती * पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३ ॥
दयिता त्वं सदा भर्त्तुरत्र मे नास्ति संशयः ।

निवृत्तिप्रकारमाह,—ताविति । तेन च दाने अनुमते ताभ्यां क्रमश भरताभिषेचनरामप्रव्राजने वृणु इति शेषः ॥ २० ॥

चतुर्दशसंख्याफलमाह,—चतुर्दशेति । प्रजानां भावेऽन्तःकरणे गतः प्राप्तःस्नेहो यस्य तादृशः पुत्रः स्थिरो राज्ये भविष्यति ॥ २१ ॥

वरदानप्रवर्त्तनोपायमाह,—क्रोधागारमिति । क्रोधवतीनां शयन-स्थानं क्रोधागारं क्रुद्धेव इवशब्दएवार्थे क्रुद्धैव सती उक्तं क्रोधहेतुं शतशोऽन्यथा तत्सान्त्वनेऽप्यविस्मरन्ती। तदेव विवृणोति। शेष्वेति अना-स्तृतायां भूमौ शेष्व इत्यर्थः मलिनवासिनी मलिनवस्त्रधरा सती ॥२२॥

वदन्तीत्यस्य भवेति शेषः तं दृष्ट्वेति पूर्वार्द्धान्वयि ॥ २३ ॥

---

* "चापि तम्" इति वा पाठः ।

त्वत्कृते च महाराजो विशेदपि हुताशनम् ॥ २४ ॥
न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ।
तव प्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५ ॥
न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ।
मन्दस्वभावे ! बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥
मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ।
दद्यात् दशरथो राजा मास्म तेषु मनः कृथाः ॥ २७ ॥
यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ ।
तौ स्मारय महाभागे ! सोऽर्थो न त्वा क्रमेदति ॥ २८ ॥

एवं सति सर्वथा कार्य्यसिद्धिर्भवत्येवेत्याह,—दयितेति । त्वत्कृते त्वत्प्रीणननिमित्तं ॥ २४ ॥ २५ ॥

ननूक्तमपि वाक्यं राजा चेत् न शृणुयात्तदा महती हानिः स्यात्तत्राह,—नहीति । स्वसौभाग्यवैभवविस्मरणमूलिका ते एषा मन्दाशङ्केति भावः ॥ २६ ॥

वरदानातिरिक्तमनुनयं मा स्वीकुर्वित्याह,—मणीत्यादि ॥ २७ ॥

सर्वानुनयानङ्गीकारे तर्हि दासेन मया किं कर्त्तव्यमिति राजप्रश्ने उत्तरमुपदिशति,—याविति । सोऽर्थस्त्वा रामविवासनभरताभिषेकरूपोऽर्थः त्वा त्वामित्यर्थः । मा त्वेति पाठेऽतिक्रमेत्तमर्थं माविस्मरेत्यर्थः "नातिक्रामेदिति पाठे सर्वथा सिध्यत्येव राज्ञः सत्यप्रतिज्ञत्वादित्याशयः" इति कतकः ॥ २८ ॥

यदा तु ते वरं दद्यात् स्वयमुत्थाप्य राघवः।
व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुथा वरम्॥ २९॥
रामं प्रव्राजयारण्ये नव वर्षाणि पञ्च च।
भरतः क्रियतां राज्ये पृथिव्यां पार्थिवर्षभः॥ ३०॥
चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम्।
रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः॥ ३१॥
रामप्रव्राजनं चैव देवि! याचस्व तं वरम्।
एवं सेत्स्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव कामिनि!॥ ३२॥
एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति।
भरतश्च हतामित्र स्तव राजा भविष्यति॥ ३३॥

राघवो दशरथः उत्थाप्य त्वामिति शेषः ते तुभ्यन्तदा त्वं महाराजम्। व्यवस्थाप्य शपथैः सत्ये स्थापयित्वा॥ २९॥

वरमभिनयति,—रामेति॥ ३०॥

सर्वथा प्रव्राजनस्यातिघोरतया लोकविरुद्धत्वं मत्वाह,—चतुर्दशेति। यथा चतुर्दशवर्षं पालितः प्ररूढशाखः कृतमूलो दृढमूलो वृक्षो दुरुन्मूलो भवति एवं भरतस्तावता कालेन रूढोऽदृढराज्यः कृतमूलो वशीकृतमूलबलः चतुर्दशोत्तरशेषायुःकालं स्थास्यत्येव नतु पुनरागतेनापि रामेण शक्योन्मूलनो भविष्यति न च रामस्य राज्यप्रत्याशेति तात्पर्य्यम्॥ ३१॥

त राजानम्॥ ३२॥

येन कालेन रामश्च वनात् प्रत्यागमिष्यति ।
अन्तर्बहिश्च * पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥ ३४ ॥
संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः साकमात्मवान् ।
प्राप्तकालन्तु मन्येऽहं राजानं वीतसाध्वसा ॥ ३५ ॥
रामाभिषेकसङ्कल्पान्निगृह्य विनिवर्त्तय ।
अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ॥ ३६ ॥
हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ।

रामः अराम इति च्छेदः अप्रियः प्रजानां भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अन्तर्बहिश्च प्रकृतीनामिति शेषः । चिरसंयोगाद्भरते स्नेहानां वृद्धिः चिरविप्रयोगतश्च रामस्नेहनाश इति भावः ॥ ३४ ॥

कृतमूलत्वमेव विवृणोति,—संगृहीतेति । सम्यक्पालनेनानुरञ्जित-मनुष्य इत्यर्थः । सुहृद्भिः साकं कृतमूलो भविष्यतीति पूर्वेणान्वयः अभिषेकतो निवर्त्तनं प्राप्तकालं मन्ये इत्यर्थः । अभिषेकनिवर्त्तनस्याय-मेव काल इति भावः । तस्माद्राजानं तदभिषेकात् निवर्त्तयेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

प्रतीता अङ्गीकृततदर्था कैकेयी केकयराजकन्या । किशोरी बाल-वत्सा वडवा सा यथा स्वकिशोरार्थे उत्पथङ्गच्छति कशाहस्तेना-कृष्टापि तथेयं राजाधीनापि भरतार्थे उन्मार्गं गतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

---

* "तेन कालेन" इति वा पाठः ।

सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ॥ ३७ ॥
कैकेयी विस्मयं प्राप्ता परं परमदर्शना ।
प्रज्ञां ते नावजानामि श्रेष्ठे! श्रेष्ठाभिधायिनि ॥ ३८ ॥
पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये ।
त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ॥ ३९ ॥
नाहं समवबुध्येयं कुब्जे! राज्ञश्चिकीर्षितम् ।
सन्ति दुःसंस्थिताः कुब्जे! वक्राः परमपापिकाः ॥ ४० ॥
त्वं पद्ममिव वातेन सन्नता प्रियदर्शना ।
उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत् स्कन्धात् समुन्नतम् ॥ ४१ ॥

परं विस्मयं प्राप्ता परमदर्शना अत्यन्तविशेषदर्शनवती यद्वा परमत्यर्थमदर्शना विरुद्धदर्शना मन्थरामिदमब्रवीदित्यन्वयः । अत्र कैकेयी तन्नामिका । हे श्रेष्ठाभिधायिनि हितोपदेशकुशले इति यावत् । अतएव ते प्रज्ञां नावजानामीत्यर्थः । कुब्जे त्वां नाभिजानामीति पाठे श्रेष्ठाभिधायिनीत्यादिविशिष्टां नाज्ञासिषमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

कुब्जानां कुब्जत्वविशिष्टराजदासीनां मध्ये, बुद्धिनिश्चये बुद्धिविषयकार्य्याकार्य्यनिश्चये उत्तमा ईदृश्य एव दास्यो राजपत्नीनामिष्टाः सुरूपास्तु सापत्न्यस्थूलाः । श्रेष्ठत्वमभिधाय श्रेष्ठाभिधायिनीत्वमुपपादयति,—त्वमेवेति । हितैषिणी इच्छापूर्व्वकं हितवक्त्री ॥ ३९ ॥

समवबुध्येयं त्वत्कृत बोधनाभावे इति शेषः । चिकीर्षितं रामाभिषेकाय भरतस्य विवासनादि । कैकेय्या एवं मतिकारणं कश्चित् पश्यति,—

अधस्ताच्चोदरं शान्तं सुनाभमिव लज्जितम् ।
परिपूर्णञ्च जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ॥ ४२ ॥
विमलेन्दुसमं वक्त्रमहो राजसि मन्थरे ! ।
जघनं तव निर्घुष्टं रशनादामभूषितम् ॥ ४३ ॥

न हि तत् बुबुधे पापं शापदोषेण मोहिता ।
केकयेषु हि सा बाल्ये ब्राह्मणं रूपरूपिणम् ॥
असूयितवती बाला तेन शप्ता महात्मना ।
यस्मादसूयसे विप्रं त्वं रूपमदर्पिता ॥
तस्मादसूयां त्वमपि लोके प्राप्स्यसि कुत्सिताम् ।
इति शापसमाच्छन्ना मन्थरावशमागता ॥

इति । असूयाम् असूयाविषयताम् अथ कुब्जां कुब्जान्तरवैलक्षण्येन स्तौति,—सन्तीत्यादि । तद्व्यतिरिक्ता इति शेषः । दुःसंस्थिताः दुःसंस्थावयवसन्निवेशाः अतएव परमपापिकाः परमपापदर्शनाः ॥ ४० ॥

नैवं त्वमित्याह,—त्वमिति । वातेन सन्नतं पद्ममिव त्वं सन्नतापि प्रियदर्शना ते उरो वक्षः अभिनिविष्टं स्कन्धेन व्याप्तम् अतएव यावत् स्कन्धात् स्कन्धपर्यन्तमुन्नतं उरः, यावत् संस्थानमुन्नतमिति पाठे स्तनावधिसमस्थानरूपसर्वसाधारणसंस्थानं यावत् समुन्नतम एतेन स्कन्धगत कुब्जत्वं प्रतिपादितं ॥ ४१ ॥

अधस्तात् वक्षसोऽधस्तात् शोभननाभिमदुदरं लज्जितमिव शान्तं उरस उन्नतिं दृष्ट्वा लज्जितमिव कृशमित्यर्थः प्रतिपूर्णं विस्तीर्णम् ॥४२॥

हर्षातिशयात् वर्णितमपि जघनं पुनर्वर्णयति,—जघनमिति ।

जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ च व्यायतावुभौ।
त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे! क्षौमवासिनि!॥ ४४ ॥
अग्रतो मम गच्छन्ती राजहंसीव शोभने!।
आसन् याः शम्बरे मायाः सहस्रमसुराधिपे॥ ४५ ॥
हृदये ते * निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः।
तदेव † स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम्॥ ४६ ॥
मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते।

निर्मृष्टं रोमादिकमलहीनं निघुष्टमिति पाठे रशनास्थक्षुद्रघण्टाभिः शब्दायमानं॥ ४३॥

उपन्यस्ते जान्वोरितिशेषः। यद्वा लोकैः स्तुते सुन्दरत्वेन। सक्थिनी पृष्ठफलके इति कतकः॥ ४४॥

राजहंसीव राजसे इति क्वचित्पाठः स्थगुं स्तोतुमुत्प्रेक्ष्यते,—आसन्निति॥ ४५॥

यास्तास्तव हृदये निविष्टा मायास्तदेवेदं यत् दीर्घस्थगुरित्यन्वयः। रथघोणं रथचक्रापिण्डिकातद्वदायतं विस्तीर्णम्॥ ४६॥

क्षतोऽत्र मत्यादिकं वसति। यत एवमतोऽत्र मालां प्रमोक्ष्यामि।

---

* "सर्वास्त्वयि" इत्यपि पाठः।

* "तवेदम्" इति वा पाठः।

अत्र तेऽहं प्रमोक्ष्यामि मालां कुब्जे ! हिरण्मयीम् ॥४७॥
अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ।
जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन सुन्दरि ! ॥ ४८ ॥
लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ।
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ॥ ४९ ॥
कारयिष्यामि ते कुब्जे ! शुभान्याभरणानि च ।
परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ॥ ५० ॥
चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना ।
गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती द्विषज्जने* ॥ ५१ ॥
तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः ।

मतयोमतिस्मृतिबुद्धयः। स्मृतिर्व्यतीतविषया, मतिरागामिगोचरा, बुद्धिस्तात्कालिकीज्ञ येति। क्षत्रविद्या राजनीतिः। मायाः प्रसिद्धाः। अत्र स्थगुनि हृदिस्थविकृतोन्नतमांसास्थिपिण्डे ॥ ४७ ॥

जात्येनोत्तमेन सुनिष्टप्तेन संद्रुतेन सुवर्णेन निर्मितां हिरण्मयीं मालामिति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥

लब्धार्था लब्धोन्नार्था अतएव प्रतीता सन्तुष्टा लेपयिष्यामि उत्तमचन्दनेनेति शेषः। यद्वा जात्यद्रुतसुवर्णकृतभूषणेन ते स्थगु लेपयिष्यामि गुप्तं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

---

* "गर्हयन्ती द्विषज्जनम्" इति वा पाठः ।

पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥ ५२ ॥
इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् ।
शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५३ ॥
गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि ! विधीयते ।
उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥
तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह ।
क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥
अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वराङ्गना ।
अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥ ५६ ॥
तदा हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशङ्गता ।
संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
इह वा मां मृतां कुब्जे ! नृपायावेदयिष्यसि ।

आह्वयमानेन स्पर्धमानेन दिवञ्जने गर्वयन्ती गर्वं कुर्वन्ती मुख्याकृतिं श्रेष्ठम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

एवं वृथावार्त्ताभिः कालात्ययो न कार्य्य इत्याह,—गतेत्यादि। रामाभिषेके वृत्ते वरग्रहणादि व्यर्थमिति भावः। राजानमनुदर्शय, क्रोधागारे आत्मानमिति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

अनेकशतसाहस्रं तावत् सुवर्णमूल्यम्। वरार्हाणि बहुमूल्यानि ॥५६॥

हेमोपमा सुवर्णवर्णा कैकेयी ॥ ५७ ॥

इह क्रोधागारे। मदभीष्टासिद्धौ मदुपेक्षकाय राज्ञे दशरथाय मां

वनन्तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यते चितिम् ॥ ५८ ॥

सुवर्णेन न मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भोजनैः ।

एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते । ॥ ५९ ॥

अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो

वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ।

उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं

हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥ ६० ॥

प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो

यदि ध्रुवं त्वं ससुता च तप्स्यसे ।

ततो हि कल्याणि ! यतस्व तत्तथा

यथा सुतस्ते भरतोऽभिषेच्यते ॥ ६१ ॥

तथातिविद्धा महिषीति कुब्जया

समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ।

निधाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता

शशंस कुब्जां कुपिता पुनः पुनः ॥ ६२ ॥

मृतामावेदयिष्यसि । तुर्वार्थे, राघवे वनं प्राप्ते भरतः चितिं प्राप्स्यते वा न तु पश्चान्तरमस्तीति भावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

महापराक्रमैरतिक्रूरैः भरतस्येत्यावृत्या हितान्वर्थ्यपि राममुपेत्य तं प्राप्य अहितं रामविषये लोकदृष्ट्या अहितमिति यावत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

यमस्य वा मां विषयं गतामितो
निशम्य कुब्जे! प्रतिवेदयिष्यसि।
वनं गते वा सुचिराय राघवे
समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥ ६३ ॥
अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो
न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम्।
न किञ्चिदिच्छामि न चेह जीवितं
न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ॥ ६४ ॥
अथैवमुक्त्वा वचनं सुदारुणं
निधाय सर्वाभरणानि भामिनी।
असंवृतामास्तरणेन मेदिनीं
तदाधिशिश्ये पतितेव किन्नरी ॥ ६५ ॥

कुब्जया मुहुर्मुहुरिति वाग्विषुभिः पूर्वोक्तैर्वचनरूपैर्वाणैः समाहता ताडितातिविद्धा च अतिविस्मिता राजा मामेवं प्रतारितवानितीति शेषः। शशंस उवाच ॥ ६२ ॥

निशम्य दृष्ट्वा प्रतिवेदयिष्यसि दशरथायेति शेषः ॥ ६३ ॥

नाञ्जनपानभोजनमिति समाहारद्वन्द्वः ॥ ६४ ॥

अथ क्रोधागारप्रवेशानन्तरं निधाय त्यक्त्वा पुण्यक्षयाद्भूमौ पतिता किन्नरीव ॥ ६५ ॥

उदीर्णसंरम्भतमोवृतानना
तदावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ।
नरेन्द्रपत्नी विमना बभूव सा
तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कैकेय्याः क्रोधागारप्रवेशो नाम
नवमः सर्गः ।

उदीर्णः उत्कण्ठः संरम्भः कोप एव तमस्तेन वृतं व्याप्तमाननं यस्याः, अवमुक्तानि त्यक्तानि उत्तममाल्यभूषणानि यया सा विमनाः दुर्मनाः मग्नतारका अस्तमिततारका, द्यौराकाशम् ॥ ६६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशम् ।
तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी ॥ १ ॥
निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिनी ।
मन्थरायै शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा ॥ २ ॥
सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरावाक्यमोहिता ।
नागकन्येव निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी ॥ ३ ॥
मुहूर्त्तं चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् ।
सा सुहृच्चार्थकामा च तं निशम्य विनिश्चयम् ॥ ४ ॥
बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा ।

अथोक्तानुवादपूर्वं राज्ञः कैकेयीदर्शनायाह,—विदर्शिता विपरीतं बोधिता दिग्धविद्धेव विषदिग्धबाणविद्धेव किन्नरी, कामरूपप्रधानो जातिविशेषः ॥ १ ॥

मन्थरोपदिष्टं विचिन्त्य युक्तमेतदिति निर्द्धार्य्य यत् त्वयोक्तं तत्सर्वं सम्यगिति मन्थरायै आविष्टदुःखत्वात् शनैः आचचक्षे ॥ २ ॥

तदेव प्रपञ्चयति,—सा दीनेत्यादि ॥ ३ ॥

मार्गं मन्थरोक्तमात्मसुखावहमिति चिन्तयामास। सा मन्थरा सुहृत् कैकेय्याः, तस्या स्वार्थकामा च, कैकेय्यास्तं निश्चयं निशम्य ज्ञात्वा ॥४॥

अथ सा कुपिता देवी सम्यक् कृत्वा विनिश्चयम् ॥ ५ ॥
संविवेशाबला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटिं मुखे ।
ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ६ ॥
अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे ।
तया तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ॥ ७ ॥
अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः ।
क्रोधागारे च पतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ॥ ८ ॥
एकवेणीं दृढं बद्ध्वा गतसत्त्वेव किन्नरी ।
आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ॥ ९ ॥
उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् ।

सिद्धिं रसरसायनादिसिद्धिम् । निधिमिति पाठे धनं प्राप्येव परमप्रीता बभूव वस्तुतो यद्देवकार्य्यार्थं स्वयं भूलोकमागता दासी च जाता तद्विषयां सिद्धिमाप्येवेत्यर्थः रामागमनस्य सम्भावनामात्रविषयत्वात् इवेति ॥ ५ ॥

मुखे भ्रुकुटिनिवेशः क्रोधातिशयेन ॥ ६ ॥

यानि कैकेय्या अपविद्धानि उत्सृष्टानि तानि भूमिमित्यन्वयः। यान्यपविद्धानि तानीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

एकवेणीं पुरोभागीयवेणीद्वयमुन्मुच्य एकैकवेणीम् । गतसत्त्वा क्षीणबला । कैकेयीवृत्तान्तं प्रदोषकालिकमुपवर्ण्य राजवृत्तान्तमाह,—आज्ञाप्येति ॥ ९ ॥

अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ॥ १० ॥
प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी।
स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ॥ ११ ॥
पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः।
शुकवर्हिसमायुक्तं क्रौञ्चहंसरुता युतम् ॥ १२ ॥
वादित्ररवसंघुष्टं कुब्जावामनिकायुतम्।
लतागृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः ॥ १३ ॥
दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः समायुतम्।

उपस्थानं कृताज्ञापनाविषयस्य मन्त्रिपुरोहितादेः स्वस्वगृहं प्रति गमनमनुज्ञाप्य स्वनिवेशनं प्रविवेश, यद्वा उपस्थानं सदः सभा तामनुज्ञाप्य स्वगृहगमने तदनुज्ञां गृहीत्वा। अद्यैव रामाभिषेकः प्रसिद्धः निश्चित इति इतः पूर्वं कैकेय्या न श्रुतिगोचर इति जज्ञिवान् ज्ञातवान् ॥ १० ॥

अतस्तत्प्रियमाख्यातुं अन्तःपुरं प्रविवेश। वशी स्वस्त्रीष्वतिरिक्तविषये इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

अत्र गृहस्य स्वकैकेयीयुक्ततया सुधाधवलतया च राहुयुक्तपाण्डुराभ्राकाशसादृश्यम्। रुता युतं रुतयुक्तम् ॥ १२ ॥

कुब्जाभिः वामनिकाभिश्च, वामनिकाः ह्रस्वाः ताभिर्युतं सुरूपदासीनां सापत्न्यसम्भावनया आन्तःपुरे आवासात्। चित्रगृहैः चित्रयुक्तगृहैः ॥ १३ ॥

नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितम् ॥ १४ ॥
दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः।
विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ १५ ॥
उपपन्नं महार्हैश्च भूषणैस्त्रिदिवोपमम्।
स प्रविश्य महाराजः स्व*मन्तःपुरमृद्धिमत् ॥ १६ ॥
न ददर्श प्रियां राजा कैकेयीं शयनोत्तमे।
स कामबलसंयुक्तो रत्यर्थी मनुजाधिपः ॥ १७ ॥
अपश्यन् दयितां भार्य्यां पप्रच्छ विषसाद च।
न हि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्त्तत ॥ १८ ॥
न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन।
ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्य्यपृच्छत ॥ १९ ॥

गजदन्तरजतस्वर्णनिर्म्मितवेदिकाभिः वृक्षाणां नित्यपुष्पफलत्वं च देवराजसाहाय्यकरणेन तत्प्रसादात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

कामबलसंयुक्तः कामबलं तदुद्रेकस्तत्संयुक्तः अतएव रत्यर्थी ॥१७॥

अपश्यन् रत्यर्थमन्विष्य अपश्यन्, विषादहेतुमाह,—नहीति। तां वेलां कामवशात् स्वशयनागमवेलां नात्यवर्तत नातिक्रान्तवती, अद्य च तामतिक्रान्तेति विषादः ॥ १८ ॥

शून्यं कैकेयीरहितम् ॥ १९ ॥

---

* "तत्" इति वा पाठः।

यथा पुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम् ।
प्रतीहारी तथोवाच सन्त्रस्ता सुकृताञ्जलिः ॥ २० ॥
देव ! देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता ।
प्रतीहार्य्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥ २१ ॥
विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः ।
तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ॥ २२ ॥
प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः ।
स वृद्धस्तरुणीं भार्य्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ २३ ॥
अपापः पापसङ्कल्पां ददर्श धरणीतले ।
लतामिव विनिष्कृत्तां पतितां देवतामिव ॥ २४ ॥

अपण्डितां कार्य्याकार्य्यविवेकरहितां स्वार्थलिप्सुं भरताभिषेकेच्छावतीम् अविज्ञाय यथापुरं यथापूर्वं पूर्वमदर्शनकाले यथा अपृच्छत तथा अपृच्छतेत्यन्वयः । प्रतीहारी दौवारिकी ॥ २० ॥

अभिद्रुता इत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ २१ ॥

अदर्शनमात्रेण विषण्णस्य क्रोधादिश्रवणाद्भूयोऽधिको विषादः इष्टादर्शनजविषादेन चक्षुरादेर्लुलितत्वमतिचञ्चलत्वं चित्तस्य । किंनिमित्तः क्रोधः इति शङ्कया व्याकुलत्वम् । तत्र क्रोधागारे, अतथोचितां तथाशयनानुचिताम् ॥ २२ ॥

इवशब्द एवार्थे ॥ २३ ॥

पापसङ्कल्पां रामाभिषेकविघातादिमनोरथां विनिष्कृत्ताम् छिन्नाम् ॥ २४ ॥

किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा ।
मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥ २५ ॥
करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ।
महागज इवारण्ये स्नेहात् परमदुःखितः * ॥ २६ ॥
परिमृज्य च पाणिभ्यामभिसन्त्रस्तचेतनः ।
कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७ ॥
न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् ।
देवि ! केनाभियुक्तासि केन वासि विमानिता ॥ २८ ॥
यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि ! पांशुषु ।

निर्धूतां पुण्यक्षये स्वर्लोकात् पातिताम् । च्युतां स्वर्गात् । परिभ्रष्टां परमोहनाय प्रयुक्तां मध्ये एव स्थितां मायामिव स्थिताम् । संयतां वागुराबद्धाम् ॥ २५ ॥

मृगयुना व्याधेन दिग्धेन विषलिप्तेन बाणेन विद्धां करेणुमिव स्थितां ददर्शेति पूर्वेणान्वयः अरण्ये महागजः पूर्वोक्तां करेणुमिव स्थिताम् ॥२६॥

पाणिभ्यां परिमृज्य स्पृष्ट्वा किं वक्ष्यति किं करिष्यतीति शङ्कया चलबुद्धिः उवाच ॥ २७ ॥

आत्मनि मयि संश्रितं क्रोधं क्रोधकारणं नाभिजानामि अभियुक्ता कृतपराभवा, विमानो निन्दा ॥ २८ ॥

---

* "परिममर्श ताम्" इति वा पाठः ।

भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥ २९ ॥
भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनि ! ।
सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥ ३० ॥
सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ! ।
कस्य वापि प्रियं कार्य्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥ ३१ ॥
कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ।
मा रौत्सीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि ! सम्परिशोषणम् ॥ ३२ ॥
अवध्यो वध्यतां को वा वध्यः को वा विमुच्यताम् ।

यत् यतः इदं एवं प्रकारेण। कल्याणि ! मम दुःखाय पांशुषु शेषे, किञ्च कल्याणचेतसि अनपकारिणि मयि जीवति सति किमर्थं भूमौ शेषे ? ॥ २९ ॥

भूतोपहतचित्तेव ग्रहाविष्टेव। कुशलाः सर्वव्याधिनिवारणकुशलाः। अभितुष्टाः मत्कृतसत्कारैरिति शेषः ॥ ३० ॥

व्याधिमाचक्ष्व, व्याधिकृतं चेष्टयनमिति शेषः। प्रियं कार्य्यं कर्त्तव्यमिति मनसि वर्त्तते इति शेषः। विप्रियं कृतं तव कस्य अप्रियं कर्त्तव्यत्वेन तव मनसि वर्त्तते इति भावः ॥ ३१ ॥

पक्षद्वयनिमित्तोऽपि क्रोधो मास्त्वित्याह,—कः प्रियमिति। अप्रियो दरिद्र इति शेषः। अप्रियं लभतां त्वद्विप्रियकारीति शेषः। मा रौत्सीः आत्मनोऽभिप्रायं बद्धं गुप्तं माकार्षीरित्यर्थः। संपरिशोषणं कायस्येति शेषः ॥ ३२ ॥

दरिद्रः को भवेदाढ्यो द्रव्यवान्वाप्यकिञ्चनः ॥ ३३ ॥
अहञ्च हि मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः ।
न ते कञ्चिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥ ३४ ॥
आत्मनोजीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितम् ।
बलमात्मनि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३५ ॥
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ।
यावदावर्त्तते चक्रं तावती मे वसुन्धरा ॥ ३६ ॥
द्राविडाः सिन्धुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।
वङ्गाङ्गमागधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोशलाः ॥ ३७ ॥
तत्र जातं बहुद्रव्यं धनधान्यमजाविकम् ।

तदेव प्रपञ्चयति,—अवध्य इत्यादि ॥ ३३ ॥

आत्मनो जीवितेन हेतुनापि ते कञ्चिदभिप्रायं तद्विषयं व्याहन्तुं नोत्सहे अतो मनसि यत् स्थितं यद्विषयेच्छास्ति तत् ब्रूहि आत्मनि स्वस्मिन्बलं मत्प्रेमरूपं जानन्ती अयं मदुक्तं करिष्यति न वेति मां शङ्कितुं नार्हसि ॥ ३५ ॥

सुकृतेनापि स्वपुण्येनापि ते तव शपे शपथं ददामि यदि त्वदुक्तं न कुर्य्यां तर्हि सर्वं सुकृतं मे क्षयेति शपथं ददामीत्यर्थः। अथात्मनि दुष्कारसम्पादनसामर्थ्यं दर्शयति,—यावदिति । चक्रं सूर्य्यमण्डलं आवर्तते प्रकाशयति तावती सर्वापि वसुधा मे मदधीना ॥ ३६ ॥

द्राविड़सिन्ध्वादयो देशाः सर्वे मदधीना एव ॥ ३७ ॥

ततोऽवृणीष्व कैकेयि ! यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ३८ ॥
किमायासेन ते भीरु ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने ! ।
तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि ! यतस्ते भयमागतम् ॥ ३९ ॥
तत्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ।
तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् । ४० ॥
परिपीड़यितुं भूयो भर्त्तारमुपचक्रमे ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कैकेय्याः क्रोधागारप्रवेशो नाम
दशमः सर्गः ।

अतस्त्वेत्यादि । तत्र जातं द्वयमपि मदधीनमेव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रश्मिवान् सूर्य्यः ॥ ४० ॥

भूयः परिपीड़यितुं निजभूशयनादिना पूर्वम्पीडितमेवाप्रिय-वचनादिना पुनः पीड़यितुमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् ।
उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥
नास्मि विप्रकृता देव ! केनचिन्नावमानिता ।
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥
प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्त्तुमिच्छसि ।
अथ ते व्याहरिष्यामि यथाभिप्रार्थितं मया ॥ ३ ॥
तामुवाच महाराजः कैकेयीमीषदुत्स्मयः ।
कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु भुवि स्थिताम् ॥ ४ ॥

तमिति ॥ १ ॥

विप्रकृता क्रियया पराभूता अवमानशब्देन तिरस्कारः मे ममाभिप्रायेऽभिप्रार्थनीयोऽस्तित्वदेकसम्पाद्यस्तं त्वया कृतं सम्पादितमिच्छामि ॥ २ ॥

यदि त्वं कर्तुमिच्छसि मदभिप्रेतं तदा तद्विषयावश्यकर्त्तव्यतारूपां प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व कुरु अथानन्तरं मयाभिप्रेतं स्वप्रार्थितं यथा यत् प्रकारवत्तथा वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

आज्ञाकारिणि मयि प्रणयाकाङ्क्षावर्येत्युत्स्मयः मूर्द्धजेषु संगृह्य शिरोऽवलम्ब्येति यावत् ॥ ४ ॥

अवलिप्ते ! न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम ।
मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५ ॥
तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना ।
शपे ते जीवनार्हेण ब्रूहि यन्मनसेप्सितम् ॥ ६ ॥
यं मुहूर्त्तमपश्यंस्तु न जीवेयमहं ध्रुवम् ।
तेन रामेण कैकेयि ! शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ७ ॥
आत्मना चात्मजैश्चान्यैर्वृणे यं मनुजर्षभम् ।
तेन रामेण कैकेयि ! शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ८ ॥

स्त्रीणां मध्ये त्वत्तः पुंसां मध्ये रामादन्य इति योज्यं यद्वा रामादन्य-स्त्वत्तोधिक प्रियतरो नेत्यर्थः रामेऽस्याद्वेषमजानत एवमुक्तिः राम-एव त्वत्तोधिकः प्रियइत्याशयः ॥ ५ ॥

तदाह,—तेनेति त्वत्तोपि प्रियतरेणेत्यर्थः अतएव मुख्येन अजय्येन अरीणामशक्यजयेन जीवनार्हेण मज्जीवनसाधनीभूतेन अनेन परम-प्रियत्वं दर्शयति शपे शपथेन त्वदभिप्रेतकर्त्तव्यताविषयं स्वाभिप्रायं ज्ञापये। ते तुभ्यम् ॥ ६ ॥

भाव्यर्थं सूचयन् परम प्रियत्वमेव दर्शयति यमिति। अनेन तद्विष-यकदुष्टप्रार्थना न कार्य्येति सूचयति वचनक्रियां त्वद्वचनकरणं प्रति ॥ ७ ॥

आत्मना स्वेन अन्यैरात्मजैः पुत्रैरपि यं वृणे असमं जाने सर्वतो-धिकं प्रियं जाने इति यावत् ॥ ८ ॥

भद्रे ! हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे ।
एतत् समीक्ष्य कैकेयि ! ब्रूहि यत् साधु मन्यसे ॥ ९ ॥
बलमात्मनि पश्यन्ती न विशङ्कितुमर्हसि ।
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ १० ॥
सा तदर्थमना देवी तदभिप्रायमागतम् ।
निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभाषे दुर्वचं वचः ॥ ११ ॥
तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः ।

यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीत्युक्तेर्वागिव हृदयमपि त्वद्वचनानुष्ठानप्रवणं अनुमृश्य विचार्य्य स्वाभीष्टकथनेन मामस्मात् दुःखादुद्धर एतत् रामस्य प्रियतमत्वं समीक्ष्य यत् साधु मन्यसे तत् ब्रूहि त्वमेव युक्तं विचार्य्य वद । मम तु त्वद्वचनमात्रं कर्त्तव्यमेवेत्याशयः ॥ ९ ॥

अत्र शङ्का न कार्य्येत्याह,—बलमिति । बलं मत्प्रेमरूपम् । यथा त्वयि मे प्रेमास्ति येन त्वदुक्तं न कुर्य्यामिति असम्भावितम् । सर्वथा तव प्रीतिं प्रीतिविषयं करिष्यामि । यद्यन्यथेदं तदा मे धर्मो न फलदो भवेदितिभावः ॥ १० ॥

तदर्थमनाः तस्मिन्निजाभिमते अर्थे मनो यस्याः सा तदभिप्रायं स्वाभिमतार्थसम्पादनाभिप्रायमागतं प्राप्तविषयं ज्ञात्वा निर्माध्यस्थ्यात् माध्यस्थाभावमवलम्ब्य । ल्यबलोपेऽव्ययीभावात् पञ्चमी । स्वपुत्रपक्षपातेनेति यावत् । हर्षात् राज्ञः स्ववशत्वदर्शनजात् । दुर्वचं शत्रुभिरपि वक्तुमशक्यम् ॥ ११ ॥

तेन वाक्येन त्रिवाचा रामशपथपूर्वकस्य वचनक्रियावाक्येन ।

व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम्॥ १२॥
यथाक्रमेण शपसि वरं मम ददासि च।
तत् शृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः सेन्द्रपुरोगमाः॥ १३॥
चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहरात्र्यहनी दिशः।
जगच्च पृथिवी चेयं सगन्धर्वा सराक्षसा॥ १४॥
निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः।
यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव॥ १५॥
सत्यसन्धो महातेजा धर्मज्ञः * सत्यवाक् शुचिः।
वरं मम ददात्येष सर्वे शृण्वन्तु दैवताः॥ १६॥
इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च।

अभ्यागत मन्तकमिव घोरं राज्ञः प्राणहरन्तमात्मनोऽभिप्रायं व्याजहार व्याहर्तुं निश्चितवती॥ १२॥

राजप्रतिज्ञाया दुष्करार्थविषयत्वेन वैपरीत्यमाशंक्य तां प्रतिज्ञामशेषसाक्षीकरणेन स्थिरयति यथा क्रमेणेति। अतिप्रियपुत्र सुकृतादिक्रमेण शपसि शपथं करोसि तत्पूर्वकवरञ्च मम ददासि दातुं निश्चितवानसि तत्तव वाक्यं॥ १३॥

जगत्परोक्षस्वर्गादिभुवनदेवता। पृथिवीप्रत्यक्षभुवनदेवता॥१४॥१५॥
सर्वे दैवताः देवाः दैवतानिवापुंसीति कोशः॥ १६॥

---

* "सुसमाहितः" इति वा पाठः।

ततःपरमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७ ॥
स्मर राजन्! पुरावृत्तं तस्मिन्देवासुरे रणे ।
तत्र त्वां च्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ १८ ॥
तत्र चापि मया देव! यत्त्वं समभिरक्षितः ।
जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ॥ १९ ॥
तौ दत्तौ च वरौ देव! निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।
तवैव पृथिवीपाल! सकाशे रघुनन्दन! ॥ २० ॥
तत् प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् ।
अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ २१ ॥
वाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशे कृतः ।

परिगृह्य परिवर्त्तनान्निवर्त्त्य अभिशस्य सत्यसन्ध इत्यादिना स्वकार्यस्थैर्याय कृत्वा च ॥ १७ ॥

तद्वाक्यमाह,—स्मरेत्यादि । तत्र रात्रियुद्धे । शत्रुः शम्बरः । तव जीवितमन्तरा प्राणं विना । त्वां च्यावयत् प्रच्युतवीर्यमकरोत् अडभावश्चार्षः ॥ १८ ॥

जाग्रत्या मया यत् यतस्त्वं समभिरक्षितः ततः स्वजीवनाय यतमानाया मम भवान् वरौ प्रददौ ॥ १९ ॥

तौ वरौ तवैव सकाशे निक्षेपभूतौ त्वय्येव स्थापितौ इदानीन्त्वया दत्तौ स्वीकर्त्तुं मृगयामि अन्वेषयामि ॥ २० ॥

धर्मेण प्रतिश्रुत्य धर्मशपथपूर्वकं दानप्रतिज्ञां कृत्वा ॥ २१ ॥

प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं म्टग इवात्मनः ॥ २२ ॥
ततःपरमुवाचेदं वरदं काममोहितम्।
वरौ मे यौ त्वया देव! तदा दत्तौ महीपते! ॥ २३ ।
तौ तावदहमद्यैव वच्यामि शृणु मे वचः।
अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः ॥ २४ ॥
अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम्।
यो द्वितीयो वरो देव! दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥ २५ ॥
तदा देवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमागतः।
नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ २६ ॥
चीराजिनधरो धीरो रामो भवतु तापसः।
भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ॥ २७ ॥
एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे।

कैकेय्या स्वसौन्दर्य्यनिमित्तकाममोहेन स्ववशे कृतो राजा वाङ्मात्रेण पूर्वकालिकवरदानप्रतिवचनमात्रेण स्वविनाशाय म्टगइव तत् प्रतिवचनदानरूपं पाशं प्रचस्कन्द प्रगतवान प्रकृत्यादित्वात् प्रातिपदिकार्थेपि तृतीया वाङ्मात्रेणेति ॥ २२ ॥ २३ ॥

वच्यामि मम दातव्यौ वराविमाविति विभज्य वच्यामि तद्वच आह,—अभिषेकेति ॥ २४ ॥

यः कल्पितोऽनेनेति योजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

दत्तमेव वृणे नत्वपूर्वं नत्तमर्णेनाधमर्णात् स्वार्थग्रहणे तस्या

अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने ॥ २८ ॥

स राजराजो भव सत्यसङ्गरः
कुलञ्च शीलञ्च हि जन्म रक्ष च ।
परत्रवासे हि वदन्त्यनुत्तमं
तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे कैकेयीवरप्रार्थनं नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

पीड़ा भवतीति न कश्चिद्दोषः । अद्य चैवेत्यनेन कालविलम्बो निराकृतः ॥ २८ ॥

सत्यसङ्गरः सत्यवचाः सम्पूर्वाद्गिरतेः कथनार्थात् कर्मण्यतेनैव हेतुना कुलादिकं रक्ष यस्मात्त्वं भावि तदेवाह,—परत्रेति ॥ २९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

तत: श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।
चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्त्तं प्रततापच ॥ १ ॥
किं नु मेऽयं दिवास्वप्नः चित्तमोहोऽपि वा मम ।
अनुभूतोपसर्गो वा मानसो वाप्युपद्रवः ॥ २ ॥
इति सञ्चिन्त्य तद्राजा नाध्यगच्छत्तदा सुखम् ।

दारुणं वज्रपाततुल्यं श्रुतार्थस्य वास्तवत्वासम्भावनया भ्रम इत्येव निश्चित्य किं दोषजोऽयं भ्रम इति चिन्तां प्रपेदे । युक्तया भ्रमत्वज्ञानेऽपि तदधिष्ठानापरोक्षं यावत् अहिभ्रमादेस्तत्कार्य्यभयादिकारितायादृष्टत्वात् प्रततापच ॥ १ ॥

अथ भ्रमत्वनिश्चयात् व्यक्ततापो भ्रमहेतुंश्चिन्तयति,—स्वप्नार्थस्य स्वक्रियाकरणासामर्थ्याद्भ्रमविषयत्वम् । स्वप्नदृष्टोऽयमर्थो मिथ्यैव न कदापि भवतीति भाव' । स्वप्नोऽपि कदाचित् संवादीत्यतो दिवेति । दिवास्वप्नो न कदापि संवादीति भावः । अपि वा अथ वा । मम जाग्रत्यपि दुरदृष्टजचित्तमोहो वैचित्यापरपर्य्यायः । वस्तुतत्त्वज्ञानासामर्थ्यं अनु पश्चात् जातः सभास्थितिपर्यन्तमसत्वात् भूतोपसर्गो वा ग्रहावेशज चित्ते वैकल्यं वा । यत्त्वनुभूतोपसर्गोऽनुभूतनाशः सुषुप्तिरित्यर्थः इति तन्न । सुषुप्तौ ज्ञानाभावात् । मनस उपद्रवो वा आधिव्याधिजनितोपद्रवो वा ॥ २ ॥

प्रतिलभ्य ततः संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ॥ ३ ॥
व्यथितो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ।
असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ ४ ॥
मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रैरिव महाविषः ।
अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥ ५ ॥
मोहमापेदिवान् भूयः शोकोपहतचेतनः ।
चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ॥ ६ ॥
कैकेयीमब्रवीत् क्रुद्धो निर्दहन्निव तेजसा * ।
नृशंसे ! दुष्टचारित्रे ! कुलस्यास्य विनाशिनि ! ॥ ७ ॥

राजा इति सञ्चिन्त्य तत् भ्रमकारणं नाध्यगच्छत् । अतस्तदा असुखं मूर्च्छाकरं महत् दुःखं चाध्यगच्छत् । ततः संज्ञां स्मृतिं लब्ध्वा कैकेयीवाक्यस्मरणतापितः ॥ ३ ॥

अतएव व्यथितत्वादिगुणविशिष्टः, विक्लवो दीनः ॥ ४ ॥

मण्डले यन्त्रमण्डले मन्त्रहते । अहो धिगिति वाचमुक्त्वा भूयः पुनर्मोहमापेदिवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तेजसा दुःखजेन निर्दहन्निव ज्वलन्निव । अनेन मृगदुःखशमनस्य व्याघ्रीदण्डेनेव कैकेयीदण्डेन स्वदुःखशमनस्याशक्यता ध्वन्यते । नृशंसे क्रूरे दुष्टचारित्रे दुष्टव्यापारे ॥ ७ ॥

---

* "चक्षुषा" इति वा पाठः ।

किं कृतं तव रामेण पापे ! पापं मयापि वा।
सदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ॥ ८ ॥
तस्यैवं त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता।
त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं निवेशिता ॥ ९ ॥
अविज्ञानान्नृपसुता व्याली तीक्ष्णविषा यथा।
जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ॥ १० ॥
अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम्।
कौशल्यां च सुमित्रां च त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥ ११ ॥
जीवितं चात्मना रामं न त्वेव पितृवत्सलम्।
परा भवति मे प्रीति दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ॥ १२ ॥
अपश्यतस्तु मे रामं नष्टं भवति चेतनम्।
तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं शस्यं वा सलिलं विना ॥ १३ ॥

पापमनिष्टं पापे पापमते ते त्वयि वृत्तिं शुश्रूषां वहति करोति ॥८॥

तस्यानर्थचिन्तानर्हस्य एवमनर्थाय उक्तानर्थाय किं निमित्तं केन निमित्तेन अयं स्वकृतएवानर्थ इत्याह,—त्वमिति ॥ ९ ॥

अविज्ञानात् इष्टसाधनत्वभ्रान्त्या। यदा यतः ॥ १० ॥

उद्दिश्य व्याजीकृत्य त्यक्ष्यामि। श्रियं राज्यम् ॥ ११ ॥

आत्मना स्वव्यापारेण जीवितं तत्साधनं रामं नत्वेव त्यजेयम्। परा उत्कृष्टा ॥ १२ ॥

चेतनं चैतन्यम् ॥ १३ ॥

न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ।
तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ! ॥ १४ ॥
अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ।
किमर्थं चिन्तितं पापे ! त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥
अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये ।
अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥ १६ ॥
स मे ज्येष्ठ सुतः श्रीमान् धर्मज्येष्ठ इतीव मे ।
तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥
तच्छ्रुत्वा शोकसन्तप्ता सन्तापयसि मां भृशम् ।

यतो मद्विनाशे वैधव्यप्राप्तिस्तत्तस्मादेष निश्चयो रामविवासनरूपस्त्यज्यतां ॥ १४ ॥

अपि ते चरणाविति । धर्मशास्त्रतोऽत्यनुचितमपि कामशास्त्रमर्यादया त्वत्प्रीत्यर्थमिति शेषः ॥ १५ ॥

अथेत्यादि । अथ भरतस्य प्रियाप्रियविषये मां त्वं जिज्ञाससे भरतो राज्ञः प्रियो न वेति तदास्तु । राघवं भरतं प्रति यत्त्वया व्याहृतं तत्सर्वं भरतस्य रामविवासनं त्वयोग्यमेवेति शेषः । त्वयापि पूर्वं तस्य बहुशो गुणानां कथनादित्याशयः ॥ १६ ॥

इतीव इत्येतत्प्रकारं यत्त्वया कथितं पूर्वं तत् मच्चित्तावर्जनेन सेवार्थमेव मया स्वसेवाकरणार्थमेव भवेदिति वितर्कः संप्रत्यन्यथोक्तेरिति भावः ॥ १७ ॥

आविष्टासि ग्रहे शून्ये सा त्वं परवशं गता ॥ १८ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले देवि सम्प्राप्तः सुमहानयम्।
अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विकृता मतिः ॥ १९ ॥
न हि किञ्चिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम।
अकरोस्त्वं विशालाक्षि! तेन न श्रद्दधामि ते ॥ २० ॥
ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना।
बहुशो हि स्म बाले! त्वं कथाः कथयसे मम ॥ २१॥
तस्य धर्म्मात्मनो देवि! वनेवासं यशस्विनः।

यतस्त्वद्रामाभिषेचनं श्रुत्वा इदानीं शोकसन्तप्तासि मां च वरनिर्वन्धेन ततो निवारयन्ती भृशन्तापयसि अतो मया त्वसेवाकरणाय मद्वचनार्थ एव ते रामसाधुत्ववाद इत्याशयः। अथवा एवंविधचिन्तापि मह्ला कुलजायां त्वयि असम्भावितैव, किन्त्विदं तत्राह,—शून्ये ग्रहे भूतादिभिराविष्टासि तत्तुल्येन वाक्येन चिदावेशितदुष्टमतिरसि अतः परवशं गता एवं वदसीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तदेवाह,—इक्ष्वाकूणामिति। यत इक्ष्वाकुकुले महानयमनयः ज्येष्ठाभिषेकनिवर्त्तिरूपः संप्राप्तः। हे नयसम्पन्ने यत्र अनये ते तव विकृता मतिः कारणमिति शेषः अतस्त्वं ग्रहाविष्टेति भावः ॥ १९ ॥

नन्वनाविष्टेवाहं वदामि नेत्याह,—नहीति। न श्रद्दधामि अस्य अनयनस्यानाविष्टत्वात् बुद्धिकृतत्वमिति शेषः ॥ २० ॥

तदेवोपपादयति,—नन्विति। आमन्त्रणे एतत् कथयसे वर्त्तमानसामीप्ये लट्। अनेन यामातुर्बन्धया कथनं ध्वन्यते ॥ २१ ॥

कथं रोचयसे भीरु ! नववर्षाणि पञ्च च ॥ २२ ॥
अत्यन्तसुकुमारस्य तस्य धर्म्मे कृतात्मनः ।
कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥
रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने ! ।
तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥ २४ ॥
रामो हि भरताद् भूयस्तव शुश्रूषते सदा ।
विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लक्षये ॥ २५ ॥
शुश्रूषां गौरवञ्चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् ।
कस्तु भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र पुरुषर्षभात् ॥ २६ ॥
बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ।
परिवादोपवादो वा राघवेनोपपद्यते ॥ २७ ॥
सांत्वयन् सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ।

तस्य भरततुल्यप्रियस्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

शुश्रूषते सेवते तस्माद्रामाद्रामक्रियमाणगौरवाद्भरतस्य त्वयि विशेषम् अधिकं गौरवं न लक्षये ॥ २५ ॥

शुश्रूषां सेवां गौरवं बहुमानम् । प्रमाणं प्रतिपत्तिः, प्रामाण्यबुद्धि-रित्यन्ये वचनक्रिया उक्तकरणं पुरुषर्षभात् रामात् ॥ २६ ॥

बहूनां स्त्रीसहस्राणां मध्ये एकयापि कृतः परिवादोऽकार्य-करणनिमित्तं समूलमयशः । उपजीविनां मध्ये एकेनापि कथितोऽपवादः असूयाकल्पितं निर्मूलमयशो राघवेनोपपद्यते न विद्यते ॥ २७ ॥

गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः ॥ २८ ॥
सत्त्वेन लोकान् जयति द्विजान्दानेन राघवः ।
गुरून् शुश्रूषया वीरो धनुषायुधि शात्रवान् ॥ २९ ॥
सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ।
विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥ ३० ॥
तस्मिन्नार्जवसम्पन्ने देवि ! देवोपमे कथम् ।
पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥
न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ।
स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥
क्षमा यस्मिंस्तपस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ।
अप्यहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ ३३ ॥

कुतस्त्वाह,—सान्त्वयन्निति । प्रियैरिष्टसम्पादनैर्गृह्णाति वशी॰ करोति ॥ २८ ॥

जयति । जयोऽत्र स्वाधीनत्वकरणम् ॥ २९ ॥

सत्यं सत्यवचः । दानं पारलौकिकं त्याग ऐहिकप्रयोजनं दानम् । मित्रता सत्त्वम् । शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः आर्जवं वञ्चनाराहित्यम् ॥३०॥

पापं वनवासरूपं स्वस्य पापजनकम् । आशंससे प्रार्थयसे शम-दमादिसम्पत्त्या महर्षिसमतेजस्त्वम् ॥ ३१ ॥

लोकस्य लोकं प्रति प्रियवादिनः स्वस्य कं प्रत्यप्युक्तमप्रियं वाक्यं न स्मरामि सोऽहं त्वत्कृते त्वद्वचनक्रियासम्पादननिमित्तं प्रियं रामम् अप्रियं

मम वृद्धस्य कैकेयि ! गतांतस्य तपस्विनः ।
दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्त्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥
पृथिव्यां सागरान्तायां यत् किञ्चिदधिगम्यते ।
तत् सर्वं तव दास्यामि मा च त्वं मृत्युमाविश ॥ ३५ ॥
अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि ! पादौ चापि स्पृशामि ते ।
शरणं भव रामस्य माधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥ ३६ ॥
इति दुःखाभिसन्तप्तं विलपन्तमचेतनम् ।
घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥
पारं शोकार्णवस्याशु प्रलपन्तं * पुनः पुनः ।
प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ॥ ३८ ॥

कथं वक्ष्यामीति सम्बन्धः । "अप्रियं विवासनविषयं वाक्यं स्मर्त्तुमपि न शक्नोमि इति केचित्" ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गतान्तस्य प्राप्तचरमकालस्य तपस्विनः शोचनीयावस्थस्य दीनस्य । कारुण्यं दयाम् ॥ ३४ ॥

मृत्युं मन्मृत्युसम्पादकानिष्टाभिनिवेशम् ॥ ३५ ॥

कुर्मि करोमि शरणं रक्षिका अधर्मो ज्येष्ठातिक्रमेण कनीयसोऽभिषेककृतः निरपराधस्य त्यागकृतश्च ॥ ३६ ॥

अचेतनं मूर्च्छाप्राप्तं, घूर्णमानं घूर्णमानशरीरम् ॥ ३७ ॥

---

* "प्रार्थयन्तम्" इति वा पाठः ।

यदि दत्त्वा वरौ राजन्! पुनः प्रत्यनुतप्यसे।
धार्मिकत्वं कथं वीर! पृथिव्यां कथयिष्यसि? ॥ ३९ ॥
यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह।
कथयिष्यन्ति धर्मज्ञ! तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि? ॥ ४० ॥
यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामभ्यपालयत्।
तस्याः कृता मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि? ॥ ४१ ॥
किल्विषं त्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप!।
यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे ॥ ४२ ॥

पारं निस्तारं प्रलपन्तं प्रार्थयन्तं रौद्रतरं दारुणतरम् ॥ ३८ ॥

प्रत्यनुतप्यसे उत्ताकरणाशक्तया कथयिष्यसि लोकैरिति शेषः स्वार्थप्रयन्ताद्धेतुमसोरूपम् ॥ ३९ ॥

यदा बहवो मिलिता राजर्षयस्त्वया सह मद्विषयवरदानादि-विषयगोष्ठीं करिष्यन्ति, तत्र तत्प्रश्ने किं प्रतिवक्ष्यसि? किमुत्तरयिष्यसि ॥ ४० ॥

न किमप्युत्तरं शक्यमित्याह,—यस्या इति। प्रसादे शम्बरमाया-निवर्त्तनलक्षणानुग्रहे सति। प्रयत्ने इति पाठे रथापनयनादिप्रयत्ने इत्यर्थः। या मामभ्यपालयत् प्रीतोपचारादिना ररक्ष, मया मिथ्या-कृता प्रतिज्ञेति शेषः। इति वक्ष्यसि किम्? इति सोपहासं वाक्यम् ॥ ४१ ॥

नरेन्द्राणां स्ववंश्यानां किल्विषमयशोरूपं मालिन्यं करिष्यसि।

शैव्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ ।
अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४३ ॥
सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्त्तते ।
समयं माऽनृतं कार्षीः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥
स त्वं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य च ।
सह कौशल्यया नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते ! ॥ ४५ ॥
भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वाऽनृतम् ।

तत्र हेतुरयं इत्यादि। यद्वंशस्य ईदृशः पापी, तद्वंशः सर्वोऽपीदृश एवेति वदिष्यन्ति लोका इति भावः ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञाया अपालनस्याधर्मत्वं बोधयन्ती पूर्वेषां दुष्करप्रतिज्ञापालनं दर्शयति,—शैव्य इति । अत्रेयं कथा। इन्द्राग्नी श्येनकपोतरूपौ शैव्यस्यौदार्य्यजिज्ञासया भक्ष्यभक्षकभावापन्नौ शैव्यसमीपमागतौ ततः कपोतोऽभयार्थी शैव्यकं प्रविवेश, तस्मै च सोऽभयं ददौ। ततः श्येनेन मद्भक्ष्यं देवविहितं त्यजेत्युक्तेनाहं तं त्यजेयमपि तु तत्प्रतिनिधिभूतं स्वमांसमेव ददामीत्युक्त्वा सर्वं स्वमांसं श्येनाय दत्तवानिति। अलर्कश्च राजर्षिर्ब्राह्मणायान्धाय वरं प्रतिश्रुत्य तेन राजचक्षुषा स्वचक्षुःसन्धानरूपे वरे उक्ते स्वचक्षुषी दत्तवानिति ॥ ४३ ॥

सागरः समुद्रो वेलानतिलङ्घनाय देवैः प्रार्थितस्तेभ्यस्तत्प्रतिश्रुत्य न वेलामतिवर्त्तते। एवं पूर्वेषां शैव्यादीनां वृत्तं स्मरन्। समयं प्रतिज्ञामनृतां मा कार्षीः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

* "सत्यम्" इति वा पाठः ।

यत् त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥
अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु तवाग्रतः ।
पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥
एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम् ।
अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं श्रेयो ननु मृतिर्मम ॥ ४८ ॥
भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप ! ।
यथा नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात् ॥ ४९ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह ।
विलपन्तं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ॥ ५० ॥

सिद्धान्तमाह,—भवत्विति। मदुक्तो रामविवासनपूर्वको भरताभिषेको धर्मो वा अधर्मो वा भवतु, नन्वियं रत्यर्थं मिथ्यैव मे प्रतिज्ञा, तत्काले मिथ्यावचनस्य शास्त्रानुमतत्वादिति चेत्? तत्राह,— त्वया यन्मह्यं सत्यमनृतं वा संश्रुतं प्रतिज्ञातं तस्य व्यतिक्रमोऽकरणं नास्ति ॥ ४६ ॥

विपक्षे बाधकमाह,—अहमित्यादि। पश्यतः पश्यन्तस्त्वामनादृत्य ॥ ४७ ॥

अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं राजमातृत्वेन सर्वलोकानामिति शेषः। नन्विति निश्चये क्रियां समुपादद इति पाठेऽपि मरिष्यामीत्येव फलति ॥ ४८ ॥

ते तव समीपे आत्मना प्राणभूतेन भरतेन शपे। तच्छपथपूर्वकं कथयामि, रामविवासनादृतेऽन्येन रत्नादिना न तुष्ये इति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

श्रुत्वा तु राजा कैकेय्या वाक्यं परमशोभनम् ।
रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ॥ ५१ ॥
नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहूर्तं व्याकुलेन्द्रियः ।
प्रैक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२ ॥
तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् ।
दुःखशोकमयीं श्रुत्वा राजा न सुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥
स देव्या व्यवसायञ्च घोरञ्च शपथं कृतम् ।
ध्यात्वा रामेति निःश्वस्य छिन्नस्तरुरिवापतत् ॥ ५४ ॥
नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथातुरः ।
हृततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥ ५५ ॥
दीनयातुरया वाचा इति होवाच कैकयीम् ।
अनर्थमिममर्थाभं केन त्वमुपदेशिता ॥ ५६ ॥

अशोभनं परं रामवनवासभरतैश्वर्यविषयं वाक्यं श्रुत्वेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

प्रैक्षत कोपादिति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

व्यवसायं रामविवासनविषयं निश्चयं घोरं शपथं भरतशपथरूपं स्वकृतरामसुकृतादिशपथं वा ॥ ५४ ॥

विपरीतः सन्निपातादिना विपरीतप्रकृतिः आतुरो व्याधिग्रस्तः हृततेजा मन्त्रेणेति शेषः ॥ ५५ ॥

उपदेशिता उपदिष्टा ॥ ५६ ॥

भूतोपहतचित्तेव ब्रुवन्ती मां न लज्जसे।
शीलव्यसनमेतत् ते नाभिजानाम्यहं पुरा ॥ ५७ ॥
बालायास्त्विदानीं ते लक्षये विपरीतवत्।
कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवंविधं वरम् ॥ ५८ ॥
राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने।
विरमैतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन च ॥ ५९ ॥
यदि भर्त्तुः प्रियं कार्य्यं लोकस्य भरतस्य च।
नृशंसे! पापसङ्कल्पे! क्षुद्रे! दुष्कृतकारिणि! ॥ ६० ॥
किन्नु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि।

मां न लज्जसे पतिसमक्षमीदृशलोकव्यवहारस्य लोकविगीतत्वात् एतत्तु इदानीमुत्पन्नशीलव्यसनं सद्वृत्तस्य विशेषेणासनं त्यागः। पुरा बालाया अपि नाभिजानामि, अतएवेदानीं भूतोपघातोत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

बालाया इति। बालाया अपीत्यर्थकं पूर्वान्वयि, तत्तु शीलं ते इदानीं प्रौढ़ावस्थायां विपरीतवत् विपरीतं लक्षये। कुतो निमित्तात् केन निमित्तेन रामादीदृशं भयं जातं? यत् त्वमेवं वरं वृणीषे ॥ ५८ ॥

एतेन निर्धूतपातिव्रत्यलक्षणेन भावेनोपलक्षिता। किञ्च एते-नाशक्यवरदारकेण अन्टतेन ममान्टततासम्पादकेन कर्मणोपलक्षिता त्वमेवंवराद्विरम ॥ ५९ ॥

यदि भर्तुर्मम लोकस्य भरतस्य च प्रियं कार्यं कर्त्तव्यम्, तदा विर-मेति सम्बन्धः ॥ ६० ॥

दुःखं तत्साधनम्। अलीकम् अपराधम्। अयं तव क्रोधः सर्वो हथैव

न कथंचिदृते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् ॥ ६१ ॥
रामादपि हि तं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् ।
कथं वक्ष्यसि * रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ॥ ६२ ॥
मुखवर्णं विवर्णन्तु यथैवेन्दुमुपप्लुतम् ।
तां तु मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ ६३ ॥
कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां परैरिव हताश्वमूम् ।
किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः ॥६४॥

त्वदिष्टस्य भरताभिषेकस्यासिद्धेरित्याह,—नेति। रामं विना राज्यं नावसेत्। अनेन चतुर्णामपि यथाभागं राज्यमनुमन्यस्व। यद्वास्तु भरत एव राजा रामस्तु वृद्धस्य मम समीपे तिष्ठत्विति मन्यस्व, नान्यथा त्वदिष्टासिद्धिरित्युपदेशः ॥ ६१ ॥

तत्र हेतुः,—रामादपीति। हि यतस्तं भरतं रामादपि धर्मतो बलवत्तरम् अतिशयेन धर्मवन्तं मन्ये। भाषिते मयोक्ते सत्यपि त्वं कथं वक्ष्यसि तव तस्यातिप्रियत्वादिति भावः † ॥ ६२ ॥

उपप्लुतम् इन्दुं यथा तमिव विवर्णं मुखवर्णमादर्शादौ कथं द्रक्ष्यामि इति सम्बन्धः। किञ्च सुकृतां सम्यक् प्रवर्त्तितां तां बुद्धिं रामाभिषेकविषयां तत्र हेतुः,—सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ ६३ ॥

---

* "द्रक्ष्यामि" इति वा पाठः ।

† वनं गच्छेति भाषिते मयोक्ते सति उपप्लुतं राहुग्रस्तं इन्दुमिव विवर्णं कथं द्रक्ष्यामीति सम्बन्धः ।

बालो वतायमैक्ष्वाकश्चिरं राज्यमकारयत् ।
यदा हि बहवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः ॥ ६५ ॥
परिप्रक्ष्यन्ति काकुत्स्थं वक्ष्यामि किमहं तदा ।
कैकेय्या क्लिश्यमानेन रामः प्रव्राजितो मया ॥ ६६ ॥
यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ।
किं मां वक्ष्यति कौशल्या राघवे वनमास्थिते ॥ ६७ ॥
किञ्चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् ।
यदा यदा च कौशल्या दासीवच्च सखीव च ॥ ६८ ॥
भार्यावद्भगिनीवच्च मातृवच्चोपतिष्ठते ।
सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ॥ ६९ ॥

अपावृत्तां पराभूतां नानादिग्भ्यः समागता राजानः ॥ ६४ ॥

अयं बाल ऐक्ष्वाकः किं कथं राज्यमकारयत् अपालयदिति मां वक्ष्यन्तीति योजना । वतेति खेदः ॥ ६५ ॥

परिप्रक्ष्यन्ति क्व राम इति प्रातरिति शेषः । कैकेय्या वरार्थं क्लिश्यमानेन क्लेश्यमानेन तां प्रति कृतप्रतिज्ञायाः सत्यत्वरक्षणाय प्रव्राजित इत्युत्तरं लोको न ग्रहीष्यतीत्याह,—कैकेय्येति । पूर्वदत्ते-नेदानीं रामप्रव्राजनपरतया तया प्रकटीकृतेन वरेणेति शेषः ॥ ६६ ॥

यदि यद्यपि तत्तथापि एतत् असत्यं भविष्यति । तस्यां कामवृत्तः तद्वचसा प्रव्राजितवानिति लोको वदिष्यतीति भावः ॥ ६७ ॥

किञ्चैनामिति । मया मत्पुत्रेण वा ते किमपराद्धमिति यदा वक्ष्यति तदैनां प्रति निरुत्तर एवेत्यर्थः । यदा यदा च यतो यतश्चेत्यर्थः ।

न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव ।
इदानीं तत् तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ॥ ७० ॥
अपथ्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तमन्नमिवातुरम् ।
विप्रकारञ्च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च ॥ ७१ ॥
सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ।
कृपणं वत वैदेही श्रोष्यति द्वयमप्रियम् ॥ ७२ ॥
मां च पञ्चत्वमापन्नं रामञ्च वनमाश्रितम् ।
वैदेही वत मे प्राणान् शोचन्ती क्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥

दासीवद्रतिव्यवहारे, सखीवद्रहस्यकथने, भार्य्यावत् धर्माचरणे, भगिनीवत् हिताशंसने, मातृवत् भोजनदाने उपतिष्ठते सेवते। केचित्तु दासीवत् गृहकार्य्यकरणे, सखीवत् क्रीड़ायां, भार्य्यावदुक्त एव, भगिनीवत् ध्यानयोगानुष्ठाने, मातृवत् तत्त्वकथने इत्याहुः। अत उत्तरमप्यवदानमिति बोध्यम्। प्रियः पुत्रो यस्यां मम सा उक्तप्रकारैः सत्कारार्हापि तव कृते त्वद्वैमनस्यपरिहाराय न सत्कृता ; तत् इदानीं रामविवासनवरे त्वयोक्ते सति यत् त्वयि मया सुकृतं शोभनं कर्म त्वदनुसरणरूपं कृतं, तन्मां तपति पीड़यति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

किमिव। आतुरं रुग्णं अपथ्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तमन्नं यथा तपति पीड़यति, रामस्य विप्रकारमभिषेकनिवृत्तिं, वनस्य तदुद्देश्यकं सम्प्रयाणञ्च प्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

राज्ञो न किञ्चिदकर्त्तव्यमस्तीति विचार्य्य स्वपुत्रविषये मम विश्वासं न करिष्यति। कृपणं कष्टम् ॥ ७२ ॥

हीना हिमवतः पार्श्वे किन्नरेणेव किन्नरी।
न हि राममहं दृष्ट्वा प्रवसन्तं महावने।
चिरञ्जीवितुमाशंसे रुदन्तीं चापि मैथिलीम् * ।७४॥
सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि॥ ७५॥
सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवस्याम्यसतीं सतीम्।
रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः॥ ७६॥
अनृतैर्वत मां सान्त्वैः सान्त्वयन्तीव भाषसे।
गीतशब्देन संरुद्ध्य लुब्धो मृगमिवावधीः॥ ७७॥

अप्रियद्वयमेवाह,—मां चेति। मे मदर्थं उपलक्षणमेतत् रामार्थं च शोचन्ती स्वस्य प्राणान् क्षपयिष्यति॥ ७३॥

किन्नरेण श्वशुरभूतेन भर्तृभूतेन च। तव मरणं कुतस्तत्राह,—नहीति॥ ७४॥

नूनं ध्रुवम्॥ ७५॥

असतीमेव सतीं पतिमारिकात्वेन असतीत्ववतीमेव सतीं सर्वदा विद्यमानां सतीम्। आपाततः सतीं व्यवस्यामि निश्चिनोमि, रूपिणीं दृष्टिप्रियां मदिरां पीत्वा पश्चाद्विकारेण विषसंयुक्तां यथा जानाति तथेत्यर्थः॥ ७६॥

---

* "रामे प्रव्राजिते देवि! नाहं जीवितुमुत्सहे।" इत्यपि पाठः।

अनार्य इति मामार्याः पुत्रविक्रायकं ध्रुवम् ।
विकरिष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥ ७८ ॥
अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र वाचः क्षमे तव ।
दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुरा कृतमिवाशुभम् ॥ ७९ ॥
चिरं खलु मया पापे ! त्वं पापेनाभिरक्षिता ।
अज्ञानादुपसम्पन्ना रज्जुरुद्बन्धनी यथा ॥ ८० ॥
रममाणस्त्वया सार्द्धं मृत्युं त्वां नाभिलक्षये ।
बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८१ ॥
तं तु मां जीवलोकोऽयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति ।

यच्च त्वं अनृतैः सान्त्वैरिष्टवचनैः सान्त्वयन्ती यत् मां भाषसे तत् । गीतशब्देन मृगं संरुध्य लुब्ध इव मामवधीः ॥ ७७ ॥

पुत्रविक्रायकं पुत्रेण मूल्येन स्त्रीसुखक्रेतारम् । अनार्यः पापीति, रथ्यासु विकरिष्यन्ति विगर्हिष्यन्ति ॥ ७८ ॥

दुःखं कष्टं कृच्छ्रं कष्टम् । अहो कष्टमहो कष्टमिति यावत् । यत्र वरविषये रामविवासनवरविषयास्तव वाचः क्षमे यतोऽतः पुराकृतमशुभमिव तत्फलमिव । इवशब्द एवार्थे । एवंविधं अपरिहार्यत्वेनावश्यानुभाव्यं दुःखं प्राप्तमिति सम्बन्धः ॥ ७९ ॥

पापेन मया उपसम्पन्ना कण्ठसंलग्ना सौख्याय कृतं तद्रक्षणं स्वनाशाय परिणतमित्याशयः ॥ ८० ॥

बाल इवेति योजना ॥ ८१ ॥

मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ॥ ८२ ॥
वालिशो वत कामात्मा राजा दशरथो भृशम्।
स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥
वेदैश्च * ब्रह्मचर्य्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्शितः।
भोगकाले महत् कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८४ ॥
नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम्।
स वनं प्रव्रजेत्युक्तो वाढ़मित्येव वक्ष्यति ॥ ८५ ॥
यदि मे राघवः कुर्य्याद् वनं गच्छेति चोदितः।
प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्नतु वत्सः करिष्यति † ॥ ८६ ॥

तं त्वय्यनुरक्तम्। जीवतापि मया स महात्मा पुत्रोऽपितृकः पितृप्रयुक्तराज्यरहितः कृतो यतोऽत आक्रोष्टुं निन्दितुम् ॥ ८२ ॥

निन्दाप्रकारमाह,—वालिश इति। प्रस्थापयिष्यतीति उपलक्षणं त्रिकालनिन्दायाः ॥ ८३ ॥

उपकर्शितः कार्श्यं प्रापितः। कृच्छ्रं जटाभ्युपेततया वने वासक्लेशम् ॥ ८४ ॥

द्वितीयं वचनं परिहासरूपं वचनम्। अलं समर्थः। अहमिव धर्मयन्त्रितत्वात् ॥ ८५ ॥

---

* "व्रतैश्च" इत्यपि पाठः।

† "शुद्धभावो हि भावं मे न तु ज्ञास्यति राघवः।
वनं पुत्र व्रजेत्युक्ते नैवान्यत् प्रतिवक्ष्यति ॥" इति वा पाठः।

राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ।
मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८७ ॥
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे ।
इष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥ ८८ ॥
कौशल्या मां च रामं च पुत्रौ च यदि हास्यति ।
दुःखान्यसहती देवी मामेवानुगमिष्यति ॥ ८९ ॥
कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह ।
प्रक्षिप्य नरके * सा त्वं कैकेयी सुखिता भव ॥ ९० ॥

यदि मे राघवः प्रतिकूलं कुर्यात्; तन्मे प्रियं स्यादिति सम्बन्धः ॥८६॥

ततः किमत आह,—राघवे हीति । अक्षमणीयं दुःसहवृत्तमतएव सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ॥ ८७ ॥

शेषेऽवशिष्टे ममेष्टे कौशल्यादिरूपे जने किं पापं मनोवागगोचरं दुःखसाधनं प्रतिपत्स्यसे करिष्यसि ॥ ८८ ॥

यदि कौशल्या मां रामञ्च हास्यति, एताभ्यां हीना भविष्यति । चात् सुमित्रा यदि पुत्रौ च चाद्रामं मां च । एतैर्यदि हीना भविष्यति तदा दुःखान्यसहती देवी कौशल्या सुमित्रा च मामेवानुमरिष्यति । लक्ष्मणस्य रामेण सह नियतं गमनात् शत्रुघ्नस्य भरतानुयायित्वेऽपि अतीव त्वदनुरञ्जनं कुर्वतो रामस्येव तस्यापि त्वया क्रूरतया निराकरणात् पुत्रौ हास्यतीत्युक्तम् । तेन तस्याः क्रौर्यातिशयवत्त्वाद्विसंकुलवाक्यप्रयोगो न दोषाय ॥ ८९ ॥

---

* नरके दुःखे । इति केनचित् व्याख्यातम् ।

इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥ ९१ ॥
प्रियं चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत्।
मास्म मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं गतायुषः * ॥ ९२ ॥
मृते मयि गते रामे वनं पुरुषपुङ्गवे।
सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ९३ ॥
त्वं राजपुत्रि ! दैवेन न्यवसो मम वेश्मनि।
अकीर्त्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे।

पुत्राणां नरकवासो † राज्यहान्या, राज्ञोः राज्ञश्च शोकाद्व्यपाय-मरणादित्याद्यः ॥ ९० ॥

मया रामेणेत्यादि व्यंग्योक्तिः। आकुलं क्षुभितम् ॥ ९१ ॥

रामप्रव्रजनस्य भरतसम्मतत्वे स मे पुत्र एव न, इत्याशयेनाह,—प्रियं चेत्यादि ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

राजपुत्रि ! दैवेन मामकदुरदृष्टवशेन मम वेश्मनि न्यवसः। राजपुत्रीवादेनेति पाठे राजपुत्रीव्यपदेशमात्रेणेत्यर्थः। मे अकीर्त्तिः पराद्धापयशोऽत्राकीर्त्तिः महाजनसमक्षन्धिक्कारः परिभवः सर्वभूतेष्ववज्ञा क्षुद्रत्वेन प्रतिपत्तिः। यतो न्यवसोऽत एतत्सर्वं भविष्यतीति शेषः ॥ ९४ ॥

---

* "हन्तानार्ये ! ममामित्रे ! सकामा भव कैकयि ! ।"
क्वचित्रापि इत्यधिकं दृश्यते।

† नरके दुःखे। इति केनचित् व्याख्यातम्।

सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ ९४ ॥
कथं रथैर्विभुर्यात्वा गजाश्वैश्च मुहुर्मुहुः ।
पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ॥ ९५ ॥
यस्य चाहारसमये सूदाः कुण्डलधारिणः ।
अहंपूर्वाः पचन्ति स्म प्रशस्तं पानभोजनम् ॥ ९६ ॥
स कथं नु कषायाणि तिक्तानि कटुकानि च ।
भक्षयन्वन्यमाहारं सुतो मे वर्त्तयिष्यति ॥ ९७ ॥
महार्हवस्त्रसंवीतो भूत्वा चिरसुखोचितः ।
काषायपरिधानस्तु कथं भूमौ निवत्स्यति ॥ ९८ ॥
कस्यैतद्दारुणं वाक्यमेवंविधमचिन्तितम् ।
रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ ९९ ॥
धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः ।

कथमिति ॥ ९५ ॥

यस्य चेति ॥ ९६ ॥

स कथमिति । कषायादीनि कन्दमूलानीत्यध्याहारः । तद्रूपं वन्यमाहारं वर्त्तयिष्यति जीविष्यति ॥ ९७ ॥

महार्हेति ॥ ९८ ॥

कस्येति । इदं एवंविधम् अचिन्तितं दारुणम् एतदुत्तरार्धरूप रामस्यारण्यगमनमित्यादि वाक्यं वाक्यश्रवणं कस्य कीदृग्विध दुष्कर्मणः फलमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥ १०० ॥

अनर्थभावेऽर्थपरे नृशंसे !
ममानुतापाय निवेशितासि * ।
किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं
हितानुकारिण्यथवापि रामे ॥ १०१॥
परित्यजेयुः पितरोऽपि पुत्रान्
भार्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः ।
कृत्स्नं हि सर्वं कुपितं जगत् स्यात्
दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥ १०२ ॥

कैकेयीदौर्जन्यं दृष्ट्वा राजा शोकेन स्त्रीमात्रं निन्दति,—धिगिति निन्द्यत्वमस्त्वित्यर्थः। पुनः स्वाभाविकविवेकमाह,—नेति कौशल्यादीनां निन्द्यानर्हत्वादिति भावः ॥ १०० ॥

अनर्थे जगदनर्थसाधने भावो यस्याः, अर्थपरे स्वार्थसाधनपरे ममानुतापाय मदनुतापार्थं निवेशितासि निवेशितदुर्भावासि ईश्वरेणेति शेषः। मन्निमित्तमिति बहुब्रीहिः। रामे वा जगद्धितानुकारिणि किमप्रियं तत्साधनं पश्यसीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

राममरण्यवासरूपे व्यसने निमग्नं दृष्ट्वा कृत्स्नं जगत् कुपितं स्यात् विपरीतं स्यात्। कोपप्रकारमाह,—कृतानुरागाः पितरः पुत्रान् तादृशान्विभक्तिविपरिणामेनाचापि तत्सम्बधात् बालानपि त्यजेयुः

* "निविष्टभावे" इत्यपि पाठः।

अहं पुनर्देवकुमाररूप-
मलंकृतं तं सुतमाव्रजन्तम् ।
नन्दामि पश्यन्निव दर्शनेन
भवामि दृष्ट्वैव पुनर्युवेव ॥ १०३ ॥
विना हि सूर्येण भवेत् प्रवृत्ति-
रवर्षता वज्रधरेण वापि ।
रामन्तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य
जीवेन्न कश्चित्त्विति चेतना मे ॥ १०४ ॥

रामेण सह गमनार्थं अपिना तादृशा पुत्रास्तादृशान् वृद्धान् तादृश्यो भार्यास्तादृशान् पतीन् । अपिना तादृशाः पतयस्तादृशी भार्या अपि त्यजेयुः । एतेन जगदनर्थसाधनभाववत्त्वोपपादिता ॥ १०२ ॥

स्वस्य रामं विना जीवनव्यतिरेकं दर्शयिष्यन् तदन्वये स्वजीवनान्वयं दर्शयति,—अहमिति । आव्रजन्तं मत्समीपे आगच्छन्तमस्य श्रुत्वेति शेषः । आगच्छन्तं श्रुत्वा दर्शनेन चक्षुषा पश्यन्निव नन्दामि श्रवणमात्रेण दर्शनजन्यं सुखमुक्तं दृष्ट्वैव दृष्ट्वा तु पुनः चिरवृद्धोऽपि पुनर्युवेव हृष्टपुष्टान्तर्बहिःपरिकरो भवामि ॥ १०३ ॥

हिरप्यीत्यर्थे । सूर्येण विनापि लोकस्य प्रवृत्तिर्व्यवहारः स्यात् वज्रधरेण अवर्षतापि प्रवृत्तिर्लोकस्य जीवनं स्यात् । वा इत्यथवा । इन्द्रेण स्वरूपसत्तां विनापि प्रवृत्तिर्भवेत् । रामन्तु विना न कस्यापि

विनाशकामामहितामभित्रा-
मावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वाम्।
चिरं वताङ्केन धृतासि सर्पी
महाविषा तेन हतोऽस्मि मोहात् ॥ १०५ ॥
मया च रामेण सलक्ष्मणेन
प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह।
पुरञ्च राष्ट्रञ्च निहत्य बान्धवान्
ममाहितानाञ्च भवाभिभाषिणी ॥ १०६ ॥
नृशंसवृत्ते ! व्यसनप्रहारिणि !
प्रसह्य वाक्यं यदिहाद्य भाषसे।

जीवनमिति मे मतिः। अन्तर्यामिणं विना कस्यापि व्यवहारस्या-सिद्धेः एवं च स्वाजीवनं कैमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः ॥ १०४ ॥

किञ्च त्वामात्मनो मृत्युमिव स्वगृहेऽहमावासयं किञ्च त्वं महा-विषा सर्पी मयाङ्केन मोहात्तत्त्वेनाज्ञानात् धृतासि तेनाङ्कधरणेनाहं हतोऽस्मि ॥ १०५ ॥

पुरञ्च राष्ट्रञ्चेत्यस्य प्रशास्त्वित्यनेन सहान्वयः। त्वं च बान्धवान् पतिपुत्रादीन् निहत्य ममाहितानां शत्रूणामभिभाषणशीला भव। वार्त्ताकरणयोग्यबान्धवाभावादिति भावः। अभिहर्षिणीति पाठे तेषां हर्षदा भव ॥ १०६॥

न नाम ते केन मुखात् पतन्त्यधो
विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ १०७ ॥
न किञ्चिदाहाहितमप्रियं वचो
न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् ।
कथं तु रामे ह्यभिरामवादिनि
ब्रवीषि दोषान् गुणनित्यसम्मते ॥ १०८ ॥
प्रताम्य वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा
सहस्रशो वा स्फुटितां महीं व्रज ।
न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं
ममाहितं केकयराजपांसने ! ॥ १०९ ॥

व्यसनप्रहारिणि वार्धकरूपापदि पुत्रवियोगरूपप्रहारकारिणि प्रसह्य पतिपत्नीभावं तिरस्कृत्य इह देशे अद्यकाले यत् भाषसे क्रूरम् अतस्ते मुखादवशपाता दन्ताः केन नाम हेतुना सहस्रधा विशीर्यमाणाः सन्तो न पतन्तीति न जाने इति शेषः ॥ १०७ ॥

अप्रियवचोऽकथने हेतुर्न वेत्तीत्यादि । दोषान् जटाचीरधारण-वनवासादीनात्मनो दोषजनकान् गुणैर्नित्यं सर्वेषां सम्मते ॥ १०८ ॥

प्रताम्य ग्लायस्व । प्रज्वल अग्निप्रवेशेन । प्रणश्य विषेण । कुद्दाल-प्रहारैः सहस्रशः स्फुटितां क्षतगर्तां वा महीं व्रज । अथापि ते वचो न करिष्ये इति सम्बन्धः ॥ १०९ ॥

क्षुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां
प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीम्।
न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां
दिधक्षमाणां हृदयं सबन्धनम्॥ ११० ॥
न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं
विनात्मजेनात्मवतां कुतो रतिः।
ममाहितं देवि! न कर्त्तुमर्हसि
स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे॥ १११ ॥
स भूमिपालो विलपन्ननाथवत्
स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया।

असत्प्रियंवदां मिथ्याप्रियभाषिणीं प्रदुष्टभावां दुष्टान्तःकरणाम् अतएव अमनोरमां सबन्धनं सप्राणं हृदयं दिधक्षमाणां त्वां जीवितुं जीवयितुं न विषहे नोत्सहे। तव नाशमेवाशासे इत्यर्थः। प्राणबन्धनं हि सोम्यमन इति छान्दोग्यश्रुतिः॥ ११० ॥

दण्डवाक्यमुक्ता पुनः सामाह,—नेति। आत्मवताम् आत्मज्ञानां अत्यापिः पूरणीयः यदेवमतो ममेत्यादिः॥ १११ ॥

अतिमात्रया अतिक्रान्तसौन्दर्य्यपरिच्छेदया। यद्वातिक्रान्तमर्य्या-दया हृदये मर्मणि गृहीतः। प्रसारितावित्यनेन पत्यावप्यधमर्णा-दृष्टिर्द्योत्यते। असम्प्राप्येत्यनेन पिस्पृक्षोरपि चित्तमूर्च्छाजनितवैवश्यं

पपात देव्याश्चरणौ प्रसारिता-
वुभावसंप्राप्य * यथातुरस्तथा ॥ ११२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
दशरथकैकेयीसंवादो नाम
द्वादशः सर्गः। १२।

द्योतितम्। तदेवाह,—यथातुर इति। आतुरो यथा किञ्चित् स्प्रष्टु-कामोऽस्पृष्ट्वैव मध्ये यथा मूर्च्छया पतति तथेत्यर्थः॥ ११२॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः।

---

* "उभावसंस्पृश्य" इति वा पाठः।

त्रयोदशः सर्गः ।

अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितम् ।
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात् परिच्युतम् ॥ १ ॥
अनर्थरूपा सिद्धार्था ह्यभीता भयदर्शिनी ।
पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना ॥ २ ॥
त्वं कत्थसे * महाराज ! सत्यवादी दृढ़व्रतः ।
मम चेदं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥
एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा ।
प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्त्तं विह्वलन्निव ॥ ४ ॥
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुङ्गवे ।
हन्तानार्य्ये ! ममामित्रे ! सकामा सुखिनी भव ॥ ५ ॥

अथ सत्यपाशबद्धतया प्रणामवाक्येन च न ते वचः करिष्यामि इति वचसि दार्ढ्याभावं निश्चित्य पुनरप्याह,—अतदर्हं स्त्रीप्रणामानर्हं अतथोचितं भूशयनानर्हम् ॥ १ ॥

अनर्थरूपा कुलस्येति शेषः। असिद्धोऽर्थः प्रयोजनं यस्याः। अभीता जनापवादादभीता भयदर्शिनी रामाद्भरतस्येति शेषः। तमेव वरं पूर्वदत्तमेव वरम् उद्दिश्य राजानमाकारयामास सम्बोधयामास ॥२॥

स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् ।
प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं बत ॥ ६ ॥
कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो वनम् ।
यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥
अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान् ।
रामो लब्धो महातेजाः स कथं त्यज्यते मया ॥ ८ ॥
शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः ।
कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ॥ ९ ॥

कत्थसे श्लाघसे पूर्वार्धान्ते इति रथ्याहार्य्यः विधारयितुम् अशक्तेनेति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

रामप्रवासदुःखेन मृत्वा स्वर्गं गतस्यापि मे सुखं नास्तीत्याह,—स्वर्गे इति । रामस्य कुशलं दैवतैः पृष्टोऽहं किमुत्तरं वदिष्ये इति शेषः । वनं प्रत्यादिष्ट इत्युत्तरं देयं चेत् प्रत्यादेशात् तद्रूपादुत्तरादूर्ध्वं यद्दैवैरभिहितं भविष्यति ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं कथं प्रत्याख्यातवानसीत्येवंरूपं वाक्यं तत्कथं धारयिष्ये हृदये इति शेषः । अतस्तदप्रत्याख्यानमेव वरमिति भावः ॥ ६ ॥

ननु सत्यवशात् प्रत्यादिष्ट इत्युत्तरं तत्राह,—कैकेय्या इति । प्रियकामेन प्रियेण वरेण एतत् सत्यं यदि यद्यपि ब्रवीमि तत्तथापि एतत् मे वाक्यम् असत्यं भविष्यति । असत्यं मंस्यन्तीत्यर्थः । कामुकतया प्रत्याख्यात इत्येवं मंस्यन्तइत्याशयः ॥ ७ ॥

त्यज्यते त्यक्ष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

कथमिन्दीवरश्यामं दीर्घबाहुं महाबलम्।
अभिराममहं रामं स्थापयिष्यामि * दण्डकान्॥ १०॥
सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च।
दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः॥ ११॥
यदि दुःखमकृत्वा तु मम संक्रमणं भवेत्।
अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम्॥ १२॥
नृशंसे पापसङ्कल्पे! रामं सत्यपराक्रमम्।
किं विप्रियेण कैकेयि! प्रियं योजयसे मम॥ १३॥
अकीर्त्तिरतुला लोके ध्रुवं परिभविष्यति †।
तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः॥ १४॥

स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि॥ १०॥

दुःखैरिति सप्तम्यर्थे तृतीया दुःखं वनगमनरूपं दुःखसाधनम्॥ ११॥

सर्वथा रामस्यादुःखकरणमेव मे श्रेय इत्याह,—यदीति। अदुःखार्हस्य रामस्य दुःखमकृत्वा यदि मम संक्रमणं स्वर्गं प्रति गमनं भवेत् तदा स्वर्गे सुखमाप्नुयामित्यन्वयः। मरणे वराप्रदानजन्यदोषोऽपि न जीवतो हि सा प्रतिश्रुतेति भावः॥ १२॥

मम प्रियं रामं विप्रियेण किं योजयसे इत्यन्वयः॥ १३॥

---

* "प्रेषयिष्यामि" इति वा पाठः।

† "ध्रुवं परिभवश्च मे" इति वा पाठः।

अस्तमभ्यगमत् सूर्य्यो रजनी चाभ्यवर्त्तत ।
सा त्रियामा तदार्त्तस्य * चन्द्रमण्डलमण्डिता ॥ १५ ॥
राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ।
सदैवोष्णं विनिःश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ॥ १६ ॥
विललापार्त्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः ।
न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे ! नक्षत्रभूषिते ॥ १७ ॥

अकीर्त्तिः खीजित इत्यकीर्त्तिर्जन्मसम्पादितां कीर्त्तिं परिभवि-ष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यत्सम्बन्धि प्रदोषे खनिवेशप्रवेशात् पूर्वं सूर्य्योऽस्तमगमत् रजनी चाभ्यवर्त्तत सा त्रियामा चन्द्रमण्डलमण्डितापि आर्त्तस्य दुःखवतः विलप-मानस्य च न व्यभासत न प्रकाशेन सुखदाभूत् विलापेनैव रात्रि-कालो व्यतीत इति भावः। यतः सा शर्वरी हिंसिका तस्येति शेषः। शृणातीति योगात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

आर्त्तवत् रोगपीड़ितवत्। यद्वा स्वार्थे वतिः। दुःखवतां दुःखं यथा भवति तथा विललाप। यद्वा दुःखं प्राप्येति शेषः। अथ दुःख-वशाद्रात्र्या अर्थ्युद्धिं प्रार्थयते न प्रभातमिति। त्वयेति पाठे त्वया गतया जायमानं प्रातःकालमित्यर्थः। तवेति पाठे त्वत्सम्बन्धिप्रातःकाल-मित्यर्थः ॥ १७ ॥

* "तथार्त्तस्य" इति वा पाठः।

क्रियतां मे दया भद्रे! मयायं रचितोऽञ्जलिः।
अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम् ॥ १८ ॥
नृशंसां कैकयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं मम *।
एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः ॥ १९ ॥
प्रसादयामास पुनः कैकेयीं राजधर्मवित् †।
साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः ॥ २० ॥
प्रसादः क्रियतां भद्रे! देवि! राज्ञो विशेषतः।
शून्येन खलु सुश्रोणि! मयेदं समुपाहृतम् ॥ २१ ॥

मे मह्यं भद्रे निशे! एवं हि तस्याः कल्याणदत्वम्। प्रभाते रामविवासनभयमिति भावः। गम्यतां चियामया त्वया। राज्यपगमे प्रजासन्निधानेनैतद्दर्शनाभाव इति भावः। यद्वा प्रभाते रामगमनेन झटिति मरणे सत्यस्या अदर्शनमिति भावः। नाहमिच्छामि द्रष्टुमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

त्वद्गतस्य सत्यवशत्वात्त्वद्वशं गतस्येत्यर्थः। गतायुषः अल्पावशिष्टायुषः ॥ २० ॥

राज्ञो विशेषतः राजत्वादिविशेषेण प्रसाद उचितः। इदं पूर्वोक्तकटुकवाक्यं शून्येन दुःखवशादकार्याकार्यविवेकरहितेन। यद्वा

---

* "मद्यृत्" इति वा पाठः।
† "चेदमब्रवीत्" इति वा पाठः।

कुरु साधुप्रसादं मे बाले ! सहृदया ह्यसि ।
प्रसीद देवि ! रामो मे त्वद्दत्तं राज्यमव्ययम् ॥ २२ ॥
लभतामसितापाङ्गि ! यशः परमवाप्स्यसि ।
मम रामस्य लोकस्य गुरूणां भरतस्य च ।
प्रियमेतद्गुरुश्रोणि ! कुरु चारुमुखेक्षणे ! ॥ २३ ॥

विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा
दीनस्य ताम्राश्रुकलस्य * राज्ञः ।
श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं
भर्त्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् ॥ २४ ॥
ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः
प्रियामतुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ।

इदं रामाभिषेचनं शून्ये एकान्ते निर्जने नोक्तं किन्तु सभायामतः प्रसादं कुरु सभ्योपहासो यथा न भवति तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥

सहृदया मद्वचनशून्यहृदया तदेवाह,—प्रसीदेति । त्वया वरबलात् गृहीतमेव राज्यं मत्प्रीतये रामाय देहीत्याशयः ॥ २२ ॥

गुरूणां वशिष्ठादीनां गुरुश्रोणीति पाठे उर्विति पाठान्तरे च उर्वी महती श्रोणिर्यस्यास्तत्सम्बुद्धौ ॥ २३ ॥

रोदनेनाश्रुणोस्ताम्रत्वात्ताम्रस्य । अश्रुकलस्य अश्रुपूर्णस्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

---

* "ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्य" इति वा पाठः ।

समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति
क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥ २५ ॥
इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा
जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः।
विबोध्यमानः प्रतिबोधनं तदा
निवारयामास स राजसत्तमः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
दशरथकैकेयीसंवादो नाम त्रयोदशः
सर्गः ॥ १३ ॥

तद्भार्त्तेः प्राक् सदा प्रियाम् अतुष्टाम् सर्वविधविनयवाक्येनापि सन्तोषमप्राप्ताम्। विवासनं प्रति याच्यमानं वरं समीक्ष्य दुःखितः चिरपरिचितप्रेमत्वात्तां धिक्कर्तुमशक्नुवन् प्रयासलब्धपुत्रञ्च त्यक्तु-मशक्नुवन् कर्त्तव्यमूढ़तया दुःखितो विसंज्ञो मूर्च्छितः क्षितौ पपात ॥ २५ ॥

दीर्घं घोरमुष्णञ्च श्वसतः सा निशा जगाम। प्रतिबोधनं तत्सा-धनमङ्गलगीतादिकम् दुःखवशादिति भावः ॥ २६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः।

चतुर्दशः सर्गः ।

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि ।
विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्य ऐक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
पापं कृत्वेव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् ।
शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥
आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ।
सत्यमाश्रित्य च मया त्वं धर्मं प्रति चोदितः ॥ ३ ॥

एवं दशां प्राप्तेऽपि राजनि कैकेयी मन्निमित्ततो राजा म्रियते चेत् म्रियतां वृद्धो न तु मयोक्तमन्यथा कार्य्यमिति निश्चित्याह,—पुत्रेत्यादि । पापा कैकेयी विचेष्टमानं मरणकालइव विकृतमुत्प्रेक्ष्य सम्यक् दृष्ट्वा-पीत्यर्थः ॥ १ ॥

मम संश्रवं वरदानरूपं संश्रुत्य प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य पापं कृत्वेव सन्नः पीड़ितः सन् शेषे इदं किं इदं नोचितमित्यर्थः । अतः स्थित्यां सत्यपालनरूपायां सतां मर्य्यादायाम् ॥ २ ॥

सत्यरूपं धर्म्ममाश्रित्य उद्दिश्य त्वच्च त्वं तु मया प्रतिचोदितः वरदानविषये प्रेरितः । तव सत्यं रक्षितुमेषा मे प्रेरणा अन्यथा प्रतिज्ञातवरदानं विनैव मरणे तवाधर्म्मः स्यादिति भावः ॥ ३ ॥

संश्रुत्य शैव्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः।
प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥
तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे।
याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥ ५ ॥
सरितान्तु पतिः स्वल्पां मर्य्यादां सत्यमन्वितः।
सत्यानुरोधात् समये वेलां स्वां नातिवर्तते ॥ ६ ॥
सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः।
सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनावाप्यते परम् ॥ ७ ॥
सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मे धृता मतिः।
स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम ! ॥ ८ ॥
धर्मस्यैवाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात्।

यद्यपि सत्यपालने प्राणसंशयस्तथापि तमङ्गीकृत्य सत्यरक्षणमेव न्याय इत्याह,—संश्रुत्येत्यादि ॥ ४ ॥ ५ ॥

सरिताम्पतिः सत्यमन्वितः सत्यं प्राप्तः। सत्यानुरोधात् सत्यत्याग-भयात्। स्वल्पां मर्य्यादां सुलङ्घ्यामपि वेलां समये चन्द्रोदयरूपे वृद्धि-समयेऽपि नातिवर्त्तते ॥ ६ ॥

प्रणवरूपैकपदवाच्यत्वाद्वाच्यवाचकयोरभेदात् यत्प्रणवरूपं ब्रह्म प्रोक्तं तत् सत्यवाक्यमेव। अक्षया वेदाः अक्षयं तज्ज्ञानफलं सत्येनैव परं पदं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्यते चित्तशुद्धिद्वारेति भावः ॥ ७ ॥

तस्मात् सत्यमिति ॥ ८ ॥

प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ ९ ॥
समयञ्च ममार्य्येमं यदि त्वं न करिष्यसि ।
अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १० ॥
एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया ।
नाशकत् पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ११ ॥
उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् ।
स धुर्य्यो वै परिस्पन्दन् युगचक्रान्तरं यथा ॥ १२ ॥
विकलाभ्याञ्च * नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः ।
कृच्छ्राद्धैर्य्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥

धर्मस्य परलोकसिद्धिफलकस्य अभिकामार्थं प्रार्थनीयफलसिद्ध्यर्थं क्रियमानान्मम अभिचोदनात् प्रेरणाच्च त्वं सुतं रामं प्रव्राजय एवं त्वां त्रिर्ब्रवीमि अतो नाहमस्मादाग्रहणान्निवर्त्तयितुं शक्येति भावः ॥ ९ ॥

विपक्षे स्त्रीवधदोषश्चाधिकस्ते इत्याह,—समयञ्चेति । मद्वरविषयमर्थं परित्यक्ता त्वयोपेक्षिता ते अग्रतो जीवितं त्यक्ष्यामि ॥ १० ॥

एवं न्यायोपेतप्रकारेण पाशं सत्यपाशबन्धनम् इन्द्रकृतं इन्द्रप्रेरितोपेन्द्रकृतं पदत्रयमितदेशप्रतिश्रवरूपं पाशम् ॥ ११ ॥

युगचक्रयोरन्तरं मध्यं प्राप्य परिष्पन्दन् तिर्यक् चेष्टमानो धुर्य इव उद्भ्रान्तहृदयत्वादिविशिष्टोऽभवत् ॥ १२ ॥

संस्तभ्य विकलञ्चित्तमिति शेषः ॥ १३ ॥

---

* "विक्लवाभ्याम्" इति वा पाठः ।

यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरग्नौ पापे ! मया धृतः ।
संत्यजामि * स्वजञ्चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥ १४ ॥
प्रयाता रजनी देवी सूर्य्यस्योदयनं प्रति ।
अभिषेकं गुरुजनास्त्वरयिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥
रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः ।
रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥
सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया ।
व्याहन्तास्य शुभाचारे ! यदि रामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥

ईदृश्याः सपुत्रायास्त्याग एवोचित इत्याशयेनाह,—यस्ते इति । मन्त्रकृतः गृह्णामीति मन्त्रेण संस्कृतः संत्यजामि तत्प्रयुक्तं व्यवहारं त्यजामि । स्वजं स्वस्माज्जातं तव पुत्रञ्च त्वया सह त्यजामि ॥ १४ ॥

किञ्च रामाभिषेको मया शक्यनिवारण इत्याह,—प्रयातेत्यादि । उदयनं प्रति उदयं प्रतिलभ्य । तदर्थम् अभिषेकार्थं कल्पितै रामाभिषेकसम्भारैरभिषेकं कर्त्तुं गुरुजनो मां त्वरयिष्यति । अतो गुरुजनानुरोधेन मया रामः कारयितव्यः कृताभिषेकः कारयितव्यः एवं सति त्वया मत्सलिलक्रिया न कार्य्येत्याह,—मृतस्येत्यादि । मा कुर्विति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

---

* "तं त्यजामि" इति वा पाठः ।

† "अभिषेकाय हि जनः" इति वा पाठः ।

न शक्नोऽद्यास्म्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वापूर्वं तथासुखम् ।
हतहर्षं तथानन्दं * पुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥ १८ ॥
तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः ।
प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रमालिनी ॥ १९ ॥

क्रोधातिशयेनोक्तमेवार्थं पुनराह,—सपुत्रयेति इति कतकतीर्थौ। मम तु प्रतिभाति सूर्योदयं प्रलभ्याभिषेकं कर्तुं त्वरयिष्यति अतः स एव मया कर्त्तव्य इत्याद्यर्थः। त्वन्तु त्याज्यैवेति भावः। ननु मयि जीवन्त्यां कथं रामाभिषेको भविष्यति तत्राह,—यदि गुरुनप्यवज्ञाय रामाभिषेचनं व्याहन्तासि तद्विघातं करिष्यसि तदाभिषेकार्थं कल्पितै रामाभिषेकसम्भारैः मृतस्य मे सलिलक्रियां मया रामः कारयितव्यः। क्रोधादाह सपुत्रयेति। ननु किमनेनात्मवैधव्यव्यवसायेन, पुत्रादप्यात्मनः प्रियत्वादात्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवतीति श्रुतेरत आह,—न शक्त इति। तथासुखं तादृशमुखवन्तं ऊर्द्धविकसितमुखं दृष्ट्वा पुनरिदानीम् अवाङ्मुखं म्लानं द्रष्टुं न शक्नोमि। एवञ्च तादृशजीवनापेक्षया मरणं मे श्रेय इति सर्वथा मया मर्त्तव्यमिति भावः॥ १७ ॥ १८ ॥

तां कैकेयीं पुण्या प्रभाता पुण्यसाधनप्रभातकालावच्छिन्ना जातेत्यर्थः। यद्वा निरन्तररामचिन्तासमेतत्वात् पुण्या शर्वरी तथा जातेत्यर्थः॥ १९ ॥

---

* "निरानन्दम्" इति वा पाठः।

ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं पुनः।
उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्च्छिता ॥ २० ॥
किमिदं भाषसे राजन्! वाक्यं गररुजोपमम्।
आनाययितुमक्लिष्टं पुत्रं राममिहार्हसि ॥ २१ ॥
स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम्।
निःसपत्नाञ्च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २२ ॥
स तुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः।
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेय्या वाक्यमब्रवीत् * ॥२३॥
धर्म्मबन्धेन बद्धोऽस्मि नष्टा च मम चेतना।

रोषमूर्च्छिता क्रोधव्याप्ता परुषं मदीयं ऋणं दत्त्वा इत उत्तिष्ठेत्येवं-रूपम् ॥ २० ॥

गरो विषं रुजा शूलादि तद्वद्दुःखदं किं भाषसे व्यर्थमेवेति भावः। वाक्यमङ्गरुजोपममिति पाठे। अङ्गेति राजामन्त्रणम्। इहानाययितुं मद्दत्तदानं विना इतो वहिर्गमनमशक्यमिति तात्पर्य्यम् ॥ २१ ॥

कृतकृत्यः कृतशौचादिकृत्यः। कृत्य इत्यावश्यके कृत्यप्रत्ययः ॥ २२ ॥

तुन्नः व्यथां प्रापितः। नुन्न इति पाठे प्रेरितः। तीक्ष्णप्रतोदप्रेरितो हयो यथा आरोहाधीनस्तथा तद्वाक्यप्रेरितो राजा तदधीनो भूत्वा इत्यर्थः ॥ २३ ॥

---

* "कैकेयीमिदमब्रवीत्" इति वा पाठः।

ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ २४ ॥
ततः प्रभातां रजनीम् उदिते च दिवाकरे ।
पुष्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्त्ते च समागते ॥ २५ ॥
वशिष्ठो गुणसम्पन्नः शिष्यैः परिवृतस्तदा ।
उपगृह्याशु सम्भारान् प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २६ ॥
सिक्तसम्मार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम् ।
संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् ॥ २७ ॥
महोत्सवसमायुक्तां राघवार्थे समुत्सुकाम् ।
चन्दनागुरुधूपैश्च सर्वतः परिधूपिताम् ॥ २८ ॥
तां पुरीं समतिक्रम्य पुरन्दरपुरोपमाम् ।

तदाह,—धर्मेति। एवञ्च ममाचेतनत्वात्त्वमेव स्वाभीष्टं यथा सिध्यति तथा कुरु। अहं न किमपि वच्यामीति भावः। सर्वथा चेतनानाशात् प्राक् रामं द्रष्टुं परमिच्छामि। तद्यथा सम्पद्यते तथा कुरु एतावद्वा मदिष्टं कुर्विति भावः ॥ २४ ॥

प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा सरस्वां कृतस्नानादिनित्यक्रिय इति शेषः। वशिष्ठः पुरोत्तमं प्रविवेशेति उत्तरश्लोकेनान्वयः। कवेरपि वर्णनीयमयीभावेन शोकाविष्टत्वात् न्यूनपदादिकमदोषः ॥ २५ ॥

सम्भारान् कुशादीन् ॥ २६ ॥

सम्मार्जनं मार्जन्या धूलिनिराकरणम्। समृद्धा विपणाः क्रेयपदार्था येषु तादृशा आपणा यस्यां सा ॥ २७ ॥

ददर्शान्तःपुरं श्रीमान्नानाध्वजगणावृतम् ॥ २९ ॥
पौरजानपदाकीर्णं ब्राह्मणैरुपशोभितम्।
यष्टिमद्भिः * सुसम्पूर्णं सदश्वैः परमार्चितैः ॥ ३० ॥
तदन्तःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम्।
वशिष्ठः परमप्रीतः परमर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥
स त्वपश्यद्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम्।
द्वारे मनुजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥
तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम्।
वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मामिहागतम् ॥ ३३ ॥
इमे गङ्गोदकघटाः सागरेभ्यश्च काञ्चनाः।
औदुम्बरं भद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ॥ ३४ ॥

समुत्सुकं समुत्सुकजनाम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

यष्टिमद्भिरिति ब्राह्मणविशेषणम्। धारयेद्वैणवीं यष्टिमिति स्नातकधर्मप्रकरणोक्तेः। यद्वा यष्टिमद्भिरित्यस्य तद्धरै राजसेवकैरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

विनिष्क्रान्तं अन्तःपुरात्। द्वारेऽन्तःपुरद्वारे ॥ ३२ ॥

वशिष्ठः सूतपुत्रमुवाच। किमुवाचेत्याह,—क्षिप्रमित्यादि ॥ ३३ ॥

काञ्चनाः सौवर्णाः गङ्गोदकघटाः तदुदकपूर्णा घटाः सागरेभ्यश्च

* "यष्टिभिः" इति वा पाठः।

सर्वबीजानि गन्धाश्च रत्नानि विविधानि च ।
क्षौद्रं दधिघृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ३५ ॥
अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः ।
चतुरश्वो रथः श्रीमान् निस्त्रिंशो धनुरुत्तमम् ॥ ३६ ॥
वाहनं नरसंयुक्तं छत्रञ्च शशिसन्निभम् ।
श्वेते च बालव्यजने भृङ्गारश्च हिरण्मयम् ॥ ३७ ॥
हेमदामपिनद्धश्च ककुद्मान् पाण्डुरो वृषः ।
केसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः ॥ ३८ ॥
सिंहासनं व्याघ्रतनुः समिधश्च हुताशनः ।
सर्वे वादित्रसंघाश्च वेश्याश्चालङ्कृता स्त्रियः ॥ ३९ ॥
आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः ।

तज्जलपूर्णा घटा आहृता इति शेषः । औदुम्बरं भद्रपीठम् । औदुम्बर्यासन्दीतस्यै प्रादेशमात्राः पादा इति बह्वृचब्राह्मणप्रसिद्धम् ॥ ३४ ॥

क्षौद्रं मधु । सुमनसः पुष्पाणि ॥ ३५ ॥

कन्याः कुमार्य्यः । निस्त्रिंशः खड्गः ॥ ३६ ॥

नरसंयुक्तं वाहनं शिबिका । भृङ्गारं कनकालुका स्वर्णकरकपात्रम् * ॥ ३७ ॥

चतुर्दंष्ट्रत्वादेव हरिश्रेष्ठः । यद्वा हरिश्रेष्ठ उत्तमाश्वः ॥ ३८ ॥

व्याघ्रतनुर्व्याघ्रचर्म ॥ ३९ ॥

---

* धुस्तूरकुसुमाकार हिरण्मयपात्रम् ।

पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह ॥ ४० ॥
एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणा प्रियंवदाः।
अभिषेकाय रामस्य सह तिष्ठन्ति पार्थिवैः ॥ ४१ ॥
त्वरयस्व महाराजं यथा समुदितेऽहनि।
पुष्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महाबलः * ।
स्तुवन् नृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥
तन्तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था राजसम्मताः।
न शेकुरभिसंरोद्धुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥
स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान्।
वाग्भिः परमतुष्टाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥

नैगमाः वणिजः गणैः स्वस्वगणैः ॥ ४० ॥

प्रीयमाणाः प्रीतियुक्ताः पार्थिवैः सहेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

समुदिते मुहूर्त्तगुणैः। यथा रामो राज्यमवाप्नुयात्तथा राजानं त्वरयस्वेति सम्बन्धः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

पूर्वोदितं अयं कदापि न निवारणीय इति पूर्वमेव राज्ञा ज्ञापितम्। एवमाज्ञायां हेतुर्वृद्धमिति ॥ ४४ ॥

तामवस्थां कैकेयीकृतां घोरामवस्थां अजज्ञिवान् न ज्ञातवान्।

---

* "महात्मनः" इति वा पाठः।

ततः सूतो यथापूर्वं * पार्थिवस्य निवेशने ।
सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम् ॥ ४६ ॥
यथा नन्दति तेजस्वी सागरो भास्करोदये ।
प्रीतः प्रीतेन मनसा तथा नन्दय नस्ततः ॥ ४७ ॥
इन्द्रमस्यान्तु वेलायामभितुष्टाव मातलिः ।
सोऽजयद्दानवान् सर्वांस्तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥
वेदाः सहाङ्गा विद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं प्रभुम् ।

यता अतो वाग्भिरित्यादि । परमतुष्टाभिः तोषकृताभिः तोषजनकाभि-श्चेति यावत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

भास्करोदये तत्काले प्रत्यूर्मिप्रतिफलितरवितेजसा तेजस्वी सागरो यथा स्नातुकामान् नन्दति नन्दयति तथा नोऽस्मान् प्रीतेन तुष्टेन मनसा प्रीतोऽस्मद्विषयकप्रीत्याश्रयः सन् नन्दय । यत्तु भास्करश्चन्द्र इति तत्प्रसिद्धिविरुद्धम् । तथानन्दघन इति पाठे आनन्दघनः आनन्द-पूर्णस्त्वं नन्द नन्दय प्रजा इति शेषः । नन्दानन्देति च तन्त्रेण बो-ध्यम् ॥ ४७ ॥

अस्यां वेलायां उदयवेलायाम् । तया स्तुत्या चोत्साहयुक्तः सन् यथा दानवान् सोऽजयत् तथा रिपुजयफलकं बोधनं ते करोमी-त्यर्थः ॥ ४८ ॥

अङ्गैः सहिता वेदा विद्याश्च मीमांसादय यथा ब्रह्माणं स्रष्टा

---

* "यथाकालम्" इति वा पाठः ।

ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम्॥ ४६॥
आदित्यः सह चन्द्रेण यथा भूतधरां शुभाम्।
बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम्॥ ५०॥
उत्तिष्ठ सुमहाराज! कृतकौतुकमङ्गलः।
विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः *॥ ५१॥
उद्तिष्ठत रामस्य समग्रमभिषेचनम्।

बोधयन्ति एवं त्वां बोधयामि वेदेभ्य एव भूरादीन् पदार्थान् ज्ञात्वा वेधास्तान् सृजतीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम्। यथा चन्द्रसहितो रविरुदयास्तमयाभ्यां पृथिवीं तत्स्थं जनं बोधयति तद्वच्च॥ ४६॥ ५०॥

कृतकौतुकमङ्गलः कृतानि कौतुके अभिषेकोत्सवे मङ्गलानि विचित्रवस्त्राभरणधारणादिरूपाणि येन कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः। अतएव वपुषा विराजमानस्त्वं मेरोर्दिवाकर इवोत्तिष्ठ॥५१॥

कर्त्तव्यं यद्यदावश्यं तत् सर्वं कृतमित्याह,—उदतिष्ठतेति। उत्थितं

---

* "सोमसूर्य्यौ च काकुत्स्थ! शिववैश्रवणावपि।
वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते।
गता भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम्।
प्रतिबुद्धस्व राजर्षे! कार्य्यं महदुपस्थितम्॥"
इत्यधिकः पाठः।

पौरजानपदाश्चापि नैगमश्च कृताञ्जलिः * ॥ ५२ ॥
अयं वशिष्ठो भगवान् ब्राह्मणैः सह तिष्ठति ।
क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन् ! राघवस्याभिषेचनम् ॥ ५३ ॥
यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना ह्यनायका ।
यथा चन्द्रं विना रात्रिर्यथा गावो विना वृषम् ॥ ५४ ॥
एवं हि भविता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते ।
एवं तस्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमिवार्थवत् ॥ ५५ ॥
अभ्यकीर्य्यत शोकेन भूय एव महीपतिः ।
ततस्तु राजा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ॥ ५६ ॥
शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः ।

सम्पन्नमभूदित्यर्थः । अभिषेचनं तदुपकरणम् । नैगमो वणिग्वर्गः ॥ ५२ ॥
॥ ५३ ॥ ५४ ॥

भविता लुट् । तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । इवशब्द एवार्थे ॥५५॥

अभ्यकीर्य्यत व्याप्तोऽभवत् । सन्नहर्षः नष्टहर्षः ॥ ५६ ॥

शोकरक्तेक्षणः शोकजरोदनेन रक्तनेत्रः । भूयः कैकेयीवाक्यैः क्षतानि मर्माणि पुनरधिकं स्तुतिवाक्यैरित्यर्थः । अनुचितकालप्रयुज्यमानत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

---

* "पौरजानपदैश्चापि नैगमैश्च कृतात्मभिः ।" इति वा पाठः ।

वाक्यैस्तु खलु धर्मीष्ठि मम भूयो निकन्तसि ॥ ५७ ॥
सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनञ्च पार्थिवम् ।
प्रगृहीताञ्जलिः किञ्चित्तस्माद्देशादपाक्रमत् ॥ ५८ ॥
यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः ।
तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ५९ ॥
सुमन्त्र ! राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः ।
प्रजागरपरिश्रान्तो निद्रावशमुपागतः ॥ ६० ॥
तद्गच्छ त्वरितं सूत ! राजपुत्रं यशस्विनम् ।
राममानय भद्रं ते नात्र कार्य्या विचारणा ॥ ६१ ॥
अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि ! ।
तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत् ॥ ६२ ॥
सुमन्त्र ! रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् ।
स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द च ॥ ६३ ॥

अपाक्रमत् बद्धाञ्जलिः सन् भीतोऽपाक्रमत् ॥ ५८ ॥
दैन्यं सत्यपाशबन्धनजम् । मन्त्रज्ञा स्वकार्ये वक्तव्यज्ञा ॥ ५९ ॥
अतएव मिथ्याप्याह,—रामहर्षेति । रामाभिषेकहर्षेत्यर्थः ॥ ६० ॥
॥ ६१ ॥ ६२ ॥

कल्याणं मन्यमानः कदाचिद्रामं दृष्ट्वा तस्मिन् प्रीतिं करिष्यतीति मन्यमानः । यद्वा अस्मिन्नवसरे रामदर्शनमेव कल्याणं मन्यमानः

निर्जगाम च स प्रीत्या त्वरितो राजशासनात्।
सुमन्त्रश्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तया ॥ ६४ ॥
व्यक्तं रामाभिषेकार्थे इहायस्यति धर्मराट्।
इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता पुनः * ॥ ६५ ॥
निर्जगाम महातेजा राघवस्य दिदृक्षया।
सागरह्रदसङ्काशात् सुमन्त्रोऽन्तःपुराच्छुभात् ॥ ६६ ॥
ततः पुरस्तात्सहसा विनिःसृतो
महीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन्।

स्तिसमयत्वात्। यद्वा देवानां ऋषीणाञ्च कल्याणं मन्यमानः अत एव हृदयेन ननन्द। न तु बहिस्तच्चिह्नमिति भावः ॥ ६३ ॥

निर्गमनकाले पुनस्त्वरितमानयेति तया कैकेय्या प्रेरितः। चिन्तयामास किमित्येषा भूयस्त्वरयतीति चिन्ता ॥ ६४ ॥

व्यक्तं रामाभिषेकार्थे एव एषा त्वरयति। इह धर्मराट् दशरथः आयस्यति आयासवान् भवति। प्रयासबाहुल्येन प्रायो बहिर्नागमिष्यतीति मतिं कृत्वेत्यन्वयः ॥ ६५ ॥

पुरान्तर्वर्त्तित्वादन्तःपुरस्य सागरान्तर्वर्त्तिह्रदतुल्यत्वम् ॥ ६६ ॥

---

* "सूतः" इति वा पाठः।

ददर्श पौरान्विविधान्महाजनान्
उपस्थितान् द्वारमुपेत्य विष्ठितान्॥ ६७॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामानयने सुमन्त्रगमनं नाम
चतुर्दशः सर्गः। १४।

तत इति। महीपतेर्द्वारगतानधिकारिणो विलोकयन् पौरान् महाजनान् पुरस्तादग्रे ददर्श ततः निर्गमनोत्तरम्॥ ६७॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः।

पञ्चदशः सर्गः ।

ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
उपतस्थुरुपस्थानं सहराजपुरोहिताः ॥ १ ॥
अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च ।
राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणाः सुसङ्गताः ॥ २ ॥
उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि ।
लग्ने कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च स्थिते ॥ ३ ॥
अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ।
काञ्चना जलकुम्भाश्च भद्रपीठं स्वलङ्कृतम् ॥ ४ ॥

अथ कैकेय्या राज्ञा च गुप्तहृदयतया प्रवर्त्तितस्य सुमन्त्रस्य यथापूर्वं प्रवृत्तिं वदन् राजाज्ञया राजद्वारि मिलितानां जनानां परस्परसम्भाषणप्रकारमाह,—ते त्वित्यादि । ते राजप्रेरिताः उष्य उषित्वा । उपस्थानं राजद्वारम् । अधिकरणे ल्युट् ॥ १ ॥

निगमो वणिक्समूहः ॥ २ ॥

अहनि पुष्यनक्षत्रे आगते रामस्य जन्म जन्मनि स्थिते । जन्मकालस्थे कर्कटलग्ने च प्राप्ते भाविनि इति शेषः ॥ ३ ॥

रथस्य सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा।
गङ्गायमुनयोः पुण्यात्सङ्गमादाहृतं जलम्॥ ५॥
याश्चान्याः सरितः पुण्या ह्रदाः कूपाः सरांसि च।
प्राग्वहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्य्यग्वाहाश्च क्षीरिणः * ॥ ६॥
ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः।
क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः॥ ७॥
अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः।
सजलाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः काञ्चनराजताः॥ ८॥
पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा।
चन्द्रांशुविकचप्रख्यं पाण्डुरं रत्नभूषितम्॥ ९॥
सज्जन्तिष्ठति रामस्य बालव्यजनमुत्तमम्।
चन्द्रमण्डलसङ्काशमातपत्रञ्च पाण्डुरम्॥ १०॥

अभिषेकाय अभिषेकार्थमुपकरणमुपकल्पितं सिद्धं कृतमित्यर्थः। काञ्चना जलकुम्भा आनीताः अलङ्कृतं भद्रपीठं स्थापितम्॥ ४॥ ५॥

प्राग्वहा इत्यादेर्नद्य इति शेषः। पर्वतघटनादिनोर्ध्वप्रवाहवत्प्रदेशवत्य ऊर्द्धवाहाः। क्षीरिणः तिर्य्यग्वाहाः दक्षिणोत्तरप्रवाहाः। क्षीरपूर्णाः क्षीरमत्र जलम्। ङीबभाव आर्षः॥ ६॥ ७॥

क्षीरिभिः क्षीरिवृक्षपल्लवैः॥ ८॥ ९॥ १०॥

---

* "समाहिताः" इति वा पाठः।

सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरःसरम्।
पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुराश्वश्च संस्थितः * ॥ ११ ॥
वादित्राणि च सर्वाणि वन्दिनश्च तथापरे।
इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संभ्रियेताभिषेचनम् ॥ १२ ॥
तथाजातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम्।
ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् ॥ १३ ॥
अपश्यन्तोऽब्रुवन् कोऽनु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत्।
न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ॥ १४ ॥
यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः।
इति तेषु ब्रुवाणेषु सर्वांस्तांश्च महीपतीन् ॥ १५ ॥

अभिषेकपुरःसरं अभिषेकसामग्रीमुख्यम् ॥ ११ ॥

इक्ष्वाकूणां राज्येऽभिषेचनमुद्दिश्य यथा वस्तुजातं सम्भ्रियेत सम्भ्रियते ॥ १२ ॥

तथाजातीयं वस्तुजातं रामाभिषेकमुद्दिश्यादाय गृहीत्वा राजवचनात् राजद्वारे समवेता मिलिता ब्राह्मणादयो महीपतिमपश्यन्तो नोऽस्मान् राज्ञः कः प्रतिवेदयेदित्यब्रुवन् ॥ १३ ॥ १४ ॥

---

* "प्रस्तुतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते।
अष्टौ च कन्या मङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः।"
प्रक्षिप्तमेतत्।

अब्रवीत्तानिदं वाक्यं सुमन्त्रो राजसत्कृतः।
रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितोऽस्म्यहम्॥ १६॥
पूज्या राज्ञो भवन्तश्च रामस्य तु विशेषतः।
अयं पृच्छामि वचनात् सुखमायुष्मतामहम्।
राज्ञः संप्रतिबुद्धस्य चानागमनकारणम्॥ १७॥
इत्युक्त्वान्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित्॥ १८॥
सदासक्तञ्च तद्वेश्म सुमन्त्रः प्रविवेश ह।
तुष्टावास्य तदा वंशं प्रविश्य स विशाम्पतेः॥ १९॥
शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाद्य व्यतिष्ठत।
सोऽत्यासाद्य तु तद्वेश्म तिरस्करिणिमन्तरा॥ २०॥

यौवराज्याभिषेकस्तत्सामग्री। सर्वान् जनान् महीपतींश्च अब्रवीदित्यन्वयः॥ १५॥

रामं आनेतुमिति शेषः॥ १६॥

यद्यपि प्रस्थितस्तथापि भवन्तो राज्ञो रामस्य च पूज्या इति ज्ञात्वा आयुष्मतां युष्माकं वचनात् सर्वे राजानो ब्राह्मणादयश्च महाराजं सुखं सुखशयनं पृच्छन्तीति विज्ञापयामि जाग्रतोऽपि बहिरनागमनकारणं किमिति च पृच्छन्तीति विज्ञापयामि॥ १७॥

पुराणवित् चिरकालकथाभिज्ञोऽतिवृद्ध इति यावत्॥ १८॥

सदा असक्तं अवारितद्वारम्॥ १९॥

शयनीयं शयनगृहम्। तिरस्करिणीं जवनिकामन्तरा कृत्वेति

आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघवम् ।
सोमसूर्य्यौ च काकुत्स्थ ! शिववैश्रवणावपि ॥ २१ ॥
वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते * ।
गता भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम् ॥ २२ ॥
बुध्यस्व राजशार्दूल ! कुरु कार्य्यमनन्तरम् ।
ब्राह्मणा बलमुख्याश्च नैगमाश्चागतास्त्विह ॥ २३ ॥
दर्शनं तेऽभिकाङ्क्षन्ते प्रतिबुध्यस्व राघव ! ।
स्तुवन्तं तं तदा सूतं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ २४ ॥
प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ।
राममानय सूतेति यदस्यभिहितो मया ॥ २५ ॥

शेषः । एतेन तावत्पर्य्यन्तं गमनं सूचितम् । अत्यासाद्य अतिसमीपं गत्वा ॥ २० ॥

राजविज्ञापनस्य स्तुतिपूर्वकत्वात् पुनःस्तुतिप्रवृत्तिः ॥ २१ ॥ २२ ॥

निगमो वाणिज्यं तत्सम्बन्धिनो नैगमाः ॥ २३ ॥ २४ ॥

प्रतिबुध्य जवनिकान्तर्हितमपि सुमन्त्रं ध्वनिना ज्ञात्वा । यदस्यभिहितोऽनयेति पाठे अनयेत्युपलक्षणं मया चेत्यर्थः । अतएव ममा-

---

* "यथा साङ्गाश्च वेदा वै ब्रह्माणं बोधयन्ति ते ।
तथा त्वां बोधयिष्यामि उत्तिष्ठ पुरुषर्षभ ! ॥"
इति वा पाठः ।

किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिहन्यते * ।
न चैव संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् ॥ २६ ॥
इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात् पुनः ।
स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ॥ २७ ॥
निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् ।
प्रपन्नो राजमार्गञ्च पताकाध्वजशोभितम् ॥ २८ ॥
हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु विलोकयन् ।
स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः ॥ २९ ॥
अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टवत् ।
ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृशप्रभम् ॥ ३० ॥

चेति संगच्छते। पूर्वं राज्ञा स्वयमप्युक्तेः। कतकादयस्तु कैकेय्याश्चैव अप्रतिसिद्धमनुमतमिति न्यायेन ममाज्ञा। ननु निद्रापरवशत्वेन राज्ञोऽनुमतं न वेति मे सन्देहस्तत्राह,—न चेति। तेषामिति राजेति श्लोके पुनःपदासङ्गतिः स्पष्टैव पूर्वसर्गान्ते अश्रुत्वा राजवचनमित्यादि ननन्द चेत्यन्तश्लोकद्वयस्य सर्वपुस्तकेषूपलम्भाच्च तद्व्याख्यानमसङ्गतमिति ध्येयम् ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥

प्रियं मन्यमानः हार्दाभिप्रायज्ञानात् ॥ २८ ॥

हृष्टः पुलकितगात्रः प्रमुदित आनन्दचित्तः राजमार्गं विलोकयन्निति सम्बन्धः। रामाधिकरणाः रामविषयाः ॥ २९ ॥

---

* "प्रतिवाह्यते" इति वा पाठः।

रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् ।
महाकपाटपिहितं वितर्दिशतशोभितम् ॥ ३१ ॥
काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणम् ।
शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहासमम् ॥ ३२ ॥
मणिभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलङ्कृतम् ।
मुक्तामणिभिराकीर्णं चन्दनागुरुभूषितम् ॥ ३३ ॥
गन्धान्मनोज्ञान्विसृजद्-*-दार्दुरं शिखरं यथा ।
सारसैश्च मयूरैश्च विनदद्भिर्विराजितम् ॥ ३४ ॥
सुकृतेहामृगाकीर्णं सूत्कीर्णं भक्तिभिस्तथा ।
मनश्चक्षुश्च भूतानां आददत्तिग्मतेजसा ॥ ३५ ॥

हृष्टवत् हृष्टानां जनानाम् । स्वार्थे वति आर्षः ॥ ३० ॥

प्रातःसमयत्वान्महाकपाटेन पिहितं स्वल्पद्वारस्यैवोद्घाटितत्वात् । वितर्दिर्वेदिका ॥ ३१ ॥

काञ्चनीभिः प्रतिमाभिर्युक्तं एकं प्रधानमग्रं पुरो भागो यस्य तत् । मणिविद्रुमयुक्तं तोरणं वहिर्द्वारं यस्य तत् । शारदाभ्रवत् घनप्रख्यं निबिड़प्रभम् ॥ ३२ ॥

वरमाल्यानां स्वर्णपुष्पमालानामन्तरालवर्त्तिभिर्महद्भिर्महादीप्तिमद्भिर्मणिभिरलङ्कृतम् ॥ ३३ ॥

दार्दुरं दर्दुरो मलयसन्निकृष्टश्चन्दनगिरिः ॥ ३४ ॥

---

* "विदधत्" इति वा पाठः ।

चन्द्रभास्करसङ्काशं कुबेरभवनोपमम्।
महेन्द्रधामप्रतिमं नानापक्षिसमाकुलम्॥ ३६॥
मेरुशृङ्गसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह।
उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरञ्जलिकारिभिः॥ ३७॥
उपादाय समाक्रान्तैस्तदा जानपदैर्जनैः।
रामाभिषेकसुमुखैरुन्मुखैः समलङ्कृतम्॥ ३८॥
महामेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविराजितम्।
नानारत्नसमाकीर्णं कुब्जकैरपि चावृतम्॥ ३९॥

स वाजियुक्तेन रथेन सारथिः
समाकुलं राजकुलं विराजयन्।
वरूथिना रामगृहाभिपातिना
पुरस्य सर्वस्य मनांसि हर्षयन्॥ ४०॥

सक्तैः स्वर्णादिना सुष्ठुनिर्म्मितैरीहामृगैर्वृकैराकीर्णं व्याप्तम्। कोकस्त्वीहामृगो वृकः। भक्तिभिः वर्धकीनां सूक्ष्मचित्रशिल्पैरुत्कीर्णं चित्रवत् तिग्मतेजसा अतिशयितशोभया। यद्वा प्रतिबिम्बितसूर्य्यकिरणैः॥ ३५॥ ३६॥

उपस्थितैरागतैः। अञ्जलिकारिभिः नमस्कारार्थम्॥ ३७॥

उपादाय उपायनानि गृहीत्वा आगतैरिति शेषः। समाक्रान्तैर्द्वारपालनिरुद्धैः उन्मुखैरुत्सुकैः॥ ३८॥

उदग्रं प्रशस्तम्। कुब्जकैर्दासैः॥ ३९॥

ततः समासाद्य महाधनं महत्
प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः ।
मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्बणं
गृहं वरार्हस्य शचीपतेरिव ॥ ४१ ॥
स तत्र कैलासनिभाः स्वलङ्कृताः
प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः ।
प्रियान्नरान् राममते स्थितान् बहून्
व्यपोह्य शुद्धान्तमुपस्थितो रथी ॥ ४२ ॥
स तत्र शुश्राव च हर्षयुक्तो
रामाभिषेकार्थकृतां जनानाम् ।
नरेन्द्रसूनोरभिमङ्गलार्थाः
सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टाः ॥ ४३ ॥
महेन्द्रसद्मप्रतिमञ्च वेश्म
रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टम् ।

राजकुलं राजमार्गं विराजयन् शोभयन् वरूथा रथगुप्तिस्तद्युतेन राममृहं समासददिति शेषः ॥ ४० ॥

महाधनं महता धनेन यत्नम् । समाकुलैरितस्ततः प्रहृतैरुल्बणं अधिकशोभावत् । वरार्हस्य उत्तमवस्त्वर्हस्य ॥ ४१ ॥

व्यपोह्य अतिक्रम्य । शुद्धान्तमन्तःपुरम् ॥ ४२ ॥

रामस्याभिषेकार्थं अभिषेकप्रयोजनकं कर्म कुर्वतां जनानां गिरो

ददर्श मेरोरिव शृङ्गमुच्चं
विभ्राजमानं प्रभया सुमन्त्रः ॥ ४४ ॥
उपस्थितैरञ्जलिकारिभिश्च
सोपायनैर्जानपदैर्जनैश्च ।
कोव्या परार्धैश्च विमुक्तयानैः
समाकुलं द्वारपथं ददर्श ॥ ४५ ॥
ततो महामेघमहीधराभं
प्रभिन्नमत्यङ्कुशमत्यसह्यम् ।
रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श
शत्रुञ्जयं नागमुदग्रकायम् ॥ ४६ ॥
स्वलङ्कृतान् साश्वरथान् सकुञ्जरान्
अमात्यमुख्यांश्च ददर्श वल्लभान् ।
व्यपोह्य सूतः स हि तान् समन्ततः
समृद्धमन्तःपुरमाविवेश ह ॥ ४७ ॥

नरेन्द्रसूनोः रामस्याभितो मङ्गलं तत्प्रतिपादनसमर्था यासां ताः शुश्राव स तथा लोकस्य च गिरस्ताटस्थ्रीः शुश्राव ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

कोव्या तत्संख्यया परार्धैः तत्संख्ययोपलक्षितैर्जनैः । तेनातिसम्मर्दो दर्शितः ॥ ४५ ॥

महामेघाधिरूढपर्वतसदृशम् । प्रभिन्नं मत्तम् । शत्रुञ्जयं तद्वाचकं तन्नामानञ्च । राम उपवाह्यो यस्य तम् ॥ ४६ ॥

ततोऽद्रिकूटाचलमेघसन्निभं
महाविमानोपमवेश्मसंयुतम् ।
अवार्य्यमाणः प्रविवेश सारथिः
प्रभूतरत्नं मकरो यथार्णवम् ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सुमन्त्रस्य रामान्तःपुरप्रवेशो नाम
पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

वल्लभान् राज्ञ इति शेषः । व्यपोह्य रथागमनेन मार्गादेकदेशे कृत्वा ॥ ४७ ॥

अद्रिकूटे अद्रिशृङ्गे आरूढोऽचलो यो महामेघस्तत्सदृशमौन्नत्येन । तदेन्द्रकूटेति पाठे तन्नामा पर्वतविशेषस्तदारूढेत्यादि प्राग्वत् । महाविमानोपमवेश्मभिः संयुतम् । महाविमानानां तत्संज्ञकानामुत्तमवेश्मनां सङ्घो यत्र महाविमानेभ्य उत्तमानां वेश्मनां सङ्घो यत्रेति वा विमानोत्तमवेश्मसङ्घवदिति पाठान्तरेऽर्थः । विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि ॥ ४८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोड़शः सर्गः।

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम्।
प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामाससाद पुराणवित्॥ १॥
प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुण्डलैः।
अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वानुरक्तैरधिष्ठिताम्॥ २॥
अत्र काषायिणो वृद्धान् वेत्रपाणीन् स्वलङ्कृतान्।
ददर्श विष्ठितान् द्वारि स्त्र्यध्यक्षान् सुसमाहितान्॥ ३॥
ते समीक्ष्य समायान्तं रामप्रियचिकीर्षवः।
सहसोत्पतिताः सर्वे ह्यासनेभ्यः ससम्भ्रमाः॥ ४॥
तानुवाच विनीतात्मा सूतपुत्रः प्रदक्षिणः।
क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमन्त्रो द्वारि तिष्ठति॥ ५॥
ते राममुपसङ्क्रम्य भर्त्तुः प्रियचिकीर्षवः।
सहभार्य्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे॥ ६॥

प्रविविक्तां जनासम्बाधाम्॥ १॥

प्रासकार्मुकानां बिभ्रद्भिः तेषां धारकैरित्यर्थः। एकाग्रैरेकाग्रचित्तैः॥ २॥

काषायिणः कौसुम्भादिकषायरक्तवस्त्रधारिण इत्यर्थः॥ ३॥ ४॥

प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यन्तरं पितुः ।
तत्रैवानाययामास राघवः प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥
तं वैश्रवणसङ्काशमुपविष्टं स्वलङ्कृतम् ।
ददर्श सूतः पर्य्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥
वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना ।
अनुलिप्तं परार्द्ध्येन चन्दनेन परन्तपम् ॥ ९ ॥
स्थितया पार्श्वतश्चापि बालव्यजनहस्तया ।
उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ १० ॥
तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा ।
ववन्दे वरदं वन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥
प्राञ्जलिः सुमुखं दृष्ट्वा विहारशयनासने ।

प्रदक्षिणाः प्रकर्षेण सेवादौ निपुणाः आख्यात कथयत ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रतिवेदितं द्वास्थैः विज्ञापितं पितुरभ्यन्तरं अत्यन्तमन्तरङ्गम् । तत्रैव सीतावस्थितिदेश एव प्रियकाम्यया पितुरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

वराहरुधिरवदतिरक्तेन परार्द्ध्येन श्रेष्ठेन ॥ ९ ॥

भूयो वारंवारं ददर्शेत्यन्वयः । तथाभूतस्य दर्शने तृप्त्यभावात् । चित्रया सहितं शशिनं यथा लोको भूयो भूयः पश्यति तद्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

बन्दी सुमन्त्रः विनीतवद्विनीतः सन् ॥ ११ ॥

सुमुखं प्रसन्नवदनम् । विहारशयनस्थानस्थ आसन विद्यमानं

राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १२ ॥
कौशल्यासुप्रजा राम ! पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
महिष्यापि हि कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ १३ ॥
एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः ।
ततः सम्मानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १४ ॥
देवि ! देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे ।
मन्त्रयेते ध्रुवं किञ्चिदभिषेचनसंहितम् ॥ १५ ॥
लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा ।
संचोदयति राजानं मदर्थमसितेक्षणा ॥ १६ ॥

राजपुत्रमित्यन्वयः। यद्वा विहारशयनासने समाहारद्वन्द्वः। तेषु राज्ञा सत्कृतः सुमन्त्र इत्यन्वयः ॥ १२ ॥

सुप्रजाः सुपुत्रेण त्वयेति शेषः ॥ १३ ॥

सम्मानयामास सुमन्त्रवचोऽङ्गीचकारेत्यर्थः ॥ १४ ॥

देवश्च देवी च मातापितरौ मदन्तरे मदर्थं समागम्य मिलित्वा। अभिषेचनस्य सम्यक् हितं किञ्चित् ध्रुवं निश्चयेन मन्त्रयेते विचारयतः। अत्राभिषेचनसंहितम् तत्सम्बद्धम् अभिषेकद्वारकमिति यावत्। किञ्चिद्वनगमनरूपं तद्विरुद्धं सम्प्रत्येवास्माभिश्चिन्त्यमानं मन्त्रयेत इत्यप्यर्थो गर्भितो ज्ञेयः ॥ १५ ॥

तत्र तर्कयति। लक्षयित्वेति। राज्ञोऽभिप्रायं मदभिषेकविषयं लक्षयित्वा ज्ञात्वा सुदक्षिणा समर्था अतएव राज्ञः प्रियकामा।

सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामानुवर्त्तिनी ।
जननी चार्थकामा मे केकयाधिपतेः सुता ॥ १७ ॥
दिष्ट्या खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह ।
सुमन्त्रं प्राहिणोद्दूतं अर्थकामकरं मम ॥ १८ ॥
यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः ।
ध्रुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेच्यति ॥ १९ ॥
हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् ।
सह त्वं परिवारेण सुखमास्व रमस्व च ॥ २० ॥
पतिसम्मानिता सीता भर्त्तारमसितेक्षणा ।

अतएव प्रहृष्टा हितवचनेन कामेन च राजानमनुवर्त्तितुं शीलं यस्यास्तादृशी मे जननी मदर्थकामा, महाराजं राजानं इति हर्षवशात् पुनरुक्तिरदोषाय, मदर्थं मदभिषेकार्थं राजानं संचोदयति त्वरयति । भरतासन्निधौ रामाभिषेकस्त्वत्सम्मतो न वेति राज्ञा पृष्टे सर्व्वथा मत्सम्मतस्त्वरया क्रियतां भरतः पश्चात् श्रोष्यतीति मन्ये इत्याशयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

कुतः एवं ज्ञायते तत्राह,—दिष्ट्येति । मम कामविषयमर्थं करोति। तादृशं सुमन्त्रं यतो दूतं प्राहिणोदत एवं ज्ञायत इति भावः ॥ १८ ॥

तदेव विवृणोति । यादृशी मदर्थपरा तत्र राजान्तःपुरे परिसत् सभा ॥ १९ ॥

परिवारेण सखीसमूहेन ॥ २० ॥

आदारमनुवव्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी ॥ २१ ॥
राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम् ।
कर्त्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ॥ २२ ॥
दीक्षितं व्रतसम्पन्नं वराजिनधरं शुचिम् ।
कुरङ्गशृङ्गपाणिञ्च पश्यन्ती त्वां भजाम्यहम् ॥ २३ ॥
पूर्व्वान्दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु ते यमः ।
वरुणः पश्चिमामाशान्धनेशस्तूत्तरान्दिशम् ॥ २४ ॥

अभिदध्युषी अभिध्यायन्तीत्यर्थे आर्षमिदम् ॥ २१ ॥

द्विजातिभिर्जुष्टं राज्यं यौवराज्याभिषेकं कृत्वा कालान्तरेण राजसूयार्हं महाराज्याभिषेचनं कर्तुमर्हति । लोककृत् इन्द्रस्येव लक्षयित्वेत्यादिभिरष्टभिः श्लोकैरर्थान्तरमपि गर्भितम् । तथाहि अभिप्रायं मम रावणबधरूपमभिप्रायमन्तर्यामिप्रेरणया लक्षयित्वा अनेन मत्प्रेरणयैव तस्या एवं प्रवृत्तिरिति सूचितम् मम । देवानां जगतश्च प्रियकामा राज्ञश्चान्तकाले निरन्तरं मद्ध्यानसम्पादनेन प्रियकामा अतएव सुदक्षिणा समर्था राज्ञ आयातितो विपरीतत्वेपि जगतः प्रियत्वेन राज्ञोपि पर्यन्तसुखदत्वेन तद्वाक्यकथने समर्था, अतएव प्रहृष्टा मम हितकामे तदर्थमवतारग्रहणाद्धितकाम्यश्च तदनुवर्त्तनशीला अतएव मेऽर्थकामा मदवतारप्रयोजनसिद्धिकामा महाराजं राजानं मदर्थं मदवतारप्रयोजनरावणबधफलकवनगमनार्थं त्वरयति इत्यर्थः । अर्थकामकरं मत्कामविषयार्थकरं यथा भवति तथा प्राह्णिणात् तादृशः हृष्टोद्विग्नचित्तः । एतदीयेनैव हृष्टोद्विग्नचित्तत्वेन तत्परि-

अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकौतुकमङ्गलः ।
निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामोनिवेशनात् ॥ २५ ॥
पर्व्वतादिव निष्क्रम्य सिंहोगिरिगुहाशयः ।
लक्ष्मणं द्वारि सोऽपश्यत् प्रह्वाञ्जलिपुटं स्थितम् ॥ २६ ॥
अथ मध्यमकक्ष्यायां समागच्छत्सुहृज्जनैः ।
स सर्व्वानर्थिनोदृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च ॥ २७ ॥

यदस्तत्त्वानुमानम् । यौवराज्ये दैवर्षिपरिपालनफलके मङ्गलान्यभिदध्युषी प्रस्थानमङ्गलानि अभिध्यायन्ती तदेवाह,—राज्यमिति । द्विजातिभिराश्रमस्थैर्ऋषिभिर्युष्टम् । राज्यं वने राज्यं तथा राजसूयाभिषेचनम् । सर्व्वतो बलवान् सर्व्वपीड़को राजा सूयते काण्ड्यते यत्र तादृशकर्म्मणि अभिषेकं कर्त्तुमर्हति तदेव मनसाभिलषति दीक्षितमित्यादि । तत्र राजसूये दीक्षितत्वादि धर्म्मकं त्वां पश्यन्ती अहं त्वां भजिष्ये इत्यर्थः अनेनाहमपि त्वया सह वनं यास्यामीति सूचितम् । अत्र राजसूयाभिषेचनं कर्त्तुमर्हतीत्यनेन सङ्कल्पेन दीक्षितमित्यादि सङ्कल्पेन मदुक्तार्थगर्भितत्वमेषां श्लोकानां सूचितम् । अन्यथा सत्यसङ्कल्पाया भगवत्या अग्रे कदापि रामेण राजसूयाननुष्ठानात् । ईदृशसङ्कल्पविषयार्था मिथ्यात्वत्त्वं भज्येत । वक्तृश्रोत्रोः सीतारामयोर्वैशिष्ट्याच्चेदृशार्थावगतिर्बाध्या ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

कृतकौतुकमङ्गलः अनुष्ठिताभिषेकोत्सवार्थमङ्गलः ॥ २५ ॥

प्रह्वाञ्जलिपुटं प्रह्वत्वसूचकाञ्जलिपुटवन्तम् ॥ २६ ॥

अर्थिनः स्वदर्शनस्वाभिषेकाद्यर्थिनः ॥ २७ ॥

ततः पावकसङ्काशमारुरोह रथोत्तमम्।
वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो राजितं * राजनन्दनः॥ २८॥
मेघनादमसम्बाधं मणिहेमविभूषितम्।
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि प्रभया मेरुवर्चसम्॥ २९॥
करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः।
हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम्॥ ३०॥
प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवोज्वलितश्रिया।
स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन्॥ ३१॥
निकेतान्निर्ययौ श्रीमान्महाभ्रादिव चन्द्रमाः।
चित्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः॥ ३२॥

वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतं अतएवराजितं शोभावन्तम्॥ २८॥

मेघनादसदृशनादं असम्बाधं विपुलम्। प्रभया रविकिरण-संयुक्तत्वप्रभया। मेरुवर्चसमित्यनेन रथस्य सौवर्णत्वं ध्वन्यते॥ २९॥

करेणुशिशवः कलभाः। अनेन हृष्टपुष्टोन्नतमहाबलवत्त्वं सूचितम्। इन्द्रः परमैश्वर्य्यवान् सहस्राक्ष इव। नानाविधदेहवर्त्ता-भरणस्थरत्नसमूहैः रामस्य सहस्राक्षत्वं बोध्यम्॥ ३०॥

ज्वलितः दीपितः उज्वलित इति वा तदा सन्धिरार्षः। आकाशे स्वनवान् नादवान् पर्जन्यो मेघइव रथस्वनेन दिशो नादयन् प्रययाविव्यन्वयः॥ ३१॥

* "राजतं" इति वा पाठः।

जगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः।
ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ॥ ३३ ॥
तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समन्ततः।
ततो हयवरा मुख्या नागाश्च गिरिसन्निभाः ॥ ३४ ॥
अनुजग्मुस्तथा रामं शतशोऽथ सहस्रशः।
अग्रतश्चास्य सन्नद्धाश्चन्दनागुरुभूषिताः ॥ ३५ ॥
खड्गचापधराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः।
ततो वादित्रशब्दाश्च स्तुतिशब्दाश्च वन्दिनाम् ॥ ३६ ॥
सिंहनादाश्च शूराणां ततः शुश्रुविरे पथि।
हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥
कीर्य्यमाणः सुपुष्पौघैर्य्ययौ स्त्रीभिररिन्दमः।
रामं सर्व्वानवद्याङ्गयो रामपिप्रीषया ततः ॥ ३८ ॥

चन्द्रचामरेति पाठे चन्द्रवच्छ्वेतचामरेत्यर्थः। चित्रचामरेति पाठे चित्रदण्डयुतचामरेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

हलहलेत्यनुकरणम् ॥ ३३ ॥

तस्य निष्क्रममाणस्य पुरत इति शेषः। तस्मिन्निष्क्रममाणे इति यावत्। जनौघस्य हलहलाशब्द इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

आशंसवः भद्रमिति शेषः ॥ ३६ ॥

तत इत्यावर्त्तते। ततस्ततः तत्र तत्र देशे शुश्रुविरे। वातायनं बहिरवलोकनयोग्यानि सूक्ष्मद्वाराणि ॥ ३७ ॥

वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च ववन्दिरे।
नूनं नन्दति ते माता कौशल्या मातृनन्दन! ॥ ३९ ॥
पश्यन्ती सिद्धयात्रं त्वां पित्र्यं राज्यमुपस्थितम्।
सर्वसीमन्तिनीभ्यश्च सीतां सीमन्तिनीवराम् ॥ ४० ॥
अमन्यन्त हि ता नार्य्यो रामस्य हृदयप्रियाम्।
तया सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः ॥ ४१ ॥
रोहिणीव शशाङ्केन रामसंयोगमाप या *।
इति प्रासादशृङ्गेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः।
शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाच उदाहृताः ॥ ४२ ॥

स राघवस्तत्र तदा प्रलापान्
शुश्राव लोकस्य समागतस्य।
आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः
प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य ॥ ४३ ॥

पिप्रीषा प्रीणनेच्छा ॥ ३८ ॥

ववन्दिरे अस्तुवन्। स्तुतिप्रकारमाह,—नूनमिति ॥ ३९ ॥

सिद्धयात्रं सफलगमनं उपस्थितं प्राप्तवन्तं। सीतां सीमन्तिनीषु वरां श्रेष्ठां इति अमन्यन्तेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

हि यत एवं अमन्यन्त अतस्तयेत्यादि तदुच्चरिता वाचः शुश्रावेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

* "आगतेति" वा पाठः।

एष श्रियं गच्छति राघवोऽद्य
राजप्रसादाद्विपुलां गमिष्यन् ।
एते वयं सर्वसमृद्धकामा
येषामयं नो भविता प्रशास्ता ॥ ४४ ॥
लाभो जनस्यास्य यदेष सर्व्वं
प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय ।
नह्यप्रियं किञ्चन जातु कश्चित्
पश्येन्न दुःखं मनुजाधिपेऽस्मिन् ॥ ४५ ॥
स घोषवद्भिश्च हयैः सनागैः
पुरःसरैः स्वस्तिकसूतमागधैः ।
महीयमानः प्रवरैश्च वादकै-
रभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ ४६ ॥
करेणुमातङ्गरथाश्वसंकुलं
महाजनौघैः परिपूर्णचत्वरम् ।

आत्माधिकारा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ताः ॥ ४३ ॥

श्रियं गमिष्यन् प्राप्स्यन् । गच्छति पितृगृहमिति शेषः । सर्व्व-समृद्धकामाः समृद्धसर्व्वकामा इत्यर्थः । प्रशास्ता राजा ॥ ४४ ॥

सर्व्वं राष्ट्रं एषः प्रपत्स्यत इति यत् अयमेव लाभः । अस्मिन् रामे मनुजाधिपे सति कश्चित् कश्चिदपि किञ्चन स्वल्पमपि अप्रियं प्रियाभावः दुःखमनिष्टप्राप्तिं जातु कदापि न पश्येत् न प्राप्नुयात् ॥ ४५॥

प्रभूतरत्नं बहुपण्यसञ्चयं
दद‍र्श रामो विमलं महापथम् ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामस्य बहिरागमनं नाम
षोड़शः सर्गः ॥ १६ ॥

स्वस्तिका, जयजयेति वादिनो बन्दिनः सूता इतरस्तुतिपाठकाः मागधाः वंशपाठका एतैर्वादिकैस्तत्तच्छब्दप्रयोक्तृभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे षोड़शः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः।

स रामो रथमास्थाय संप्रहृष्टसुहृज्जनः।
पताकाध्वजसम्पन्नं महार्हागुरुधूपितम्॥ १॥

अपश्यन्नगरं श्रीमान्नानाजनसमन्वितम्।
सगृहैरभ्रसङ्काशैः पाण्डुरैरुपशोभितम्॥ २॥

राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागुरुधूपितम्।
चन्दनानाञ्च मुख्यानामगुरूणाञ्च सञ्चयैः॥ ३॥

उत्तमानाञ्च गन्धानां क्षौमकौशाम्बरस्य च।
आविद्धाभिश्च मुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैरपि॥ ४॥

शोभमानमसम्बाधन्तं राजपथमुत्तमम्।
संवृतं विविधैः पुष्पैः* भक्ष्यैरुच्चावचैरपि॥ ५॥

स राम इति। मध्येन उभयश्रेणीमध्येन॥ १॥ २॥ ३॥

उत्तमानां गन्धद्रव्याणां सञ्चयैः। क्षौमकौशाम्बरस्य च सञ्चयैरित्यन्वयः। क्षौममतसीजम्। कौशं पट्टवस्त्रम्। आविद्धाभिः क्षतच्छिद्राभिः। अविद्धाभिरिति पाठे अक्षतच्छिद्राभिः॥ ४॥

असम्बाधं विस्तीर्णं संवृतं व्याप्तम्। अत्र राजपथमित्यस्य ददर्शेत्यनेनान्वयः॥ ५॥

---

* "पण्यैः" इति वा पाठः।

दद‍र्श तं राजपथं दिवि देवपतिर्यथा ।
दध्यक्षतहविर्लाजैः धूपैरगुरुचन्दनैः ॥ ६ ॥
नानामाल्योपगन्धैश्च सदाभ्यर्चितचत्वरम् ।
आशीर्वादान् बहून् शृण्वन् बहुभिः * समुदीरितान् ॥७॥
यथार्हञ्चापि संपूज्य सर्वानेव नरान् ययौ ।
पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः ॥ ८ ॥
अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ।
यथा स्म पोषिताः † पित्रा यथा सर्वैः पितामहैः ।
ततः सुखतरं सर्वे रामे वत्स्याम राजनि ॥ ९ ॥
अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलञ्च नः ।
यदि पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥

एवं दृष्टवान् तं राजपथं ययाविति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यथार्हं दर्शनभूक्षेपवचनादिभिर्यथोचितमित्यर्थः । आचरितमनुष्ठितम् ॥ ८ ॥

अनुपालयेत्यादिर्वृद्धानां वादः ॥ ९ ॥

यदि राज्ये प्रतिष्ठितं प्राप्तराज्याभिषेकं रामं यथागतं पितुर्गृहान्निर्यान्तं निःसरन्तं पश्यामः तर्हि नोऽस्माकं भुक्तेन ऐहिकविषयभोगजसुखेन तथा परमार्थैः परमार्थस्वर्गसाधनैश्च कर्म्मभिरलम् । न किञ्चि-

---

* "सुहृद्भिः" इति वा पाठः ।

† "लालिताः" इति वा पाठः ।

ततो हि नः प्रियतरं नान्यत् किञ्चिद्भविष्यति ।
यथाभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ॥ ११ ॥
एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः शुभाः कथाः ।
आत्मसंपूजनीः शृण्वन् ययौ रामो महापथम् ॥ १२ ॥
न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् ।
नरः शक्नोत्यपाकष्टुमतिक्रान्तेऽपि राघवे ॥ १३ ॥
यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति ।
निन्दितः सर्वलोकेषु स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥ १४ ॥

तैः फलं सर्वसुखस्यैतेनैव लब्धत्वात् । अत्र यद्यन्तर्भावेन विपरीतसम्भावनासूचनम् ॥ १० ॥

तदेवाह,—ततोहीति । अमिततेजसो रामस्य राज्येन राज्यफलकोऽभिषेको यथा प्रियतरस्तथा ततोन्यन्नकिञ्चित्प्रियतरं प्रेमास्पदमित्यन्वयः । सद्राजमूलकत्वात्सर्वसुखस्येति भावः ॥ ११ ॥

उदासीनः स्तुतिजहर्षविकाररहितः ॥ १२ ॥

अतिक्रान्ते दृष्टिपथमिति शेषः । अत्यन्तासक्त्या पुरइव परिस्फुरणात् ॥ १३ ॥

एवं लोकानुरागे कविर्हेतुं दर्शयति । यश्चेति । रामं न पश्येत् आत्मस्वरूपत्वेनान्तर्यामित्वेन वा न पश्येत् । यथास्थितवेषधारिणं वा तद्देशस्थं न पश्येत् । रामो यं न पश्येत् यन्निष्ठज्ञानविषयतां न प्राप्नुयात् । ज्ञानविषयत्वप्राप्तिरत्रदृश्यत इत्यर्थः । अत्यन्तं तद्विषयज्ञानाय यतमानोपि यस्तं न लभेदित्यर्थः । यथा स्थितवेषधारी वा यं स्वदेश-

सर्वेषां स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम्।
चतुर्णां हि वयस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥ १५ ॥
चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यांश्चायतनानि च।
प्रदक्षिणं परिहरन् जगाम नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥
स राजकुलमासाद्य मेघसङ्घोपमैः शुभैः।
प्रासादशृङ्गैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥
आवारयद्भिर्गगनं विमानैरिव पाण्डुरैः।
वर्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८ ॥

स्वं न पश्येत्। यद्विषयकज्ञानवान् न भवेत्। स सर्वलोकनिन्दास्पदम्। स्वात्मा स्वान्तःकरणमपि एनं विगर्हते धिग्मामभगवत्ज्ञानायोग्यमिति। रामज्ञानं विना सर्वोपि निन्द्य इति विनोक्तिरलङ्कारोऽत्र व्यङ्ग्यः। अनेन भगवद्विषयकज्ञानवानेव धन्यः इति वस्तु व्यज्यते ॥ १४ ॥

किञ्च हि यतः स धर्म्मात्मा चतुर्णां हि चतुर्णामपि वर्णानां सर्वेष्वप्याश्रमेषु। वयस्थानां वयोरूपं स्थानं यस्या स्तां वयोनुरूपां दयां कुरुते इत्यर्थः। तेन ते सर्वलोकास्तं रामं कायवाङ्मनोभिरनुव्रतास्तत्परा इत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रदक्षिणं परिहरन्निति चतुष्पथाद्यपेक्षया स्वस्य दक्षिणभागगमनं परिहरन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रासादशृङ्गैः प्रासादस्थशृङ्गैः ॥ १७ ॥

आवारयद्भिः आक्रमद्भिः वर्धमानगृहैः क्रीडागृहैः। रत्नसमूहालङ्कृतैः एतैः परिवृतम् ॥ १८ ॥

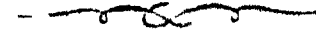
तत् पृथिव्यां गृहवरं महेन्द्रसदनोपमम् ।
राजपुत्रः पितुर्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् ॥ १९ ॥
स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्य वाजिभिः ।
पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः ॥ २० ॥
स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः ।
सन्निवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तःपुरमत्यगात् ॥ २१ ॥
तस्मिन् प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा
जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे ।
प्रतीक्षते तस्य पुनः स्म निर्गमं
यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामस्य पितृगृहप्रवेशो नाम
सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

पितुर्वेश्म पृथिव्यां सर्वगृहेषु श्रेष्ठं प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ १९ ॥
वाजिभिः रथयुक्तैः ॥ २० ॥
सर्वा उक्तपञ्चकक्ष्याः ॥ २१ ॥
अन्तिकं समीपदेशम् ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

स ददर्शासने रामो विषण्णं पितरं शुभे ।
कैकेय्या सहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥
स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् ।
ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥
रामेत्युक्त्वा तु वचनं वाष्पपर्य्याकुलेक्षणः ।
शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ ३ ॥
तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।
रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ४ ॥
इन्द्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसन्तापकर्शितम् ।
निश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥

शुभे आसने पर्य्यङ्के परिशुष्यता मुखेनोपलक्षितम् ॥ १ ॥

विनीतवत् विनीतः सन्निति यावत् । सुसमाहितः तस्या अतिस्नेहकारत्वेन अशङ्कितकारत्वेन च तस्यां प्रसन्नचित्तः ॥ २ ॥

नाभिभाषितुं रामेत्यक्षरद्वयाधिकमिति शेषः ॥ ३ ॥

रामोपि भयमापन्नः दशरथविषादस्य स्वापराधजन्यत्वशङ्कया ॥ ४ ॥

इन्द्रियैरित्यादिश्लोकद्वये दृष्ट्वा भयमापन्न इत्यनुषज्यते । अप्रहृष्टैः

ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम्।
उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा॥ ६॥
अचिन्त्यकल्पं नृपतेस्तं शोकमुपधारयन्।
बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि॥ ७॥
चिन्तयामास चतुरो रामः पितृहिते रतः।
किंस्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति॥ ८॥
अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति।
तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्त्तते॥ ९॥
स दीन इव शोकार्त्तो विषण्णवदनद्युतिः।
कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत्॥ १०॥

खिन्नैः उपलक्षितम्। व्यथितं खिन्नम् आकुलं सम्भ्रान्तं चेतो यस्य तम्॥ ५॥

ऊर्मिमालायुतमक्षोभ्यमपि क्षुभ्यन्तं सागरमिव स्थितम्। उपप्लुतं राहुग्रस्तम्। उक्तमनृतं येन तदर्शिस्तेजस्कम्॥ ६॥

अचिन्त्यकल्पमत्यन्तमसम्भावितम्। उपधारयन् किंहेतुकोऽयं शोक इति चिन्तयन्। संरब्धतरोऽत्यन्तं क्षुभितः। यद्यपि पर्वणि समुद्रस्य चन्द्रोदयात् क्षोभस्तथापि क्षोभमात्रे दृष्टान्तः॥ ७॥

किंस्वित् किं नु॥ ८॥

अद्यैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह,—अन्यदेत्यादि। तस्य मद्दर्शनेऽति-प्रीतिमतः। आयासः खेदः॥ ९॥

कच्चिन्मया नापराद्धम् अज्ञानाद् येन मे पिता।
कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वमेवैनं प्रसादय॥ ११॥
अप्रसन्नमनाः किन्तु सदा मां प्रति वत्सलः।
विषण्णवदनो दीनो सदा मां प्रतिभाषते॥ १२॥
शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते।
सन्तापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम्॥ २३॥
कच्चिन्न किञ्चिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने।
शत्रुघ्ने वा महासत्त्वे मातॄणां वा ममाशुभम्॥ १४॥
अतोषयन्महाराजमकुर्वन् वा पितुर्वचः।

दीन इव विषण्णवदनद्युतिरिव स रामः शोकार्त्त इव वचनमब्रवीदिति सम्बन्धः॥ १०॥

नापराद्धम्, काकुः अपराद्धम्। अज्ञानात् प्रमादात् प्रसादय मत्कृतापराधशान्त्यै इति शेषः॥ ११॥

सदा मां प्रति वत्सलोऽपि अद्य किमप्रसन्नमनाः हि यतो मां न भाषतेऽतोऽप्रसन्नमनस्त्वनिर्णयः॥ १२॥

शारीरः शरीरव्याधिजः सन्तापः मानसो मनोनिष्ठाधिजोऽभितापः। न बाधत इत्यत्र काकुः। कुत एतत्तत्राह,—दुर्लभं हीति। मनुष्यशरीरस्य पापपुण्यारब्धत्वादिति भावः॥ १३॥

भरते शत्रुघ्ने वा मातॄणां मम मातृषु वा किञ्चिदशुभं न पश्यति कच्चिदित्यन्वयः॥ १४॥

मुहूर्त्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ १५ ॥
यतोमूलं नरः पश्येत् प्रादुर्भावमिहात्मनः ।
कथं तस्मिन्न वर्त्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते * ॥ १६ ॥
कच्चित्ते परुषं किञ्चिदभिमानात् पिता मम ।
उक्तो भवत्या कोपेन येनास्य लुलितं मनः ॥ १७ ॥
एतदाचक्ष्व मे देवि ! तत्त्वेन परिपृच्छतः ।
किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥
एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।
उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ १९ ॥

कुपिते अतोषेण वचनाकरणाद्वा ॥ १५ ॥

यतोमूलं यन्मूलमित्यर्थे आर्षमेतत् । प्रादुर्भावं जन्म यत्कारणकं पश्येत् जानीयात् तस्मिन् प्रत्यक्षे दैवते सति तस्मिन् कथमानुकूल्येन न वर्त्ततेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ते सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । त्वयाभिमानात् गर्वान्मम पिता परुषमुक्तोऽथवा भवत्या कोपेन किञ्चिन्निमित्तकोपेन परुषमुक्तो येनास्य मनो लुलितं कलुषितं दुःखितोक्तित्वादधिकपदत्वादि न दोषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

---

* "आयुर्यशो बलं वित्तमाकाङ्क्षद्भिः प्रियाणि च ।
पितैवाराधनीयोऽग्रे दैवतं हि पिता महत् ॥"

इति वङ्गीयाः ।

न राजा कुपितो राम! व्यसनं नास्य किञ्चन।
किञ्चिन्मनोगतन्त्वस्य त्वद्भयान्नानुभाषते॥ २०॥
प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्त्तते।
तदवश्यं त्वया कार्य्यं यदनेन श्रुतं मम॥ २१॥
एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च।
स पश्चात्तप्यते राजा यथान्यः प्राकृतस्तथा॥ २२॥
अतिसृज्य ददामीति वरं मम विशाम्पतिः।
स निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति॥ २३॥
धर्ममूलमिदं राम! विदितञ्च सतामपि।
तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितस्त्वत् कृते यथा॥ २४॥

सुनिर्लज्जा पत्युरेवम्बिधक्लेशकरणलज्जारहिता। इष्टं प्रव्रज्यता वनं गच्छेत्येवंरूपम्॥ १९॥

मनोगतं त्वदप्रियकरमिति शेषः॥ २०॥

तदेवाह,—प्रियमिति। श्रुतं प्रतिज्ञातम्। तदप्रियमपि त्वयावश्यं कार्य्यम् यदि पितृभक्तोऽसीति शेषः॥ २१॥

किं तत्राह,—एष इति। अभिपूज्य तेनैव वरदानेन पश्चात् प्रतिज्ञातवरदानकाले॥ २२॥

अतिसृज्य प्रतिज्ञाय गतजले नद्यादौ। दानस्य पूर्वमेव वृत्तत्वात्तद्विषयव्यवहारपरिहारचिन्ता व्यर्थेत्यर्थः॥ २३॥

इदं सत्यं धर्मस्य मूलम् अपिच सतामपि सत्यं धर्ममूलमित्येतद्विदितं त्वत्कृते त्वत्प्रयोजनान्तरायवशेन मयि कुपितो राजा कोप-

यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ॥ २५ ॥
यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते ।
ततोऽहमभिधास्यामि न ह्येष त्वयि वक्ष्यति ॥ २६ ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ।
उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसन्निधौ ॥ २७ ॥
अहो धिङ्नार्हसे देवि ! वक्तुं मामीदृशं वचः ।
अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥ २८ ॥
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णमज्जेयमपि चार्णवे ।

दोषेण यथा न त्यजेत्तथा कुर्विति शेषः । एतेन पितुरधर्मात्त्राणं पित्राज्ञापरिपालनञ्च पुत्रस्य महान् धर्म इति सूचितम् ॥ २४ ॥

दशरथमिव राममपि निर्बध्नाति । यदीति । राजा यद्वक्ष्यते तद्यदि करिष्यसि ततोऽहं सर्वं पुनर्विशिष्याख्यास्यामि ॥ २५ ॥

राज्ञा राजानुमत्या मया यदभिहितं तत्त्वयि न विपत्स्यते व्यर्थं न भविष्यति तदाहं वक्ष्यामि । राजैव वदतु तत्राह,—नहीत्यादि । त्वदप्रियत्वात्त्वत्समक्षं साक्षादिति शेषः ॥ २६ ॥

रामोऽपि दशरथवदेव घोरत्वं ज्ञात्वापि महापुरुषत्वाद्धीरोदात्तत्वात् सर्वथैव करिष्यामीति प्रतिजानीते एतदिति । व्यथितः गुरुवचनोल्लङ्घनमनयापि शङ्कितमिति सन्तापः ॥ २७ ॥

ईदृशम् अकारणशङ्कावचनं यदि तद्वक्ष्यत इत्यादिकमित्यर्थः ॥२८॥

नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च विशेषतः ॥ २९ ॥
तद् ब्रूहि वचनं देवि ! राज्ञो यदभिकांक्षितम् ।
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ३० ॥
तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् ।
उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥ ३१ ॥
पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव ! ।
रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ॥ ३२ ॥
तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् ।
गमनं दण्डकारण्ये तव चैवाद्य राघव ! ॥ ३३ ॥
यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्त्तुमिच्छसि ।
आत्मानञ्च नरश्रेष्ठ ! मम वाक्यमिदं शृणु ॥ ३४ ॥
सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् ।

गुरुणा इहामुत्र हितोपदेष्ट्रा ॥ २९ ॥

प्रतिजाने कृतसुकृतादिसाक्षितयेति शेषः। तदेव स्थिरयति,—रामो द्विरिति यदुक्तं तदुक्तमेव तद्विरुद्धं न पुनर्वदतीत्यर्थः। तत्तद्भावविषयतया द्विरावृत्तं भाषणं न करोतीति यावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पूर्वं सशल्येन पश्चाच्छल्यापाकरणपूर्वं मया रक्षितेन ॥ ३२ ॥

तत्र तयोर्वरयोरेकेन। अद्यैव एतत्क्षणएव ॥ ३३ ॥

यदीति। राज्ञा त्वया च मदुक्तकृतेः सशपथं प्रतिज्ञातत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ ३५ ॥
भरतश्चाभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ।
त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ! ॥ ३६ ॥
सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ।
अभिषेकमिदं त्यक्त्वा जटाचीरधरो भव ॥ ३७ ॥
भरतः कोसलपुरे प्रशास्तु वसुधामिमाम् ।
नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथकुञ्जराम् ॥ ३८ ॥
एतेन त्वां नरेन्द्रोऽयं कारुण्येन समाप्लुतः ।
शोकैः संक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुम् ॥ ३९ ॥
एतत्कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ! ।
सत्येन महता राम ! तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४० ॥

इतीव तस्यां परुषं वदन्त्यां
न चैव रामः प्रविवेश शोकम् ।

सन्निदेशे पितृप्रतिज्ञासम्पादने ॥ ३५ ॥
अभिषेचनं अभिषेकोपकरणम् ॥ ३६ ॥
अभिषेकं तदुपकरणम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
एतेन वरद्वयप्रदानेन निमित्तेन ॥ ३९ ॥
सत्येन सत्यप्रतिपालनेन ॥ ४० ॥
शोकं तत्सूचकं विकारं न प्रविव्यथे च मनसेति शेषः । राजा च ।

अविव्यथे चापि महानुभावो
राजा च पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे राम-
समक्षं कैकेय्या स्ववरकीर्त्तनं नाम
अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

राजा तु पुत्रव्यसनाभितप्तः। भावितद्वियोगव्यसनेनाभिसन्तप्तो बभूवेति शेषः ॥ ४१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् ।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ।
जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥
इदन्तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ।
नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथापूर्वमरिन्दमः ॥ ३ ॥
मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ! ब्रूमि तवाग्रतः ।
यास्यामि भव सुप्रीता वनञ्चीरजटाधरः ॥ ४ ॥
हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च ।
नियुज्यमानो विस्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ ५ ॥

अथाभिषेकवनवासयोः समचित्ततया धीरोदात्तमहापुरुषत्वं रामस्याह,—तदिति । मरणोपमं लोकदृष्ट्या ॥ १ ॥

न द्विर्भाषत इत्युक्तादेवमस्त्वित्येव केवलमाह,—यद्वा एवमस्तु भरताभिषेकोऽस्तु ॥ २ ॥ ३ ॥

मन्युर्नेति । राजाभिप्रायज्ञानेच्छया प्रश्नेति शेषः । ब्रूमि ब्रवीमि । एतावत् ज्ञात्वा । सर्वथा यास्यामेव न त्वन्यथा शङ्कितव्यमिति भावः ॥४॥

अलीकं मानसन्त्वेकं हृदयं दहतीव मे।
स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम्॥ ६॥
अहं हि सीतां राज्यञ्च प्राणानिष्टान् धनानि च।
हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरताय प्रचोदितः॥ ७॥
किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः।
तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन्॥ ८॥
तदाश्वासय ह्रीमन्तं किन्त्विदं यन्महीपतिः।
वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति॥ ९॥
गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः।
भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात्॥ १०॥

कृतत्वेन त्वत्कृतशापत्यागत्वेन विश्रब्धः निर्विशङ्कः॥ ५॥

किन्त्विदं मानसं मनसि वर्त्तमानम्। अलीकं दुःखं किं तत्राह,—स्वयमित्यादि॥ ६॥

अयमर्थस्त्वद्दुःखावहत्वाद्राज्ञा तव साक्षादवक्तुमशक्य इति चेत्तत्राह,—अहं हीति। प्रचोदितः त्वयापीति शेषः। प्रतिज्ञाकारणं विनापि त्वदुक्तिमात्रेण राज्यादि दद्याम्॥ ७॥

तत्र किं वक्तव्यम् त्वत्प्रियार्थं राज्ञा प्रेरितः स्वकृतप्रतिज्ञामनुपालयन्। इतो मता तत्पालनाद्धेतो राज्यं दद्यामित्यर्थः॥ ८॥

मद्विषयकनियोगसंकोचेन ह्रीमन्तं राजानमाश्वासय। इदं किम्। किंहेतुकं तदेवाह,—यदित्यादि॥ ९॥

दण्डकारण्यमेषोऽहं गच्छाम्येव हि सत्वरः ।
अविचार्य्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ११ ॥
सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी ।
प्रस्थानं श्रद्दधाना सा त्वरयामास राघवम् ॥ १२ ॥
एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
भरतं मातुलकुलादिहावर्त्तयितुं नराः ॥ १३ ॥
तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम् ।
राम ! तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १४ ॥
व्रीड़ान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते ।
नैतत्किञ्चिन्नरश्रेष्ठ ! मन्युरेषोऽपनीयताम् ॥ १५ ॥

अनिर्वृत्तत्वस्वकार्या कथमाश्वासयामीत्यत आह,—गच्छन्त्वित्यादि ॥ १० ॥

अविचार्य्य युक्तायुक्तविचारमकृत्वैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रस्थानं वनगमनम् । श्रद्दधाना अवश्यमयं प्रस्थानं करिष्यतीति निश्चयवती ॥ १२ ॥ १३ ॥

उत्सुकस्य वनगमनोत्सुकस्य क्षमं युक्तम् ॥ १४ ॥

राज्ञानभिनन्दनहेतुमाह,—व्रीड़ेति । स्वसत्यस्य पारम्पाम्यदर्शनजलज्जायुक्तः यो हेतौ अतस्त्वां नाभिभाषते । एतदनभिभाषणं न किञ्चित् नान्यकारणकम् । त्वदविलम्बगमनाभाव एवास्य कारणमतएवमन्यः राज्ञो दैन्यं स्वाविलम्बगमनेनापनीयतां त्वयेति शेषः ॥ १५ ॥

यावत् त्वं न वनं यातः पुरादस्मादतित्वरन्।
पिता तावन्न ते राम! स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा॥ १६॥
धिक्कष्टमिति निःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः।
मूर्च्छितो न्यपतत्तस्मिन् पर्य्यङ्के हेमभूषिते॥ १७॥
रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः।
कशयेऽवहतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः॥ १८॥
तदप्रियमनार्य्याया वचनं दारुणोदयम्।
श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत्॥ १९॥
नाहमर्थपरो देवि! लोकमावस्तुमुत्सहे।
विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं विमलं * धर्ममास्थितम्॥ २०॥

इतोऽपि न युक्तो विलम्ब इत्याह,—यावदिति। मया दरिद्राधमगतत्वेन तथा शपथैः प्रतिबन्धादिति भावः॥ १६॥ १७॥

कृतत्वरोऽभूदिति शेषः॥ १८॥

दारुणोदयं दारुणार्थकं प्रश्नोत्तरम्॥ १९॥

लोकमावस्तुं लोके वस्तुं नोत्सहे। अर्थपरो धनपरः। विमलं धर्ममास्थितं तत्त्वज्ञानरूपं धर्ममाश्रितं ऋषयोऽत्र तत्त्वज्ञा एतेन स्वस्य सुखदुःखयोः समता निवृत्तिमार्गस्थता च स्वाभाविकीति ध्वनितम्॥ २०॥

---

* "केवलम्" इति वा पाठः।

यत्तत्रभवतः किञ्चिच्छक्यं कर्त्तुं प्रियं मया ।
प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ २१ ॥
नह्यतो धर्मचरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम् ।
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ २२ ॥
अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् ।
वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥
न नूनं मयि कैकेयि ! मुख्यानाशंससे गुणान् ।
यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ २४ ॥
यावन्मातरमापृच्छे सीताञ्चानुनयाम्यहम् ।

तत्रभवतः पूज्यस्य पितुः । वनगमनं कियत् यत्किञ्चिदतोऽधिकमपि प्रियं कर्त्तुं शक्यं तत्कृतमेव विद्धीति शेषः ॥ २१ ॥

तथानिश्चये हेतुमाह,—नहीति । हि हेतौ । शुश्रूषा पादसंवाहनादिरूपा । वचनक्रिया आज्ञाप्रकरणम् ॥ २२ ॥

अत्रभवता पूज्येन पित्रा भवत्या वचनात् पितृवचनवत् तत्पत्नीवचनस्याप्यवश्यकर्त्तव्यत्वात् । अनेन सापत्नमातुरप्यनिष्टनिष्ठमपि वचनमेव परिपाल्यं किमुत मातापित्रोरिति सूचितम् ॥ २३ ॥

हे कैकेयि ! नूनं मयि किञ्चित् कमपि गुणं नाशंससे न जानासि । तत्र हेतुर्यदित्यादि । मुख्यानिति पाठे पितृपत्न्याज्ञापरिपालनादिरूपानित्यर्थः ॥ २४ ॥

यावदिति पूर्वार्धे तावत् क्षमां कुर्विति शेषः । ततस्तदनन्तरम् ।

ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ २५ ॥
भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ।
तथा भवत्या कर्त्तव्यं स हि धर्मः सनातन ॥ २६ ॥
रामस्य तु वचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता ।
शोकादशक्नुवन् वक्तुं प्ररुरोद महास्वनम् ॥ २७ ॥
वन्दित्वा चरणौ राज्ञो विसंज्ञस्य पितुस्तदा ।
कैकेय्याश्चाप्यनार्य्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ २८ ॥
स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीञ्च प्रदक्षिणम् ।
निष्क्रम्यान्तःपुरात् तस्मात् स्वं ददर्श सुहृज्जनम् ॥ २९ ॥
तं वाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनुजगाम ह ।
लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ३० ॥

दण्डकानां तन्नामकक्षत्रियाणां तन्नामकजनपदरूपं शापवशाद्वनत्वं प्राप्तम् ॥ २५ ॥

स हि पितृशुश्रूषारूपः ॥ २६ ॥

वाष्पं रोद्धुमशक्नुवन् ॥ २७ ॥

अनार्य्यायाः लोकदृष्ट्या तादृश्या अपि स्वयं तद्दोषमगणयन्निति शेषः । निष्पपात निश्चक्राम ॥ २८ ॥

कैकेयीप्रदक्षिणं सम्यगाचरितं मदिष्टं स्वयेत्थं तत्सन्तोषात् शिष्टाचाराच्चेति बोध्यम् ॥ २९ ॥

वाष्पपरिपूर्णाक्षः समीपस्थितावगतदृत्तान्तत्वात् । परमक्रुद्ध

अभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् ।
शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ३१ ॥
न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति ।
लोककान्तस्य कान्तत्वाच्छीतरश्मेरिव चयः ॥ ३२ ॥
न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुन्धराम् ।
सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥ ३३ ॥
प्रतिषिध्य शुभं छत्रं व्यजने च स्वलङ्कृते ।
विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरांस्तथा जनान् ॥ ३४ ॥

इत्यनेन लक्ष्मणेऽविद्याविक्षेपशक्तिमती दर्शिता । रामे च न सा इति ध्वनितम् ॥ ३० ॥

अभिषेचनिकं अभिषेकप्रयोजनकम् । भाण्डमुपकरणजातं तद्युक्ताभिषेकशालामिति यावत् । सन्निहितगङ्गादिपुण्यतीर्थकत्वात् । तत्र अभिषेकशालायां दृष्टिमविचालयन् अप्रवर्त्तयन् सापेक्षः वनं प्रतीति शेषः । यद्वा लोकसमाधानाय तदनुग्रहाय नटवत् आत्मगोपनाय । लोकव्यवहारात्यागाय च सापेक्षः स इव तत्र दृष्टिमविचालयन् अत्यजन् अतएव शनैर्जगाम ॥ ३१ ॥

धीरोदात्तत्वाच्च न तद्विघातप्रयुक्तक्रोधदुःखादीत्याह,— न चेति । लक्ष्मीं सहजां शोभां कान्तत्वात् अविनाशिकान्तियुक्तत्वात् लोककान्तस्य शीतरश्मेः इन्दोः क्षयो यथा लक्ष्मीं नापकर्षति तद्वत् ॥ ३२ ॥

सर्वलोकातिगस्येव जीवन्मुक्तस्येव ॥ ३३ ॥

धारयन् मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च ।
प्रविवेशात्मवान्वेश्म मातुरप्रियशंसिवान् ॥ ३५ ॥
सर्वोऽप्यभिजनः श्रीमान् श्रीमतः सत्यवादिनः ।
नालचयत रामस्य कञ्चिदाकारमानने ॥ ३६ ॥
उचितञ्च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मवान् ।
शारदः समुदीर्णांशुश्चन्द्रस्तेज इवात्मजम् ॥ ३७ ॥
वाचा मधुरया रामः सर्वं सम्मानयन् जनम् ।
मातुः समीपं धर्मात्मा प्रविवेश महायशाः ॥ ३८ ॥

छत्रादिप्रतिषेधः स्वप्रतिज्ञाविरोधात्। व्यजने चामरे ॥ ३४ ॥

मनसा दुःखं धारयन्। इन्द्रियाणि निगृह्य मनस्थदुःखाभिव्यञ्जक-चेष्टारहितानि कृत्वा। आत्मवान् धीरोदात्तः। मनसा दुःखं परम-सुखम्। दुःखलेशेनापि रहितं वनगमनजं धारयन् इन्द्रियाणि निगृह्य। तस्य सुखस्य लोकदृष्ट्या राज्यभङ्गजदुःखस्य वा यथा यथा-भिव्यक्तिर्न भवति तथा मध्यस्थतया स्थापयित्वा आत्मवान् साक्षात्कृत-नित्यनिर्दुःखस्वतत्त्व इत्यप्यर्थान्तरमत्र व्यंग्यं बोध्यम्। दुःखमित्यस्य कैकेय्या लोकापवादजमित्यर्थ इति कश्चित्। अप्रियशंसिवान् अप्रियं शंसिष्यन्। क्वसुः आर्षः ॥ ३५ ॥

अभिजनोऽभितो वर्त्तमानो जनः श्रीमान् रामाभिषेकप्रसङ्गेन कृतैरलङ्करणैः शोभावान्। आकारं विकृताकारं नालक्षयत असत्त्वा-देवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता विपुलविक्रमः।
सौमित्रिरनुवव्राज धारयन् दुःखमात्मजम्॥ ३९॥

प्रविश्य वेश्मातिभृशं मुदायुतं
समीक्ष्य तांश्चार्थविपत्तिमागताम्।
न चैव रामोऽत्र जगाम विक्रियां
सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशङ्कया॥ ४०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे रामस्य मातृगृहप्रवेशो नाम एकोनविंशः सर्गः॥ १९॥

उचितं सहजसत्त्वगुणोचितं वनगमनलाभोचितञ्च। आत्मजं हर्षं आत्मनि शरीरे जातं स्वभावसिद्धं हर्षचिह्नम्॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥

लोकदृष्ट्या अर्थविपत्तिमर्थभ्रंशं वीक्ष्यापि रामो विक्रियां न जगाम। किन्तु सुहृज्जनस्य कौशल्यादशरथादिरूपस्यात्मनां प्राणानां विपत्तिशङ्कया चिन्तां जगामेति शेषः॥ ४०॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे एकोनविंशः सर्गः॥ १९॥

विंशः सर्गः ।

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ ।
आर्त्तशब्दो महान् जज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ॥ १ ॥
कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्व्वस्यान्तःपुरस्य च ।
गतिर्य्यः शरणञ्चासीत् स रामोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ २ ॥
कौशल्यायां यथायुक्तो जनन्यां वर्त्तते सदा ।
तथैव वर्त्ततेऽस्मासु जन्मप्रभृति राघवः ॥ ३ ॥
न क्रुध्यत्यभिशप्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।
क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्व्वान् स इतोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ ४ ॥

तस्मिन्निति ॥ १ ॥

यः पित्राऽचोदितोऽपि सर्वस्य जनस्यान्तःपुरस्य च कृत्येषु प्रवर्त्तत-इति शेषः । यो गतिः प्राप्यस्य वस्तुनः प्राप्तिमार्गः शरणं रक्षणम् ॥ २ ॥

युक्तः सेवातत्परः ॥ ३ ॥

अभिशप्तोऽपि अन्येन कृतवाक्पारुष्योऽपि न क्रुध्यति। क्रोधनीयानि अन्यस्य क्रोधोत्पादकानि अनुकम्पया वर्जयन्। अनेन क्रोधक्रिया-

अबुद्धिर्वत नो राजा जीवलोकञ्चरत्ययम्।
यो गतिं सर्वभूतानां परित्यजति राघवम्॥ ५॥
इति सर्व्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः।
पतिमाचुक्रुशुश्चापि सस्वनञ्चापि चुक्रुशुः॥ ६॥
स हि चान्तःपुरे घोरमार्त्तशब्दं महीपतिः।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तः श्रुत्वा व्यालीयतासने॥ ७॥
रामस्तु भृशमायस्तो निःश्वसन्निव कुञ्जरः।
जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी॥ ८॥
सोऽपश्यत् पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम्।
उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान् बहून्॥ ९॥
दृष्ट्वैव तु तदा रामं ते सर्वे समुपस्थिताः।

कर्त्तृकत्वकर्मत्वयोः प्रतिषेधः। यत्र कुत्रापि क्रुद्धान् स्वयं प्रसादयन् तिष्ठतीति शेषः॥ ४॥

जीवलोकं सर्वप्रजारूपं चरति भक्षयति नाशयतीति यावत्॥ ५॥

पतिमाचुक्रुशुः निनिन्दुः सस्वरं चुक्रुशुः रुरुदुः॥ ६॥

व्यालीयत देहमवगुण्ठ्याधोमुखो विलीन इवाभूदित्यर्थः॥ ७॥

आयस्तः स्वजनदुःखतः प्राप्तखेदः कुञ्जर इव निःश्वसन्। आयत्त इति पाठे आयत्तः पराधीनो यः कुञ्जरः स यथा निःश्वसिति तद्वदित्यर्थः॥ ८॥

पुरुषं द्वाराध्यक्षम्॥ ९॥

जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्धयन्ति स्म राघवम् ॥ १० ॥
प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः।
ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् वृद्धान् राज्ञाभिसत्कृतान् ॥११॥
प्रणम्य रामस्तान् वृद्धान् तृतीयायां ददर्श सः।
स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥ १२ ॥
वर्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः।
न्यवेदयन्त्यस्त्वरिता राममातुः प्रियं तदा ॥ १३ ॥
कौशल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता।
प्रभाते त्वकरोत्पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ॥ १४ ॥
सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा।
अग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवत्कृतमङ्गला ॥ १५ ॥
प्रविश्य तु तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम्।
ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ॥ १६ ॥

जयेन विजयी भवेति शब्देनेत्यर्थः। जयेति पाठे जयेतिशब्देनेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

स रामः तृणीकृतराज्यो रामः ॥ १२ ॥

वर्धयित्वा जयशब्देनेत्यर्थः। प्रियं रामागमनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

अग्निम् अग्निहोत्रं मन्त्रवत् जुहोतिस्म ज्येष्ठपत्नीत्वादृत्विजेति शेषः ॥ १५ ॥

तदाह,—हावयन्तीमिति ॥ १६ ॥

देवकार्य्यनिमित्तञ्च तत्रापश्यत्समुद्यतम् ।
दध्यक्षतघृतञ्चैव मोदकान् हविषस्तथा ॥ १७ ॥
लाजान् माल्यानि शुक्लानि पायसं कृसरं तथा ।
समिधः पूर्णकुम्भांश्च ददर्श रघुनन्दनः ॥ १८ ॥
तां शुक्लक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्षिताम् ।
तर्पयन्तीं ददर्शाद्भिर्देवतां वरवर्णिनीम् ॥ १९ ॥
सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम् ।
अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ २० ॥
स मातरमुपक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः ।
परिष्वक्तश्च बाहुभ्यामवघ्रातश्च मूर्द्धनि ॥ २१ ॥
तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः ।
कौशल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२ ॥
वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम् ।
प्राप्नुह्यायुश्च कीर्त्तिञ्च धर्मञ्चाप्युचितं कुले ॥ २३ ॥

हविषः हवींषि ॥ १७ ॥

कृसरं तिलमुद्गतंदुलौदनम् ॥ १८ ॥

व्रतयोगेन पुत्राभ्युदयकामनया तद्देवोपवासव्रतयोगेनेत्यर्थः । देवतां तर्पयन्तीम् । वरवर्णिनीं तां ददर्शेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

अभिचक्राम अभिमुखं जगाम किशोरोऽश्वबालकः ॥ २० ॥

उपसंगृह्य अभिवाद्य स्थितस्तया परिष्वक्त इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव ! ।
अद्यैव त्वां स धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २४ ॥
दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमन्त्रितः ।
मातरं राघवः किञ्चित्प्रसार्य्याञ्जलिमब्रवीत् ॥ २५ ॥
स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तदानतः ।
प्रस्थितो दण्डकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥
देवि ! नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् ।
इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७ ॥
गमिष्ये दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे ।

कुले उचितं कुलस्योचितमिति यावत् ॥ २३ ॥

राजानं पश्य गत्वेति शेषः । कौशल्याया राजगृहगमनादिव्यापारा-परिज्ञानादेवमुक्तिः ॥ १४ ॥

अत्रोपविश्य भुक्त्वा राजानं द्रष्टुं गच्छेति भोजनेन फलेन निम-न्त्रितो राघवः केवलमासनमालभ्य स्पृष्ट्वा नतूपविष्टो व्रीड़या किञ्चि-दञ्जलिं प्रसार्य्यावाङ्मुखएवाब्रवीत् । प्रसार्य्याञ्जलिरिति पाठे प्रकर्षेण सन्नाञ्जलिर्विप्रशीर्णाञ्जलिरित्यर्थ इति कश्चित् । मातुः प्रसादनयोग्या-ञ्जलिरित्यर्थ उचितः । किञ्चिदित्यस्य चावाङ्मुख इति शेषः ॥ २५ ॥

गौरवाच्च मातृत्वप्रयुक्त गौरवाच्च । आनतः सन् । प्रस्थितः प्र-स्थातुमुपक्रान्तः आप्रष्टुम् अनुज्ञां कारयितुम् उपचक्रमे ॥ २६ ॥

तव च तवैव अज्ञत्वात् । लोकदृष्ट्याह,—वैदेह्या इत्यादि ॥ २७ ॥

विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं मामुपस्थितः ॥ २८ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने।
कन्दमूलफलैर्जीवन् हित्वा मुनिवदामिषम् ॥ २९ ॥
भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति।
मां पुनर्दण्डकारण्यं विवासयति तापसम् ॥ ३० ॥
स षड़ष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने।
आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ॥ ३१ ॥
सा निकृत्तेव शालस्य यष्टिः परशुना वने।
पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२ ॥
तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव।
रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ ३३ ॥
उपावृत्त्योत्थितां दीनां वड़वामिव वाहिताम्।

विष्टरस्तपस्विनामासनविशेषः। पञ्चाशद्भिर्भवेत् ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टर इत्युक्तेः ॥ २८ ॥

मुनिवदामिषं सूदैर्विशिष्टसंस्कारसंस्कृतं मांसम्। तेनेदं मेध्यमिदं स्वादुनिष्टमिदमग्निनेति वक्ष्यमाणेन न विरोधः तस्य शुद्धमांसपरत्वात्। मुनिवदित्युक्त्या आज्ञीयादिमांसपरत्वाच्च ॥ २९ ॥ ३० ॥

वन्यानि वानप्रस्थयोग्यकर्माणि। आसेवमानः आचरन्। यद्वा वन्यानि वल्कलानि दधानः वर्तयन्। जीवयन् ॥ ३१ ॥

यष्टिः शाखा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

पांशुगुण्ठितसर्वाङ्गीं विममर्श च पाणिना ॥ ३४ ॥
सा राघवमुपासीनमसुखार्ता सुखोचिता।
उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥ ३५ ॥
यदि पुत्र ! न जायेथा मम शोकाय राघव ! ।
नस्म दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥
एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः ।
अप्रजास्मीति सन्तापो नह्यन्यः पुत्र ! विद्यते ॥ ३७ ॥
न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे ।
अपि पुत्रे विपश्येयमिति रामास्थितं मया ॥ ३८ ॥

वाहितां पूर्वं वाहितभारां ततः श्रमनिवृत्तये उपावृत्य भुवि लुण्ठनं कृत्वोत्थितां वड़वामिव ॥ ३४ ॥

असुखेन सुखनाशेनार्त्ता । उपासीनं समीपे स्थितम् ॥ ३५ ॥

अप्रजाः वन्ध्या । अतः वन्ध्यात्वात् भूयः वन्ध्याधिकं पुत्रवियोगदुःखं न पश्येयम् ॥ ३६ ॥

वन्ध्यात्वदुःखमितः सुसहमित्याह,—एक एवेति । अप्रजास्मीति मानसशोकाभिनयः समासान्ताभावोऽनित्यत्वात् । सन्धिरार्षत्वात् ॥ ३७ ॥

स्वस्य सदा दुःखित्वमिति शोचति नेति । पत्युः पौरुषं अनुरागकृतं रञ्जनं तस्मिन् यत् प्राप्यं कल्याणं प्रशस्तवस्त्राभरणादिजसौभाग्याधिक्यं सुखं वा पतिसम्भोगजं तन्मया न दृष्टपूर्वम् । अपीति लोकोक्तौ पुत्रे जाते तदुभयम् उक्तकल्याणं पुत्रदर्शनजं सुखञ्च पश्येयमित्याशया राम मया आस्थितं जीवनं स्थापितम् ॥ ३८ ॥

सा बह्वन्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम्।
अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां परा सती॥ ३९॥
अतो दुःखतरं किन्नु प्रमदानां भविष्यति।
मम शोको विलापश्च यादृशोऽयमनन्तकः॥ ४०॥
त्वयि सन्निहितेऽप्येवमहमासं निराकृता।
किं पुनः प्रोषिते तात! ध्रुवं मरणमेव मे॥ ४१॥
अत्यन्तं निगृहीतास्मि भर्त्तुर्नित्यमसम्मता।
परिवारेण कैकेय्याः समावाप्यथवावरा॥ ४२॥

साहं अवराणां कनिष्ठानां सपत्नीनां त्वद्बलादिदानीं परा सती*। हृदयच्छिदां हृदयविदारिकाणां तासाममनोज्ञानि वाक्यान्येवं जीर्णापि श्रोष्ये॥ ३९॥

अतः सपत्नीधिक्कारवाक्यश्रवणजात् परं दुःखं स्त्रीणां नास्ति। ममायमनन्तकोऽपारः शोको यादृशस्तादृशो वाचापि वक्तुमशक्य इति शेषः॥ ४०॥

निराकृता सपत्नेरिति शेषः। ध्रुवं प्राप्तमिति शेषः। शोकग्रस्तत्वान्नश्रमपदता न दोषः॥ ४१॥

निगृहीता, भर्त्तृकृतनिग्रहप्रकारमाह,—परिवारेणेति। कैकेय्या दासीजनेन समा अथवा अवरा। ततोऽपि निकृष्टा कृतास्मीति शेषः।

---

* साहं सपत्नीनां परा ज्येष्ठा सती इति वा।

यो हि मां सेवते कश्चिदपि वाप्यनुवर्त्तते।
कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते॥ ४३॥
नित्यक्रोधतया तस्याः कथं नु खरवादिनम्।
कैकेय्या वदनं द्रष्टुं पुत्र! शक्ष्यामि दुर्गता॥ ४४॥
दश सप्त च वर्षाणि जातस्य तव राघव!।
अतीतानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम्॥ ४५॥

प्यधरा वर्त्तिं, पाठे वरा श्रेष्ठा अपि अधरा निकृष्टा कृतास्मी-त्यर्थः॥ ४२॥

स सर्वोऽपि इष्टः जनः कदाचिदागतं कैकेय्याः पुत्रमवलोक्य मां नाभिभाषते। इदनीमप्येवमवस्था मम वर्त्तते। त्वयि गते तु किं वक्तव्यमिति भावः॥ ४३॥

खरवादिनं लुग्भाव आर्षः। परुषवदनशीलम्। तस्या वदनं कथं द्रष्टुं शक्ष्यामि। दुर्गता त्वद्वियोगेन दुर्दशामापन्ना॥ ४४॥

जातस्य उपनयनाख्यद्वितीयजन्मनेति शेषः। ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचन इति विश्वामित्रमुद्दिश्य दशरथोक्त्या विवाह-काले पञ्चदशवर्षत्वोक्तेः।

"तत्र द्वादशवर्षाणि राघवः सह सीतया।
रमयामास धर्मात्मा नारायण इव श्रिया॥
तस्मिन् काले महाराजः प्रीतो रामस्य सद्गुणैः।
ज्येष्ठं राज्येन संयोक्तुमैच्छत् सर्वन्नपाज्ञया"॥

इति पाद्मोक्तेश्च। उपनयनञ्च गर्भैकादशे एकादशे वा राजन्यमिति

सुतेः दशमे वर्षे इति बोध्यम् । एवमुपनयनोत्तरं सप्तदशवर्षाणि अतीतानि जातस्य तव । अतःपरं यौवराज्येन दुःखपरिच्छयं प्रकाङ्क्षन्त्या मया तद्विघाते तस्या वदनं कथं नु द्रष्टव्यमित्यनुकर्षः । वस्तुतस्तु इग्यणः संप्रसारणमिति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या प्रविशपिण्डीमित्यादौ यथा प्रविश गृहं पिण्डीं भक्षयेति वाक्यार्थे प्रविशेति पिण्डीमिति च वाक्यैकदेशस्य प्रयोगस्तथा द्विर्दशेति वाक्यस्यार्थे वाक्यैकदेश प्रयोगोयं द्विरावृत्ता दशविंशतिः सप्तचेत्यर्थः । अत्र तात्पर्य्यग्राहिका विश्वामित्रमति दशरथोक्तिः पाद्मोक्तिश्च । तादृशप्रयोगस्य कौशल्यायाः पुत्रवियोगदुःखार्त्ततया वाल्मीकेस्य वर्णनीयमयीभावेन न दोषायेति ध्येयम् * ॥ ४५ ॥

---

* ननु ऊनषोड़शवर्षो मे इति विश्वामित्रमुद्दिश्य दशरथेनोक्तत्वात् विवाहानन्तरं उषित्वा द्वादशसमा इति सीतया अनसूयां प्रतिवक्ष्यमाणत्वाच्च रामस्याष्टाविंशति वर्षाणि वर्त्तन्ते तत्कथं सप्तदशवर्षाणीत्युच्यतइति चेत् न अत्र जातस्येत्युक्तिर्गर्भैकादशेषु राजन्यमित्युक्तोपनयनप्राप्त द्वितीयजन्मविवक्षया । द्वितीयजन्मत्वञ्च याज्ञवल्क्येनोक्तं मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् अत्रास्य माता सावित्री पितात्वाचार्य उच्यते । ब्राह्मण क्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजातय इति उपनयनेतु गर्भैकादशेषु राजन्यमिति सूत्रव्याख्याने गर्भैकादशेष्विति बहुवचनेन *गर्भनवम गर्भदशमगर्भैकादशानि वर्षाणि गृहीतानि । राजवर्यस्य रघुनाथस्य तु गर्भनवमेशुद्धाष्टमे वर्षे उपनयनं कृतं तदनन्तरं सप्तदशवर्षाणि जातानि अत्र विवाहात्पूर्वं द्वादश विवाहानन्तरं द्वादश पञ्चविंशे वनप्रवेश इति विवेकः, तथाहि विश्वा-

तदक्षयं महत् दुःखं नोत्सहे सहितुं चिरम्।
विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णापि राघव ! ॥ ४६ ॥
अपश्यन्ती तव मुखं परिपूर्णशशिप्रभम्।
कृपणा वर्तयिष्यामि कथं कृपणजीविका * ॥ ४७ ॥
उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः।
दुःखं सम्बर्द्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया ॥ ४८ ॥

दुःखं त्वद्वियोगजं अक्षयं तव राज्यनाशात् क्षयसम्भावनारहितमपि। अपिच एवं जीर्णा सपत्नीनां विप्रकारं सहितुं सोढुं नोत्सहे ॥ ४६ ॥

कृपणजीविका शोच्यजीवना ॥ ४७ ॥

दुर्गतया भाग्यहीनया मया बहुपरिश्रमजनकैरुपवासैर्योगैर्देवता-

* "कृपणजीविकां" इति वा पाठः।

मित्रं प्रति ऊनषोड़शवर्षोमे इत्युक्तत्वोनषोड़शवर्षत्वस्य द्वादशवर्षे पर्यवसानम्। बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघव इत्येतदनुरूपेण रावणं प्रति मारीचोक्तेः। सीतयापि रावणसन्नासिनं प्रति उषित्वा द्वादश समा इत्युक्तत्वाद्वनवासारम्भसमयमभिप्रेत्य मम भर्त्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशक इत्युक्तत्वातश्च रामस्य वनप्रवेशः पञ्चविंशे इति सिद्धं एवमुपनयनोत्तरं सप्तदशवर्षाण्यतीतानि जातस्य, तव अतःपरं यौवराज्येन दुःखपरिक्षयं प्रकाङ्क्षन्त्या मया तद्विघाते तस्या वदनं कथं नु द्रष्टव्यमित्यनुकर्षः।

स्थिरं तु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्यते ।
प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवाम्भसा ॥ ४९ ॥

ममैव नूनं मरणं न विद्यते
न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम ।
यदन्तकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति
प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ ५० ॥

स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं
न भिद्यते यद्भुवि नावदीर्यते ।
अनेन दुःखेन च देहमर्पितं
ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ॥ ५१ ॥

ध्यानैर्दुःखं यथा तथा मोघं वर्धितोसि यदि विप्रवत्स्यसीति शेषः । त्वद्वर्धनजफलालाभादिति भावः ॥ ४८ ॥

न दीर्यते त्वद्विप्रयोग श्रवणेपीति शेषः ॥ ४९ ॥

ममैवेति । लौकिकयतिवद्धोक्तिजातिरियं मरणं न विद्यतएव । न जिहीर्षत्येवेत्यन्वयः । अवकाशः अवस्थितये स्थलम् ॥ ५० ॥

आयसं अयसा निर्मितम् । यत् यतो न भिद्यते । भुवि पतित्वा नो विदीर्यते । भेदोद्विधाभवनं । विदारणं अनेकछिद्ररेखावत्त्वम् । अनेन दुःखेनार्पितं व्याप्तं देहं देहो न भिद्यत इत्याद्यन्वयः । अर्धर्चादि-देहशब्दः हि यतो न भिद्यतेऽतोऽकाले मरणं न विद्यत इति जाने इति शेषः ॥ ५१ ॥

ददन्तु दुःखं यदनर्थकानि मे
व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि ।
तपश्च तप्तं यदपत्यकाम्यया
सुनिष्फलं बीजमिवोप्तमूषरे ॥ ५२ ॥
यदिह्यकाले मरणं यदृच्छया
लभेत कश्चिद्गुरुदुःखकर्षितः ।
गताहमद्यैव परेतसंसदं
विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ ५३ ॥
अथापि किं जीवितमद्य मे वृथा
त्वया विना चन्द्रनिभाननप्रभ ! ।
अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः
सुदुर्बला वत्समिवाभिकांक्षया ॥ ५४ ॥

यद्व्रतादीन्यनर्थकानि तदिदं महद्दुःखम्। ऊषरे उप्तमतएव निष्फलं बीजमिव ॥ ५२ ॥

गुरुदुःखेन कर्षितः पीड़ितः परेतसंसदं यमसभाम्। अहं गतास्यां तत्तु न लभ्यत इति शेषः ॥ ५३ ॥

अथापि मरणाभावेऽपि त्वया विना त्वत्सन्निधिं विना किं जीवितं कुत्सितं जीवितं वृथा अर्थमतोऽनुव्रजिष्यामि। अभिकाङ्क्षया वात्सल्येन ॥ ५४ ॥

भृशमसुखममर्षिता यदा
बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् ।
व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्
सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किन्नरी ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कौशल्याविलापो नाम अष्टा-
दशः सर्गः ॥ १८ ॥

भृशमसुखं दुःखममर्षिता असहमाना रामवियोगमूलं सपत्नयादिकृतं महद्व्यसनं दुःखं निशाम्य पर्यालोच्य सत्यपाशबद्धं सुतमवेक्ष्य यथोक्तनिमित्तवती किन्नरीव विललाप ॥ ५५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ।

तदा तु विलपन्तीं तां कौशल्यां राममातरम् ।
उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥
न रोचते ममाप्येतदार्ये ! यद्राघवो वनम् ।
त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत्स्त्रिया वाक्यवशङ्गतः ॥ २ ॥
विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः ।
नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ॥ ३ ॥
नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् ।
येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ॥ ४ ॥

तत्कालसदृशं रामवियोगहेतुककौशल्यादुःखप्रवृत्तिकालोचितम् ॥१॥

आर्ये कौशल्ये गच्छेदिति यत्तन्ममापि न रोचते ॥ २ ॥

स्त्रियाइत्याद्युत्तरान्वयि । अतएव विपरीतः प्राप्तप्रकृति वैपरीत्यः । चोद्यमानः स्त्रियाक्रोधवशात् पुनरुक्तिर्न दोषाय । किमिव न ब्रूयादनुचित शतमपि ब्रूयात् अतस्तद्वचो न श्रद्धेयमिति । एतेन राजाज्ञा-भङ्गः कथं कार्य इति शङ्कासमाहिता ॥ ३ ॥

ननु रामदोषप्रयुक्तं विवासनं स्यात्तत्राह,—नास्तीति । रामस्ये-

न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः ।
स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् * ॥ ५ ॥
देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम् ।
अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत्पुत्रमकारणात् ॥ ६ ॥
तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः ।
पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७ ॥
यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः ।
तावदेव मया सार्द्धमात्मस्थं कुरु शासनम् ॥ ८ ॥

त्यर्थः । अपराधं पितृविषयकं दोषमसमञ्जादेरिव प्रजाबधादिपातकम् ॥ ४ ॥

सुतरामभिमित्रोऽपि शत्रुरपि । निरस्तोऽपि महापातकादिवशङ्कत्वा त्यक्तोऽपि । परोक्षमपि रामस्य दोषं यो वदेत्तं न पश्यामि ॥ ५ ॥

यदेवमतो देवतुल्यं दान्तं गुरुभिः शिक्षितम् । एवमुक्तगुणं पुत्रं धर्ममवेक्षमाणः कस्त्यजेदित्यन्वयः । रिपूणां कैकेय्यादीनां विषयेऽपि वत्सलं स्निग्धम् ॥ ६ ॥

बाल्यं बालभावमविमृश्यकारित्वं कामपरवशत्वं वोपेयुषः प्राप्तस्य राजवृत्तं पूर्वराजाचरितम् ॥ ७ ॥

अतो यावत् इममर्थं त्वत्प्रवासनरूपं कश्चिदपि न जानाति ताव-

---

* "अमित्रोऽप्यनभिस्निग्धो निरमित्रस्य धीमतः ।" इतिवा पाठः ।

मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव !
कः समर्थोऽधिकं कर्त्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ॥ ९ ॥
निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ ! ।
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ १० ॥
भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वास्य हितमिच्छति ।
सर्वांस्तांश्च वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ॥ ११ ॥
प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या सन्तुष्टो * यदि नः पिता ।
अमित्रभूतो निःसङ्गं † बध्यतां बध्यतामपि ॥ १२ ॥

ततः पूर्वमेव शासनं राज्यमभिषेकेनात्मस्थं आत्माधीनं कुरु। शोभनमिति पाठे राज्यफलकमभिषेकम् ॥ ८ ॥

कथमेवं शक्यं तत्राह,—मयेति। अधिकं त्वदाज्ञोल्लङ्घनपूर्वमभिषेकविघ्नम् ॥ ९ ॥

विप्रिये तव विपक्षभावे ॥ १० ॥

पक्ष्यो मातुलादिः यो वान्यः कश्चिदस्य हितमिच्छति। मृदुर्हीति। अतो मार्दवं न युक्तम्। मार्दवानुचितकाल इति भावः ॥ ११ ॥

ननु राज्ञा राज्यस्य भरताय दीयमानत्वादपरिहार्योऽयमर्थस्तत्राह,—प्रेति। कैकेय्या प्रोत्साहितस्तस्यां सन्तुष्टो यदि पिता सोऽस्माकं अमित्रभूतो जायते। तदाऽसौ बन्धनं प्राप्यतां अथवास्य बध एव

* "स दुष्टः" इति वा पाठः।

† "निःशङ्कम्" इति वा पाठः।

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्य्यं भवति शासनम्॥ १३॥
बलमेष: किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम!।
दातुमिच्छति कैकेय्यै उपस्थितमिदं तव *॥ १४॥
त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम्।
कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन!॥ १५॥
अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि! तत्त्वतः।
सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे॥ १६॥

क्रियताम् †। त्रेताद्वापरयोः संधावयमवतारस्तदा च किञ्चिदधिकपादेनाधर्मप्रवेश इति। तदनुसारेण लक्ष्मणस्यैवमुक्तिः कैकेय्याश्च परोपदेशेनैवंमतिः, छलेन वालिबधे प्रवृत्तिश्च भगवत इति बोध्यम्॥ १२॥

ननु एवं दोषः स्यात्तत्राह,—गुरोरिति। एवञ्च शास्त्रसम्मतत्वान्नात्र दोष इति भावः॥ १३॥

ननु राज्ञो बलवत्त्वात् बन्धनाद्यशक्यमत आह,—बलमिति। उपस्थितं ज्येष्ठत्वेन न्यायतस्तवैव प्राप्तम् इदं राज्यम्। एवञ्च बलहेतोरभावात् बन्धनादिशक्यमेवेति भावः॥ १४॥

बलाभावमेवाह,—त्वयेत्यादि॥ १५॥

---

* "राज्यमेतदुपस्थितम्" इति वा पाठः।

† निःसङ्कं निर्विचारम्।

दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति।
प्रविष्टं तत्र मान्देवि! त्वं पूर्वमवधारय ॥ १७ ॥
हरामि वीर्य्याद्दुःखन्ते तमः सूर्य्य इवोदितः।
देवी पश्यतु मे वीर्य्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १८ ॥
हनिष्ये पितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसम्।
कृपणञ्च स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितम् ॥ १९ ॥
एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः।
उवाच रामं कौशल्या रुदती शोकलालसा ॥ २० ॥
भ्रातुस्ते वदतः पुत्र! लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया
यदत्रानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २१ ॥

ननु तवाप्येवं वदतो न विश्वासो ज्ञातित्वाविशेषादत आह,— अनुरक्त इति। भाव आन्तरोऽभिप्रायः ॥ १६ ॥

सम्प्रत्येवानुरागनिर्णय इत्याह,—दीप्तमग्निं क्रोधमित्यर्थः। अरण्यं वा पित्राज्ञया ॥ १७ ॥

राघवश्चेति चात्सर्वो जनश्च ॥ १८ ॥

कैकेय्यासक्तमानसमतएव कृपणम्। वृद्धभावेन वृद्धत्वेन गर्हितं यथा भवति तथा बाल्ये कामुकत्वे स्थितम् ॥ १९ ॥ २० ॥

अनन्तरं युक्तं कार्य्यं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते तर्हि लक्ष्मणवाक्यं कुरुष्वेति शेषः। अनेन कौशल्याया गूढं स्वाभिमतत्वं लक्ष्मणोक्तस्य सूचितम् ॥ २१ ॥

न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् ।
विहाय शोकसन्तप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥ २२ ॥
धर्मज्ञ इति धर्मिष्ठ ! धर्मं चरितुमिच्छसि ।
शुश्रूष मामिहस्थस्त्वञ्चर धर्ममनुत्तमम् ॥ २३ ॥
शुश्रूषुर्जननीं पुत्र ! स्वगृहे नियतो वसन् ।
परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥
यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम् ।
त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्यमितो वनम् ॥ २५ ॥
त्वद्वियोगान्न मे कार्य्यं जीवितेन सुखेन वा ।

पुनः रामाभिप्रायनिर्णयाय लक्ष्मणवाक्यमेवोपोत्बलयितुमेतद्राज-वाक्यमपि न येन तव दोषः स्यात् किन्तु मत्सपत्न्या इत्याह,—न चेति । अधर्म्यं कनिष्ठस्य राज्यरूपम् । मम सपत्न्या भाषितं वचः श्रुत्वा । मां विहायेतो वनं गन्तुं नार्हसि ॥ २२ ॥

अथ सापत्न्यमातृवाक्योल्लङ्घनेऽप्यधर्मबुद्ध्या तत्राप्यादरस्तर्हि राज्यं परित्यज्यैवेह तिष्ठेत्याह,—धर्मज्ञेति ॥ २३ ॥

शुश्रूषः शुश्रूषां कुर्वन् । पुत्रेति रामसम्बोधनम् । त्रिदिवं गतः मातृसेवया प्राजापत्यपदं प्राप्त इति भावः ॥ २४ ॥

तथाहि ततोऽपि गौरवेणाहं पूज्येत्यर्थः । पितुर्दशगुणं माता गौरवेनातिरिच्यत इति स्मृतेः । नानुजानामि वनं गन्तुमिति शेषः । किन्तु प्रतिषेधामीत्याह,—न गन्तव्यमित्यादि ॥ २५ ॥

अथ वनगमनपर्यन्तं तदाज्ञासत्वादत्र सर्वथा स्थातुमशक्यमिति

त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥ २६ ॥
यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम्।
अहं प्रायमिहासिष्ये न च शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ २७ ॥
ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्र! निरयं लोकविश्रुतम्।
ब्रह्महत्यामिवाधर्मात् समुद्रः सरिताम्पतिः ॥ २८ ॥
विलपन्तीं तथा दीनां कौशल्यां जननीं ततः।
उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥ २९ ॥
नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम।
प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ ३० ॥
ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता वनचारिणा।

चेत्तत्राप्याह,—त्वद्वियोगादिति। त्वद्वियोगात् परं जीवितादिना मे न किञ्चित् कार्य्यम्। अतस्त्वयेत्यादि एवञ्च मामपि सह नयेति भावः ॥ २६ ॥

प्रायं अनशनदीक्षाम्। चोहेतौ यतो जीवितुं न शक्ष्यामि ॥ २७ ॥

ततः मातुर्मरणान्तदुःखदानात्। समुद्रो हि कस्मिंश्चित् कल्पे मातुर्दुःखजननरूपाधर्मात् पिप्पलादब्रह्मर्षिकृतां कृत्यां प्राप्य नरकवासतुल्यं दुःखं प्राप्तवानिति क्वचित् पुराणे प्रसिद्धमित्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥

तद्वचनस्य कर्त्तव्यत्वेऽपि युगपदनुष्ठानासम्भवात् पितृवचसः प्रथमप्राप्तत्वेन प्राबल्यात्तदतिक्रमोऽशक्य इत्याह,—नास्तीति ॥ ३० ॥

किञ्च पितृवाक्येन गोमातृबधोऽपि पूर्व्वैर्महात्मभिः कृतः मया तु

गोर्हता जानता धर्मं कण्डुना च विपश्चिता ॥ ३१ ॥
अस्माकं तु कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः ।
खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः ॥ ३२ ॥
जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् ।
कृत्ता परशुनाऽरण्ये पितुर्वचनकारणात् ॥ ३३ ॥
एतैरन्यैश्च बहुभिर्देवि ! देवसमैः कृतम् ।
पितुर्वचनमक्लीवं करिष्यामि पितुर्हितम् ॥ ३४ ॥
न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम् ।
एतैरपि कृतं देवि ! ये मया परिकीर्त्तिताः ॥ ३५ ॥
नाहं धर्ममपूर्वन्ते प्रतिकूलं प्रवर्त्तये ।
पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३६ ॥

दुःखमात्रं मातुः सम्पाद्यत इति न किञ्चिदेतदित्याह,—ऋषिणेति । अधर्मं जानतापि ऋषिणापि मन्त्रद्रष्ट्रापि पितृवाक्यतो गोर्हता । तस्मात्पितृवाक्याकरणे महानधर्म इति सूचितम् ॥ ३१ ॥

महान् वधः ब्राह्मणसकाशादतिनिन्द्यो वधः । अनेन प्राणत्यागेनापि पितृवाक्यं पालनीयमिति सूचितम् ॥ ३२ ॥

परशुना स्वयं स्वहस्तेन छिन्ना । अरण्ये तपोवने । एवं पित्राज्ञया मातृवधेऽपि यद्यधर्मो न तदा दुःखमात्रं न तथेति किं वक्तव्यम् ॥ ३३ ॥

अक्लीवं कातर्यरहितम् । अतः पितुर्हितं करिष्यामि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

ते प्रतिकूलमपूर्वं पूर्वानाचरितं धर्मं नाहं प्रवर्त्तये । उक्तस्यैवार्थ-

तदेतत्तु मया कार्य्यं क्रियते भुवि नान्यथा।
पितुर्हि वचनं कुर्वन् कश्चिन्नाम हीयते॥ ३७॥
तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत्।
वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम्॥ ३८॥
तव लक्ष्मण! जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम्।
विक्रमञ्चैव सत्त्वञ्च तेजश्च सुदुरासदम्॥ ३९॥
मम मातुर्महद्दुःखमतुलं शुभलक्षण!।
अभिप्रायं न विज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च॥ ४०॥
धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम्।
धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमम्॥ ४१॥

स्यान्वयेन प्रतिपादनम्। पूर्वैरिति। अयमभिप्रेतः धर्मजनकत्वेनेष्टः पितृवाक्यपालनरूपः पूर्वैरयं मार्गो गतः प्राप्तो मयापि तेषामनु पश्चात् गम्यते॥ ३६॥

तस्माद्धेतोः भुवि भूलोके कार्य्यं कर्त्तुं योग्यमेव तत्। एतत्पितृवाक्यं मया क्रियते नान्यथा अकृत्यं न क्रियत इत्यर्थः। नाम प्रसिद्धं कश्चिन्न हीयते मातुः किञ्चिद्दुःखोत्पादनेऽपि धर्मेणेति शेषः॥ ३७॥

पुनः अनन्तरम्॥ ३८॥ ३९॥

मम मातुर्यन्महत्दुःखं तत् सत्यशमयोरभिप्रायं तद्विषयमदभिप्रायमज्ञात्वेत्यतस्त्वदिष्टं वाक्यं तत्त्वज्ञस्यानुचितमिति भावः॥ ४०॥

तदेवाह,—धर्म इति। धर्मः सर्वपुरुषार्थेषु उत्तमः श्रेष्ठः। प्रति-

संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा ।
न कर्त्तव्यं वृथा वीर ! धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥ ४२ ॥
सोऽहं न शक्ष्यामि पुनर्नियोगमतिवर्त्तितुम् ।
पितुर्हि वचनाद्वीर ! कैकेय्याहं प्रचोदितः ॥ ४३ ॥
तदेतां विसृजानार्यां क्षत्रधर्माश्रितां मतिम् ।
धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ४४ ॥
तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः ।
उवाच भूयः कौशल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥ ४५ ॥
अनुमन्यस्व मां देवि ! गमिष्यन्तमितो वनम् ।
शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥ ४६ ॥

स्थितं धर्मे सत्यम् । प्रशस्तकारणम् एतदुत्तमं पितुर्वचनं धर्मसंश्रितमपि वने तपस्यया तपस्विरक्षणेन च धर्मलाभात् । अतोऽवश्यं कर्त्तव्यं तदद्य इति भावः । अत्रोत्तममित्यस्य त्रैलोक्यसुखदत्वेनोत्तममिति व्यङ्ग्यम् ॥ ४१ ॥

पितृवाक्यकरणस्य प्रतिज्ञातत्वादपि तदुल्लङ्घनमनुचितमित्याह,—संश्रुत्येति, प्रतिज्ञाय । वृथा मोघम् ॥ ४२ ॥

इदं सपत्नगाः कैकेय्या वचनं न पितुस्तत्राह,—सोऽहमित्यादि ॥४३॥

अनार्यां मतिं पितरं बध्वा हत्वा वा राज्यं कर्त्तव्यमित्येवमधर्मविषयां मतिम् । मत्बुद्धिः पितृवाक्यकरणरूपा अनुगम्यताम् अनुवर्त्यताम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात् पुनरेष्याम्यहं पुरीम्।
ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवम्॥ ४७॥
शोकः सन्धार्य्यतां मातर्हृदये साधु मा शुचः।
वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः॥ ४८॥
त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया।
पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः॥ ४९॥
अम्ब! संहृत्य सम्भारान दुःखं हृदि निगृह्य च।
वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्यताम्॥ ५०॥
एतद्वचस्तस्य निशम्य माता
सुधर्म्यमव्यग्रमविक्लवञ्च।
मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी
समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच॥ ५१॥

शापितासि शपथं प्रापितासि। गमननिरोधं मा कुर्व्विति शेषः॥४६॥

दिवं हित्वा भूमौ पतितः पुनर्दिवं यथा गतस्तथेत्यर्थः॥ ४७॥

पुनरेष्यामीत्यन्वयः॥ ४८॥

पितुः राज्ञो दशरथस्य॥ ४९॥

सम्भारानभिषेकसम्भारान् निगृह्य निवार्य्य अनुवर्त्यतां त्वयानुमन्यतामित्यर्थः॥ ५०॥

सुधर्म्यं धर्मयुक्तम्। अव्यग्रं धैर्य्ययुक्तम्। अविक्लवं अकातरम्। मृतेव मूर्च्छितेति यावत्॥ ५१॥

यथैव ते पुत्र ! पिता तथाहं
गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च ।
न त्वानुजानामि न मां विहाय
सुदुःखितामर्हसि गन्तुमेव ॥ ५२ ॥

किं जीवितेनेह विना त्वया मे
लोकेन वा किं स्वधयाऽमृतेन ।
श्रेयो मुहूर्त्तं तव सन्निधानं
ममैव कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥ ५३ ॥

नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानो
महागजो ध्वान्तमभिप्रविष्टः ।
भूयः प्रजज्वाल विलापमेवं
निशम्य रामः करुणं जनन्याः ॥ ५४ ॥

स्वधर्मेण पालनादिरूपमातृधर्मेण । सुहृत्तया पितुरिव स्नेहयुक्ततया ॥५२॥

लोकेन इतरबन्धुजनेन स्वधया पितृपूजनेन । इदमुपलक्षणं देव-पूजादेरपि । अमृतेन अमृतत्वसाधनेन तत्त्वज्ञानेनापि किम् । कृत्स्नादपि जीवलोकात् कृत्स्नलोकसान्निध्यात् मुहूर्त्तमपि तव सन्निधान-मेव श्रेयः ॥ ५३ ॥

नरैरुल्काभिरलातैरपोह्यमानस्तुद्यमानो निशि ध्वान्तमभिप्रविष्टो गज इव भूयः प्रजज्वाल । किमिदं यन्मामधर्मे प्रवर्त्तयितुं विलपतीति क्रोधः ॥ ५४ ॥

स मातरञ्चैव विसंज्ञकल्पा-
मार्त्तञ्च सौमित्रिमभिप्रतप्तम्।
धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं
यथा स एवार्हति तत्र वक्तुम्॥ ५५॥
अहं हि ते लक्ष्मण! नित्यमेव
जानामि भक्तिञ्च पराक्रमञ्च।
मम त्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य
मात्रा सहाभ्यर्दसि मा सुदुःखम्॥ ५६॥
धर्मार्थकामाः खलु जीवलोके
समीक्षिता धर्मफलोदयेषु।
ये तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे
भार्येव वश्याभिमता सपुत्रा॥ ५७॥

तत्र रामस्य धर्मनिष्ठां वाल्मीकिः श्लाघते,—यथा स एवेति। तत्र तथाविधघोरदशायां अनन्वयालङ्कारोऽत्र॥ ५५॥

ममाभिप्रायं धर्मैकनिष्ठत्वरूपम्। अभ्यर्दसि पीड़यसि। अभ्यर्थसीति पाठे प्रेरयसीत्यर्थः। सर्वथान्तर्भावितण्यर्थता। एवं सुतरां दुःखं मा माकुर्वित्यर्थः॥ ५६॥

धर्मफलोदयेषु पूर्वकृतधर्मफलोत्पत्तिकालेषु ये धर्मार्थकामाख्यत्रयोऽपि लोके समीक्षिताः दृष्टाः मन्वादिभिर्धर्मफलकारणत्वेन ये त्रयोऽपि दृष्टास्ते सर्वे तत्र धर्मे सति अवश्यं भवेयुरिति मे मतिः। ननु तत्र मे कश्चित्सन्देह

यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसन्निविष्टा
धर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत ।
द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके
कामात्मता खल्वपि न प्रशस्ता ॥ ५८ ॥
गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः
क्रोधात् प्रहर्षादथवापि कामात् ।
यत् व्यादिशेत्कार्यमवेक्ष्य धर्मं
कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः ॥ ५९ ॥

इति भावः। एकतोऽनेककार्यलाभे दृष्टान्तमाह,—भार्य्येवेति। वश्या अनुकूला अतिथिपूजादिधर्मसाधनम्। अभिमता प्रिया कामसाधनम्। सपुत्रा परमलोकगमनरूपार्थसाधनञ्च भवति तद्वत्। तस्मात् धर्म एव मुख्य इति स एव रक्ष्य इति भावः ॥ ५७ ॥

अमुमेवार्थं भङ्गान्तरेण द्रढ़यति,—यस्मिन्निति। यस्मिन् कर्मणि सर्वे धर्मादयोऽसन्निविष्टा असम्बद्धास्तन्नोपक्रमेत नारभेतैवेति शेषः। एकैकफलकानेककर्मसम्भवेऽपि यतो धर्मः स्यात्तदुपक्रमेत तदेव कुर्य्यान्नापरं कुतस्तत्राह,—द्वेष्य इति। अर्थपरः धर्मविरुद्धकेवलार्थपरः कामात्मता धर्मविरुद्धकामपरता न प्रशस्ता गर्हिता राज्ञ इव ॥ ५८ ॥

यदेवमतो गुरुश्चेत्यादि। गुरुरुपनेता धनुर्वेदाद्युपदेष्टा च। स यत्कार्यं व्यादिशेत् तद्धर्ममवेक्ष्य पितृवचनकरणं धर्म इति ज्ञात्वा को न कुर्यात् ॥ ५९ ॥

न तेन शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञा-
मिमां न कर्त्तुं सकलां यथावत्।
स ह्यावयोस्तात! गुरुर्नियोगे
देव्याश्च भर्त्ता स गतिश्च धर्मः॥ ६० ॥
तस्मिन् पुनर्जीवति धर्मराजे
विशेषतः स्वे पथि वर्त्तमाने।
देवी मया सार्द्धमितोऽभिगच्छेत्
कथंस्विदन्या विधवेव नारी॥ ६१ ॥
सा मानुमन्यस्व वनं व्रजन्तं
कुरुष्व नः स्वस्त्ययनानि देवि!।
यथा समाप्ते पुनराव्रजेयं
यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः॥ ६२ ॥

इमां सकलां समग्रां न कर्त्तुं न शक्नोमि। नियोगे प्रभुरिति शेषः। मातुः स्वेन सह गमननिषेधायाह,—देव्याश्चेति। भर्त्तृत्वात् स एवास्या गतिर्न तु पुत्रः। सगतिः सधर्म इति पाठे, तेन सगतिः समानगतिरेषा। सः तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तेन सहवास एवास्या धर्मः न तु मया सहवास इत्यर्थः॥ ६० ॥

तदेवाह,—तस्मिन्निति। स्वे पथि इष्टपुत्रं परित्यज्यापि सत्यं रक्षणीयमित्येवंरूपे सत्यमार्गे। अन्येत्यस्य विवरणं विधवेति॥ ६१ ॥

मा मामित्यर्थः। पुनर्ययातिः स्वर्गमापेति शेषः॥ ६२ ॥

यशो ह्यहं केवलराज्यकारणात्
न पृष्ठतः कर्त्तुमलं महोदयम्।
अदीर्घकाले न तु देवि! जीविते
वृणेऽवरामद्य महीमधर्मतः॥ ६३॥
प्रसादयन् नरवृषभः स मातरं
पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दण्डकान्।
अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं
चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम्॥ ६४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे राम-
कौशल्यासंवादो नाम एकविंशः सर्गः॥ २१॥

केवलराज्यकारणात् धर्महीनराज्यहेतोः महोदयं महाफलम् यशः प्राप्तमपि राज्यं त्यक्त्वा पितृवाक्यपालनं कृतवानित्येवं यशः पृष्ठतः कर्त्तुं नालम्। जीविते मनुष्यजीवने अदीर्घकालेऽल्पकालतया निश्चिते सति। तदर्थमवरां अवरप्रयोजनिकां महीमधर्मतः परमपुरुषार्थ-त्यागेन नतु वृणे इति सम्बन्धः॥ ६३॥

पराक्रमात् धैर्यात् दर्शनं स्वसम्मतं धर्मरहस्यम् अनुशास्य उपदिश्य तां जननीं प्रदक्षिणां कृत्वा हृदि चकार गन्तुं मनस्चकारेत्यर्थः॥ ६४॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः॥ २१॥

द्वाविंशः सर्गः ।

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितम् ।
सरोषमिव नागेन्द्रं * रोषविस्फारितेक्षणम् ॥ १ ॥
आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम् ।
उवाचेदं स धैर्येण धारयन् सत्वमात्मवान् ॥ २ ॥
निगृह्य रोषं शोकञ्च धैर्यमाक्रम्य केवलम् ।
अवमानं निरस्यैनं गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥
उपक्लृप्तं यदेतन्मे अभिषेकार्थमुत्तमम् ।

अथ रामः सौमित्रेः कैकेयीविषयं रोषं शमयतीत्याह,—अथेति । व्यथया रामस्य राज्यहानिजन्यया सविशेषं रामेष्टजनान्तरापेक्षयेति शेषः । अमर्षितं प्राप्तासहनम् । विस्फारणं विस्तारः ॥ १ ॥

आसाद्य अभिमुखीकृत्य धैर्येण सत्वं चित्तं अविकारितया धारयन् प्रकटयन् ॥ २ ॥

किमुवाचेत्यत्राह,—निगृह्येति । रोषं पित्रादिवधहेतुम् । अवमानं वनप्रवासनरूपं निरस्य शत्रुकृतत्वाभावात् उत्तमं हर्षं सत्यपालनेन पितुः पुण्यलोकसिद्धिजं हर्षम् ॥ ३ ॥

---

* "श्वसन्तमिव नागेन्द्रम्" इति वा पाठः ।

सर्वं निवर्त्तय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरव्ययम् ॥ ४ ॥
सौमित्रे ! योऽभिषेकार्थे मम सम्भारसंभ्रमः ।
अभिषेकनिवृत्त्यर्थे सोऽस्तु सम्भारसम्भ्रमः ॥ ५ ॥
यस्या मदभिषेकार्थे मानसं परितप्यते ।
माता नः सा यथा न स्यात् सविशङ्का तथा कुरु ॥ ६ ॥
तस्याः शङ्कामयं दुःखं मुहूर्त्तमपि नोत्सहे ।
मनसि प्रतिसञ्जातं सौमित्रे ! ऽहमुदीक्षितुम् ॥ ७ ॥
न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन ।
मातॄणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पञ्च विप्रियम् ॥ ८ ॥

तातप्रहर्षसिद्ध्यर्थमेव हे लक्ष्मण ! अभिषेकप्रयोजनकं निवर्त्तय । कार्यं वनगमनोपयुक्तम् ॥ ४ ॥

तदेवाह,—सौमित्रे इति । सम्भारसम्पादनाय यः सम्भ्रमस्त्वरा सा अभिषेकनिवृत्त्यर्थेऽस्तु वनगमनपरिकरसम्पादनायास्त्विति यावत् ॥ ५ ॥

किञ्च यस्या मदभिषेकार्थे मदभिषेकनिवृत्तौ । अर्थशब्दो निवृत्ति-वचने इह । "अर्थोऽभिधेयरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । सवि-शङ्का कथमयं वने स्थास्यतीति शङ्कया सदुःखा । तथा कुरु । अल्पेनैव कालेन रामं द्रक्ष्यसि पित्राज्ञाभङ्गस्यातिनिन्द्य इत्यादिवाक्यैरिति शेषः । यद्वा यस्याः कैकेय्याः । नो माता कैकेयी सशङ्का अयं वनं न गमि-ष्यतीति शङ्कासहिता ॥ ६ ॥

कुत एवं तत्राह,—तस्या इति । तस्या मनसि प्रतिसञ्जातं शङ्का-

सत्यः सत्याभिसन्धश्च नित्यं सत्यपराक्रमः।
परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ९ ॥
तस्यापि हि भवेदस्मिन् कर्मण्यप्रतिसंहृते।
सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ १० ॥
अभिषेकविधानन्तु तस्मात् संहृत्य लक्ष्मण!।
अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुरः ॥ ११ ॥
मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा।
सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयतां ततः ॥ १२ ॥

मयं दुःखं मुहूर्त्तमपि उपेक्षितुं नोत्सहे। उदीक्षितुमिति पाठे द्रष्टुमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तदेवोपपादयति,—न बुद्धीति। अबुद्धं अज्ञानपूर्वं वा। अल्पञ्च अल्पमपि विप्रियं विप्रियकरं कदाचन कदापि कृतं न स्मरामीत्यन्वयः। समारब्धमिति पाठे नारब्धवानस्मीत्यर्थः ॥ ८ ॥

सत्यः सत्यवचनस्वभावः सत्याभिसन्धः सत्यप्रतिज्ञः परलोकभयात परलोकभयहेतोरसत्याद्भीतः पिता निर्भयोऽस्तु मया तत्कृतसत्यपरिपालनात् ॥ ९ ॥

अस्मिन् कर्मणि अभिषेकविषये कर्मणि अप्रतिसंहृते अनिवर्त्तिते मम वचः सत्यं न वृत्तमिति मनस्तापो भवेत्। तस्य च मनस्तापो मामपि तपेत् पितृहितमकुर्वतो मम जन्मव्यर्थमिति पीड़येत् ॥ १० ॥

यत एवमतोऽभिषेकेति। संहृत्य त्यक्त्वा अन्वगेव शीघ्रमेव। इतः पुरः अस्मान्नगरात् ॥ ११ ॥

मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि।
गतेऽरण्यञ्च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम्॥ १३॥
बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम्।
तं तु नार्हामि संक्लेष्टुं प्रव्रजिष्यामि माचिरम्॥ १४॥
कृतान्त एव सौमित्रे! द्रष्टव्यो मत्प्रवासने।
राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्त्तने॥ १५॥

नृपात्मजा कैकेयी अव्यग्रं अव्याकुलम्॥ १२॥

गते गते एव॥ १३॥

कैकेय्या अत्र नापराधः। अन्यप्रेरितत्वात्तर्हि स एव दण्ड्यस्तत्राह,—येनेश्वरेण विधात्रेयं बुद्धिः कैकेय्याः प्रणीता मन्थरा द्वारा दत्ता मनश्च तत्बुद्धिविषयेऽर्थे सुसमाहितं स्थिरीकृतं तं संक्लेष्टुं मत्कृतमन्यथा जातमिति क्लेशयितुं नार्हामि। तस्य मदधिकारित्वान्मद्रूपत्वादेति गूढ़ आशयः। मत्सङ्कल्पकृतमेव तदिति गूढ़ं व्यङ्ग्यं अप्रकाश्यत्वादित्यापाततोऽर्थः। अतो वनं प्रव्रजिष्यामि चिरं विलम्बो मा मास्त्वित्यर्थः॥ १४॥

तत्प्रेरयितारमाह,—कृतान्त इत्यादि। मद्विवासने मद्विवासनप्रेरणायां एवमभिषेकनिवर्त्तनप्रेरणायां कृतान्तो दैवमेवेन्द्रादीनां दुःखनिवर्त्तकादृष्टमेवेति गूढ़म्। मत्प्रजानां मत्कृतपरिपालनलाभाभावजनकमदृष्टमिति स्फुटम्। द्रष्टव्यः कारणत्वेन द्रष्टव्यः *। यत्तु रामस्य प्राक्कृतदुरदृष्टं दैवमिति तन्न भगवतस्तस्याभावात्॥ १५॥

---

* वितीर्णस्य प्राप्तस्येत्यर्थः।

कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम वेदने * ।
यदि तस्या न भावोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १६ ॥
जानासि हि यथा सौम्य ! न मातृषु ममान्तरम् ।
भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥
सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः ।
उग्रैर्वाक्यैरहं तस्या नान्यद्दैवात् समर्थये ॥ १८ ॥
कथं प्रकृतिसम्पन्ना राजपुत्री तथागुणा ।
ब्रूयात् सा प्राकृतेव स्त्री मत्पीड़ां भर्तृसन्निधौ ॥ १९ ॥

तदुपपादयति,—कैकेय्या इति। प्रतिपत्तिरध्यवसायः यदि कृतान्तविहितस्तत्प्रेरितोऽयं भावोऽभिप्रायो न भवेत् ॥ १६ ॥

इदृशस्य कैकेय्या भावस्य दैवकारणकत्वसिद्धये तस्याः सहजभावमाह,—जानासीत्यादि। अन्तरं वैषम्यं भूतपूर्वम्। तस्या वा मयि सुते भरतेऽपि वा न विशेषो भूतपूर्वस्तस्माद्दैवकृतमेव वैषम्यमिति भावः ॥ १७ ॥

तस्मात् स इति। सोऽहं रामः दुर्वचैः सामान्येनापि न वक्तुं शक्यैः किं पुनर्वाच्यं दशरथपत्न्या केकयकन्यया। तादृशैर्वाक्यै राज्ञः कैकेय्याप्रेरणे दैवादन्यत्कारणं सोऽहं रामो न समर्थय इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

तदेव द्रढ़यति,—कथमिति। प्रकृतिसम्पन्ना सत्त्वप्रकृतियुक्ता तथागुणा प्रागनुभूततादृक्कल्याणगुणा। तत्रापि भर्तृसन्निधौ मत्पीड़ां

* "पीड़नं" इति वा पाठः।

यदचिन्त्यन्तु तद्दैवं भूतेष्वपि न हन्यते ।
व्यक्तं मयि च तस्याञ्च पतितो हि विपर्य्ययः ॥ २० ॥
कश्च दैवेन सौमित्रे ! योद्धुमुत्सहते पुमान् ।
यस्य न ग्रहणं किञ्चित् कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ २१ ॥
सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ ।
यच्च किञ्चित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २२ ॥

मत्पीड़ाजनकं तदेव । मदर्थमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । वाक्यं ब्रूयात् यदि न दैवप्रेरितेति भावः ॥ १९ ॥

ननु तद्दैवं क्वास्ति कीदृक् चेत्यत आह,—यदिति । देशकालवृत्तितया यदचिन्त्यं ईदृग्विधमिति चिन्तयितुमशक्यं तद्दैवं यद्भूतेषु भूताधिष्ठातृषु ब्रह्मादिष्वपि न हन्यते न प्रतिहतं भवति । हि यतस्तत्कृत एव तस्यां मयि च विपर्य्ययः पूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपः हस्तगतराज्यभ्रंशरूपश्च पतितः ॥ २० ॥

ननु शौर्य्येण दैवं हनिष्यामीति चेत्तत्राह,—कश्चेति । यस्य दैवस्य ग्रहणं ज्ञानं ज्ञानजनकं कर्मणः फलादन्यत्र दृश्यते । एवञ्च नित्यं कार्य्यानुमेयतया प्रागज्ञातत्वात् योद्धुमशक्यं जाते तु फले विफलं युद्धम् । फलेन तस्य नाशाभावेति भावः ॥ २१ ॥

सर्वतो दैवमेव प्रबलम् । पौरुषन्तु काकतालीयमित्याह,— सुखेत्यादि । भवाभवौ बन्धमोक्षौ । एषां मध्ये यत् किञ्चित् तथाभूतं अचिन्त्यकारणकं कार्य्यं तत् ननु निश्चयेन दैवस्य कर्म फलम् ॥ २२ ॥

ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रचोदिताः * ।
उत्सृज्य नियमान् तीव्रान् भ्रश्यन्ते काममन्युभिः ॥ २३ ॥
असङ्कल्पितमेवेह यदकस्मात् प्रवर्त्तते ।
निवर्त्त्यारब्धमारम्भैः † ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २४ ॥
एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
व्याहृतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥ २५ ॥
तस्मादपरितापः सन् त्वमप्यनुविधाय माम् ।
प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियाम् ॥ २६ ॥

दैवप्राबल्यमेव द्रढयति। ऋषय इति। विश्वामित्रादयः। मन्युः क्रोधः। बहुवचनं व्यक्तिबहुत्वात्। तैर्भ्रश्यन्ते अभिभूयन्ते ॥ २३ ॥

पुनरपि स्ववनवासस्य दैवजत्वं दृढयितुं दैवकार्य्यलक्षणमाह,— असंकल्पितमिति। आरम्भैर्यत्नैः आरब्धमुपक्रान्तं कार्य्यं निवर्त्त्य यदसंकल्पितमेवाचिन्तितमेवाकस्मात् दृष्टहेतुं विना प्रवर्त्तते तद्दैवस्य कर्म ननु ॥ २४ ॥

उपसंहरति, एतयेति। तत्त्वया यथार्थया बुद्ध्या बुद्धियोगेन आत्मनान्तःकरणाख्येनात्मानमन्तःकरणं संस्तभ्य [स्वेनैव नियम्य] यदि तिष्ठसीति शेषः। तदा मेऽभिषेके व्याहृतेऽपि तव परितापो न विद्यते न भवति ॥२५॥

अथ तत्कालकर्त्तव्यं नियुङ्क्ते। तस्मादिति। उपदिष्टबुद्धियोग-

---

* "प्रपीड़िताः" इति वा पाठः।

† "निवर्त्त्यारब्धमारब्धम्" इति वा पाठः।

एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतैः ।
मम लक्ष्मण ! तापस्ये व्रतस्नानं भविष्यति ॥ २७ ॥
अथवा किं ममैतेन राज्यद्रव्यमयेन तु ।
उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥
मा च लक्ष्मण ! सन्तापं कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्य्यये ।
राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ॥ २९ ॥
न लक्ष्मणास्मिन् मम राज्यविघ्ने
माता यवीयस्यभिशङ्कितव्या ।

बलादित्यर्थः । अपरितापः परितापहीनः सन् त्वमपि मामनुविधाय मामनुसृत्याभिषेचनिकीं तत्प्रयोजनिकां क्रियामलङ्कारं प्रतिसंहारय निवर्त्तय । अनेन गूढं लक्ष्मणस्यापि वनगमनं सूचितम् ॥ २६ ॥

तापस्ये तद्रूपव्रतस्य सङ्कल्पे व्रतस्नानं व्रतसङ्कल्पायापेक्षितं स्नानं व्रतस्नानम् तदेभिर्भविष्यतीति योजना ॥ २७ ॥

तापस्यव्रतस्नानेऽप्येभिः क्रियमाणे राज्यलिप्सया स्नानं कृतवानिति कैकेय्याः शङ्का माभूदिति तन्निषेधति,—अथवेति । राज्यद्रव्यमयेन राज्याभिषेकसाधनमङ्गलद्रव्यप्रचुरेण स्वयं स्वहस्तेनोद्धृतं तोयं मे व्रतादेशं व्रतसङ्कल्पाधिकारम् ॥ २८ ॥

राज्यवनवासयोर्वनवासो महोदयः महाफलः प्रजानां कृत्याकृत्यचिन्ताव्याक्षेपराहित्येन सततं तपःप्रवृत्त्या पितृवाक्यपरिपालनेन चेति भावः ॥ २९ ॥

दैवाभिपन्ना न पिता कथञ्चि- *
ज्जानासि दैवं हि तथाप्रभावम्॥ ३०॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामलक्ष्मणसंवादो नाम द्वाविंशः
सर्गः॥ २२॥

उपदेशस्य परमप्रयोजनमाह,—नेति। न माताभिशङ्कितव्या न पिताभिशङ्कितव्यो यतो दैवाभिपन्नाः दैवग्रस्ता एवमभिशङ्कन्त इति शेषः। यद्वा दैवाभिपन्नत्वं मातापित्रोर्विशेषणम्। त्वञ्च दैवं तथा-प्रभावमिति जानासि अतो नातिशङ्कनीया॥ ३०॥

---

* "दैवाभिपन्ना हि वदन्त्यनिष्टम्" इति वा पाठः।

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः॥ २२॥

त्रयोविंशः सर्गः।

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽवाक्‌शिरा इव।
ध्यात्वा * मध्यं जगामाशु सहसा दैन्यहर्षयोः॥ १॥
तथा तु बध्वा भ्रुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः।
निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव रोषितः॥ २॥
तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तद् भ्रुकुटीसहितं तदा।
बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम्॥ ३॥

दुःखहर्षयोर्मध्यं जगाम। रामस्य धर्मे धैर्य्यं दृष्ट्वा हर्षः तस्य राज्यभ्रंशात् दुःखमित्येषा मध्यगतिः। लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वेन तमोगुणप्रधानता, ज्येष्ठस्य विवेकवाक्यश्रवणेन सत्वोदयश्चेति भावः। अधःशिरस्त्वेनोक्तार्थस्यार्धाङ्गीकारध्वननम्। इवेन तमसः स्वाभाविकत्वात्तस्य स्थिरता ध्वन्यते॥ १॥

तामेव दर्शयति,—तथात्विति। तथा भयङ्करामित्यर्थः। बिलमत्र परबिलम्॥ २॥

दुष्प्रतिवीक्ष्यं सम्मुखतया द्रष्टुमशक्यं, सादृश्यं दुर्दर्शत्वेन॥ ३॥

---

* "श्रुत्वा मध्यं जगामेव" इति वा पाठः।

अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः।
तिर्य्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥ ४ ॥
अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्य्यक् भ्रातरमब्रवीत्।
अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥ ५ ॥
धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्कया।
कथं ह्येतदसम्भ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥
यथा ह्येवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः।
किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ॥ ७ ॥

अग्रहस्तं हस्ताग्रं रामेण क्रोधापनयनाय गृहीतमित्यर्थः। तिर्य्यगित्यादिक्रोधातिशयेन विविधं शिरोधूननं कृत्वेत्यर्थः चादध इत्यपि ॥४॥

अग्राक्ष्णा कटाक्षेण। तिर्य्यक् वक्रं भ्रातरमीक्षमाणः। धर्मदोषो धर्मविरोधस्तत्प्रसङ्गेन तत्परिहारप्रेषतया। पितृवचनमकुर्वन् कथमस्मान् धर्मेण पालयिष्यतीति या लोकस्यातिशङ्का तदभावसम्पादनहेतुना मयापि पितृवचसोऽकरणेऽन्योऽपि पितृवचो न करिष्यतीति लोकनाशशङ्काहेतुना च यस्य ते सुमहान् अयं वनगमनं प्रति सम्भ्रमो जातः सोऽस्थाने युक्तो भ्रान्तिमूल एव। भ्रान्तिमूलत्वमेवाह,—कथं हीति अशौण्डीरं असमर्थं दैवमिति किञ्चिद्वस्तु प्रबलमिति एवंजातीयकं यथाहि यथैव त्वं वदसि। एतत् एतज्जातीयं त्वद्विधः शौण्डीरः दैवनिराकरणेऽपि समर्थः क्षत्रियर्षभो यदसम्भ्रान्तः स्यात् कथमेतद्वक्तुमर्हति न कथमपि। अतः कृपणं असमर्थैकपरिग्राह्यतया शोच्यम्,

पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते ।
सन्ति धर्मोपधासक्ता * धर्मात्मन्! किं न बुध्यसे ॥ ८ ॥
तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात्परिजिहीर्षतोः ।
यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेव राघव ! ॥ ९ ॥
तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः ।
लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् ॥ १० ॥

अशक्तं पौरुषसन्निधौ कार्य्यासमर्थं दैवपदार्थं प्राकृतवत् किमभिशंससि अभिष्टौषि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

एवं दैवालम्बनं प्रतिक्षिप्य धर्मदोषप्रसङ्गं परिहरति,—पापयोरिति । पापात्मनोस्तयोः कैकेयीदशरथयोर्विषये ते कथं नाम शङ्का पापात्मत्वशङ्का न विद्यते न जायते । ननु धर्मव्यवहारवतोः कथमेषा शङ्का तत्राह,—सन्तीति । हे धर्मात्मन्! धर्मैकस्वभाव । धर्म उपधा छलं तत्रासक्तामासक्तिर्लोकप्रतारणाय येषां तादृशा बहिर्धर्मपराः अन्तःपापासक्ताः सन्ति तान् किं कथं न बुध्यसे ॥ ८ ॥

तयोर्धर्मोपधात्वं दर्शयति,—तयोरिति । स्वार्थं स्वकार्य्यसिद्ध्यर्थम् । सुचरितं त्वां शाठ्यात् मृषाकृतधर्मव्यवहारात् । परिजिहीर्षतोस्त्यक्तुमिच्छतोस्तयोः छद्म किं न बुध्यसे इत्यनुकर्षः । अमुमर्थमर्थापत्त्या साधयति,—यदीति । यदि तयोरेवं शाठ्येन त्वदर्थप्रव्रावनं व्यवसितमभिप्रेतं न स्यात् तदाभिषेकारम्भं कृत्वा तद्विघ्नकरणं न स्यादिति

* "सन्ति धर्मोपधाः श्लक्ष्णा" इति वा पाठः । श्लक्ष्णा इति बहिर्धर्मपराः

नोत्सहे सहितुं वीर! तत्र मे चन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते!।
सोऽपि धर्मो मम द्वेष्यो यत्प्रसङ्गाद्विमुह्यसि ॥ १२ ॥
कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्त्तिनः।
करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १३ ॥

शेषः। हि यस्मात्प्रागेव पूर्बकालएव तयोः दातृप्रतिग्रहीतृभावेन सम्बद्धः स वरः प्रकृतः प्रवृत्तप्रसङ्गस्तथ्यः स्यात्तदा प्रागेवाभिषेकारम्भात् पूर्बमेव दत्तः स्यात्। त्वदभिषेकारम्भं विनैव भरताभिषेकत्वद्वनवासौ कृतौ स्याताम्। तस्माद्वरप्रदानकथामिथ्यैवेति भावः। यद्यपि दत्तोऽपि वरो राज्ञा विस्मृत इति तेन मदभिषेकारम्भः कृत इत्यादि समाधानं शक्यं तथापि इष्टस्वबरदानस्य लोकविद्विष्टत्वेनानौचित्यादनुचितकर्तृत्वेन राजा त्याज्य एवेत्याह,—लोकेति। ज्येष्ठे श्रेष्ठगुणे जाग्रति कनिष्ठ-विषयकत्वात्तदभिषेचनस्य लोकविद्विष्टत्वं प्रत्यक्षव्यवहारविरोधाच्छा-स्त्रविरोधाच्चेति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥

मे अपराधं इति शेषः। त्वद्विषये प्रतिवचनदानरूपं ममापराधं चन्तुमर्हसि ॥ ११ ॥

प्रतिवचनमेवाह,—येनेत्यादि। यत् प्रसङ्गात् यस्य पितृवचनस्य प्रसङ्गात् धर्मत्वप्रसङ्गकल्पनाद्धेतोर्विमुह्यसि तदकरणे प्रत्यवायः स्या-दिति मोहं प्राप्तोऽसि। येन च मोहेन तव बुद्धिरेवं द्वैधमागता पूर्बं राज्यग्रहणविषयत्वमधुना तत्त्यागविषयत्वरूपं प्रकारद्वयं प्राप्ता। स धर्मोऽपि मम द्वेष्यः धर्माभासत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

यद्‌यं किल विषाद्‌भेदः कृतोऽप्येवं न गृह्यते ।
जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गस्य गर्हितः ॥ १४ ॥
तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः ।
मनसापि कथं कामं कुर्य्यात्त्वां कामवृत्तयोः ।
तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्रोः पित्रभिधानयोः ॥ १५ ॥
यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम् ।
तथाप्युपेक्षणीयन्ते न मे तदपि रोचते ॥ १६ ॥

तस्य धर्माभासत्वमेवाह,—कथमिति । कर्मणा अचिन्त्यवैभवस्य क्रियाशक्त्या कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथाकर्त्तुञ्च शक्तः समर्थस्त्वं कैकेयीवशवर्त्तिनः स्त्रीजितस्य अतएव गर्हितं लोकनिन्द्यं अधर्मिष्ठञ्च वचः करिष्यसि ॥ १३ ॥

एवं स्पष्टेऽप्यधर्मे तवाधर्मबुद्धिर्न जायत इति मे दुःखमित्याह,—यदिति । अयं भेदोऽभिषेकविघटनात्मा किल विषात् मृषावरप्रकल्पनात्कृतोऽपि यत् यतस्त्वया एवं मृषा वरप्रकल्पितत्वेन न गृह्यते अतो मे तत्र तद्विषये दुःखं जायते कपटकृतमप्यर्थमसौ साधुतया गृह्णातीति मम व्यथेति भावः । किञ्चैवम्बिधधर्मसङ्ग एवम्बिधधर्मासक्तिर्निन्द्या ॥ १४ ॥

तदेवाह,—तवेत्यादिना । अयं वनवासरूपः । दोषस्य दोषत्वाग्रहमेव शोचति । त्वां त्वां विना । तत्कृते कर्मणि दैवकृतत्वबुद्धिं त्वां विना अन्यः कामवृत्तयोरहितयोर्नित्यं पितृनामकशत्र्वोः कामं मनोरथं मनसापि कथं कुर्य्यात् । अनुष्ठानन्तु दूरत इति भावः ॥ १५ ॥

विक्लवो वीर्य्यहीनो यः स दैवमनुवर्त्तते।
वीराः सम्भावितात्मानो न दैवं पर्य्युपासते॥ १७॥
दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम्।
न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति॥ १८॥
द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च।
दैवमानुषयोरद्य व्यक्ताव्यक्तिर्भविष्यति॥ १९॥
अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः।
यैर्दैवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम्॥ २०॥

वरस्य वास्तवं दैवकृतत्वमभ्युपेत्याप्याह,—यद्यपीति। तयोः पित्रोः प्रतिपत्तिस्त्वदभिषेकविघटनविषया बुद्धिरपि दैवी च दैव्येवेति यद्यपि ते मतं तथापि ते त्वया समतमप्येतदुपेक्षणीयं यतस्तदपि ईदृशं विरुद्धकारि दैवमपि न रोचते। एवञ्च प्रियभ्रातुर्ममासम्मतत्वादिदं त्वया त्याज्यमिति भावः॥ १६॥

किञ्च त्वादृशस्य दैवालम्बनवादोऽप्ययुक्त इत्याह,—विक्लव इति। लोकाप्रसिद्ध इत्यर्थः सम्भावितात्मानः सर्वलोकश्लाघ्यशौर्य्यादिमन्तः॥ १७॥

समर्थः त्वादृशः विपन्नार्थः हतप्रयोजनः त्वादृशः॥ १८॥

ननु दैवबाधनसामर्थ्यं न कस्यापि इति चेत्तत्राह,—द्रक्ष्यन्तीति। पौरुषं बलं द्रक्ष्यन्ति लोका इति शेषः। व्यक्तिः प्रबलदुर्बलत्वविवेकः। अद्य मत्पौरुषेणेति शेषः॥ १९॥

तदेवाह,—अद्येति। यैर्दैवादाहृतं राज्याभिषेचनं ते दृष्टं ते

अत्यङ्कुशमिवोद्दामं गजं मदजलोद्धतम् ।
प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्त्तये ॥ २१ ॥
लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम् ।
न च कृत्स्नास्त्रयो लोका विहन्युः किं पुनः पिता ॥ २२ ॥
यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन्! समर्थितः ।
अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश समास्तथा ॥ २३ ॥
अहं तदाशान्धक्ष्यामि पितुस्तस्याश्च या तव ।
अभिषेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्त्तते ॥ २४ ॥
मद्बलेन विरुद्धाय न स्याद्दैवबलं तथा ।

जना अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति। यद्दैवादिति पाठे यस्माद्दैवादाहृतं येन दैवेनाहृतमिति यावत्। दृष्टं यैर्जनैर्दृष्टं ते जनास्तद्दैवं मत्पौरुषहतं द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

अत्यङ्कुशं अतिक्रान्ताङ्कुशव्यापारम् उद्दामम् उत्कृष्टदामं निःशृङ्खलमिति यावत्। प्रधावितम् अभिमुखं धावितं पौरुषेण स्वगतबलेन निवर्त्तये ॥ २१ ॥

दैवनिवर्त्तनं स्वबलस्येषत्करमित्याह,—लोकेत्यादि ॥ २२ ॥

मिथः परस्परैकवाक्यतया स्वपौरुषेण। राजत्वं सिद्धवत् कृत्वाह,—राजन्निति ॥ २३ ॥

तदाशां तामाशां, तां कां या तवाभिषेकविघातेन पुत्रराज्यप्रापणार्थं वर्त्तते तामित्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २५ ॥
ऊर्द्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम्।
आर्यपुत्त्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २६ ॥
पूर्व्वराजर्षिवृत्त्या हि वनवासोऽभिधीयते।
प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ॥ २७ ॥
स चेद्राजन्यनेकाग्रे, राज्यविभ्रमशङ्कया।
नैवमिच्छसि धर्मात्मन्! राज्यं राम! त्वमात्मनि ॥ २८ ॥

मद्बलत्वपक्षभूतेन मया विरुद्धाय जनाय यथा ममोग्रं पौरुषं दुःखाय प्रभविष्यति तथा दैवबलं न स्यात्तन्निरासस्समर्थमिति शेषः ॥ २५ ॥

अथ वनवासोचितं कालं स्वयमेवाह,—ऊर्ध्वमिति। एतद्दिवरणम् वर्षसहस्रान्ते इति तस्मिन्नतीते। त्वयि वनवासं गतेऽनन्तरं आर्यपुत्त्राः आर्यस्य तव पुत्त्राः प्रजापाल्यं प्रजापालनरूपं राज्यं करिष्यन्ति। तदानीमप्यन्येषां नावकाश इति भावः ॥ २६ ॥

इदमेव युक्तमित्याह,—पूर्व्वेति। हि यतः पुत्रवत्परिपालननिमित्तं पुत्त्रेषु प्रजा निक्षिप्य पश्चाद्वनवासः। पूर्व्वराजर्षिवृत्त्या तदाचारेण अभिधीयते। विधीयत इत्येव क्वचित्पाठः ॥ २७ ॥

राजनि दशरथे अनेकाग्रे कामवशादुक्तवानप्रस्थधर्मानुष्ठानैकाग्रताराहित्येन चलचित्ततया प्रतिकूले सति। राज्यविभ्रमशङ्कया तद्वचोविरोधेन राज्यग्रहणे सकललोकक्षोभेण स्वस्मिन् राज्यस्य विभ्रमशङ्कयाचलनशङ्कया अस्थैर्यशङ्कया स वनवासधर्मस्त्वया चेद-

प्रतिजाने च ते वीर ! माभूवं वीरलोकभाक्।
राज्यञ्च तव रक्षेयमहं वेलेव सागरम् ॥ २९ ॥
मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव।
अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् ॥ ३० ॥
न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे।
नासिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः।
अमित्रमथनार्थं मे सर्वमेतच्चतुष्टयम् ॥ ३१ ॥
न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम।

ङ्गीक्रियते इति शेषः। किञ्च हे राम ! एवं श्रेष्ठत्वात् धर्मतः प्राप्तं राज्यं तथैव शङ्कया यद्यात्मनि नेच्छसि तदा तां शङ्कां त्यजेति शेषः। राज्यकामत्वमिति पाठे एवं प्राप्तं राज्यभोक्तृत्वं राज्यरूपभोग्यसम्बन्धं वा यदि नेच्छसीत्यादि प्रागवत् ॥ २८ ॥

तत्र हेतुः प्रतिजाने इत्यादि। अहं वेला सागरमिव तव राज्यञ्च त्वाञ्च रक्षेयम्। अन्यथा वीरलोकभाक् माभूवमिति ते तवाग्रे प्रतिजाने ॥ २९ ॥

तस्मात्त्वं मङ्गलैरभिषेकसाधनैरात्मानमभिषिञ्चस्व वसिष्ठादिभिरिति शेषः। तत्राभिषेकव्यापारे व्यापृतो व्यापृतचित्तो भव। तत्प्रतिबन्धकानहं वारयिष्यामीत्याह,—अहमिति। अलं समर्थः ॥ ३० ॥

तदेव दर्शयति,—नेति। आबन्धनार्थाय काष्ठानां परस्परं बन्धनहेतुच्छिद्रादिकरणाय। स्तम्भः कस्यचित्काष्ठादेरधःपतनप्रतिबन्धः ॥३१॥

असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा ॥ ३२ ॥
प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ ३३ ॥
खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे।
हस्त्यश्वरथि * हस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ ३४ ॥
खड्गधाराहता मेऽद्य दीप्यमाना इवाग्नयः।
पतिष्यन्ति द्विषो भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ ३५ ॥
बद्धगोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने।
कथं पुरुषमानी स्यात् पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३६ ॥

न चेत्यादिसार्धश्लोक एकं वाक्यम्। योऽत्यर्थं मम मतः सम्मतः शत्रुः स्यात्तं यं कञ्चिच्छत्रुं वज्रिणं वा इन्द्ररूपं वा प्रगृहीतेन तीक्ष्णधारत्वादिविशिष्टेनासिना न कल्पये न खण्डशः कल्पये एवमहं न कामये च एवंकामनामपि न करोमि सर्वथा खण्डयाम्येवेति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैः खड्गक्षताघातेन खण्डितैः मही गहना निरन्तरत्वात्। अतएव दुश्चरा हस्त्यादीनां हस्त्यादिभिः क्रमात्सम्बन्धः। भवितेति लुट् ॥ ३४ ॥

हताः विच्छिन्नाः अग्नय इव दीप्यमानाः रक्तधारया अतएव सविद्युतो मेघा इव ॥ ३५ ॥

उक्तधर्मविशिष्टे मयि स्थिते सति। पुरुषाणां मध्ये कश्चिदपि

* "रथ" इति वा पाठः।

बहुभिस्त्वैकमत्यस्यन्नेकेन च बहून् जनान्।
विनियोक्ष्याम्यहं वाणान्नृवाजिगजमर्मसु ॥ ३७ ॥
अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति।
राज्ञश्चाप्रभुतां कर्त्तुं प्रभुत्वञ्च तव प्रभो! ॥ ३८ ॥
अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च।
वसूनाञ्च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३९ ॥
अनुरूपाविमौ बाहू राम! कर्म करिष्यतः।
अभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणान्ते निवारणे ॥ ४० ॥
ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां
तवासुहृत्प्राणयशः सुहृज्जनैः।

कथं पुरुषमानी आत्मानं पुरुषं मन्यमानः शूराभिमानी कथं स्यादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

अत्यस्यन् पातयन्। बहुभिः बाणैः एकेन बाणेन विनियोक्ष्यामि त्यक्ष्यामि ॥ ३७ ॥

अस्त्रप्रभावस्य अस्त्रसामर्थ्यस्य प्रभावः प्रतापः। राज्ञो दशरथस्य प्रभविष्यति उज्जृम्भितो भविष्यति ॥ ३८ ॥

चन्दनसारस्य चन्दनसारानुलेपनस्य। केयूरामोक्षणस्य अङ्गदधारणस्य। वसूनां मोक्षणस्य दानस्य। सुहृज्जनपालनस्य अनुरूपौ अर्हौ मे बाहू इमौ पीनप्रलम्बौ तेऽभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणां निवारणे कर्म स्वानुरूपं कर्म करिष्यतः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

यथा तवेयं वसुधा वशा भवेत्
तथैव मां शाधि तवास्मि किङ्करः ॥ ४१ ॥
विमृज्य बाष्पं परिसान्त्वय चासकृत्
स लक्ष्मणं राघववंशवर्द्धनः ।
उवाच पित्रोर्वचने व्यवस्थितं
निबोध मामेष हि सौम्य ! सत्पथः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे लक्ष्मणस्य वीरदर्पो नाम त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

अवीवृधीत्यार्षं रूपम्। विजुज्यतां वियोज्यताम् ॥ ४१ ॥

एवंवादिनं लक्ष्मणं रामो नायमेतस्य काल इत्याह,—विमृज्येति। बाष्पं लक्ष्मणनयनजं विमृज्य परिमृज्य। विसृज्येत्ति पाठे अन्तर्भावितण्यर्थतया विसर्जयित्वा चक्षुषी परिमृज्येति यावदिति कतकः। पित्रोर्वचने व्यवस्थितं प्रतिष्ठितं मां निबोध हे सौम्य एष हि सत्पथः। जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दं भूरिभोजनात्। गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रतेति न्यायादिति भावः। निबोधेत्यस्य नितरामतिशयेनावतरणकालिकवृत्तान्तस्मरणपूर्वकं जानीहि। एष हि एष एव सत्पथः सतां रक्षकः पन्था इत्यप्यर्थोऽत्र गूढः ॥ ४२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

तं समीक्ष्य व्यवसितं * पितुर्निर्देशपालने ।
कौशल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥
अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ।
मयि जातो दशरथात् कथमुञ्छेन वर्त्तयेत् ॥ २ ॥
यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते ।
कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययम् ॥ ३ ॥
क एतच्छ्रद्दधे श्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् ।
गुणवान् दयितो राज्ञः काकुत्स्थो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥

व्यवसितं निश्चितमतिम्। निर्देशः आज्ञा बाष्पसंरुद्धा बाष्पसंरुद्धवाक्। धर्मिष्ठं रामम् ॥ १ ॥

उञ्छः क्षेत्रपतितकणशोग्रहणम्। वर्त्तयेत् जीवेत् भवानिति शेषः ॥ २ ॥

भृत्याः भर्त्तव्याः अयं उपस्कृतमांसादिभोजनशीलः ॥ ३ ॥

विवास्यत इति यत् एतच्छ्रुत्वा कः श्रद्दधेत् सत्यं मन्वीत सत्यमिति वा ज्ञात्वा कस्य स्वपित्रादिभ्यो भयं न भवेत् ॥ ४ ॥

---

* "स्वनुष्ठितम्" इति वा पाठः ।

नूनन्तु बलवान् लोके कृतान्तः सर्वमादिशन्।
लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि ॥ ५ ॥
अयन्तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः।
विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥
चिन्तावाष्पमहाधूमस्तवादर्शनचिन्तजः।
कर्शयित्वा भृशं पुत्र! निःश्वासायाससम्भवः ॥ ७ ॥
त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान्।
प्रधक्ष्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥

सर्वमादिशन् सुखदुःखेन योजयन्। कृतान्तो दैवं बलवानिति नूनमहं मन्ये। यत्र यस्मात् हे राम अभिरामस्त्वं लोके कर्मलोके स्थितो वनं गमिष्यसि ॥ ५ ॥

आत्मभवः आत्मजः स्वमनःसम्भूतः। तवादर्शनमेव वर्धकत्वात्, मारुतो यस्य सः। विलापदुःखैः समिधः समिन्धनं यस्य सः। घञर्थे कः। रुदितास्रूण्येव हुता आहुतयो यस्मिन् सः। चिन्ताहेतुकवाष्पमेव महाधूमो यस्य सः। तवागमनचिन्तजः। चिन्तज इति बाहुलकात् ह्रस्वः। तव या आगमनचिन्ता तया जनितः। अदर्शनचिन्तज इति पाठेऽपि अदर्शनजातचिन्ताजनित इत्यर्थः। परे त्वदर्शनस्य मारुतत्वेन निरूपणात् सचिन्त्य इत्याहुः। निःश्वासरूपायासेन सन्धुक्षणात् सम्भवो वृद्धिर्यस्य सः। त्वया विहीनां मामधिकं कर्शयित्वा कृशां कृत्वा। अतुलः युक्तगुणः शोकाग्निर्मां धक्ष्यति। हिमात्यये ग्रीष्मे चित्रभानुर्वह्निः सूर्यो वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तमनुगच्छति ।
अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र वत्स ! गमिष्यसि ॥ ९ ॥
यथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः ।
श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १० ॥
कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते ।
भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्त्तयिष्यति ॥ ११ ॥
भर्त्तुः पुनः * परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियः ।
स भवत्या न कर्त्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ १२ ॥
यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः ।
शुश्रूषा क्रियतां तावत् स हि धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥

कथमिति,—यथेत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः ॥ ९ ॥

यथानिगदितं येन प्रकारेण निगदितं तद्वाक्यं श्रुत्वा आत्मानुगमनं श्रुत्वेति यावत् ॥ १० ॥

वञ्चितः वञ्चनया मद्वियोजनाद्दुःखं प्रापितः । न वर्त्तयिष्यति न जीविष्यति ॥ ११ ॥

केवलं नृशंसः क्रौर्यमेव न तु तेनेहामुत्र सुखमित्यर्थः । मनसापि न कर्त्तव्यः न चिन्तनीयः । यतो विगर्हितः महापापहेतुत्वादतिनिन्दितः ॥ १२ ॥

---

* "किल" इति वा पाठः ।

एवमुक्ता तु रामेण कौशल्या शुभदर्शना।
तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम्॥ १४॥
एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभृतां वरः।
भूयस्तामब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम्॥ १५॥
मया चैव भवत्या च कर्त्तव्यं वचनं पितुः।
राजा भर्त्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः॥ १६॥
इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च।
वर्षाणि परमप्रीत्या स्थास्यामि वचने तव॥ १७॥
एवमुक्ता प्रियं पुत्रं वाष्पपूर्णानना तदा।
उवाच परमार्त्ता तु कौशल्या सुतवत्सला॥ १८॥
आसां राम! सपत्नीनां मध्ये वस्तुं न मे क्षमम्।
नय मामपि काकुत्स्थ! वनं वन्यां मृगीमिव॥ १९॥

अतः यावदिति॥ १३॥ १४॥

एवं वचनमुक्तः भर्तृशुश्रूषाङ्गीकारवचनमुक्तः आवितः॥ १५॥ उभयोस्तद्वचनावश्यकर्त्तव्यत्वे हेतुर्भर्त्ता गुरुरिति च यथा योगम्॥ १६॥

पितृवाक्यकरणानन्तरं त्वच्छुश्रूषापि कार्य्यत्याह,—इमानीति। विहृत्येत्यनेन वनवासस्य मृगयावल्लीलात्वं दर्शितम्। वचने स्थास्यामि वचनमनुष्ठास्यामि॥ १७॥

एवमुक्ता पुत्रेणेति शेषः॥ १८॥

यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया ।
तां तथा रुदतीं रामो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्त्ता दैवतं प्रभुरेव च ।
भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ २१ ॥
न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता ।
भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥ २२ ॥
भवतीमनुवर्त्तेत स हि धर्मरतः सदा ।
यथा मयि तु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः ॥ २३ ॥
श्रमं नावाप्नुयात् किञ्चिदप्रमत्ता तथा कुरु ।
दारुणश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ॥ २४ ॥

अङ्गीकृतभर्त्तृसेवापि सपत्नीदुःखस्मरणात् पुनः रामानुगमनमभि लषति । आसामित्यादि । वन्यां वने भवाम् ॥ १९ ॥

यदि ते इत्याद्यर्धं पूर्वान्वयि । तां तथा रुदतीं दृष्ट्वापि स्वयमरुदन् वचोऽब्रवीत् । रोदने कातर्यप्रकटनेन मातुः पुनरप्यनुगमनप्रत्याशा-प्रसङ्गात् ॥ २० ॥

प्रभवति दण्डादौ समर्थो भवति ॥ २१ ॥

धीमतेति । सनाथा इति शेषः । अथ सपत्नीमध्यवासो दुष्कर इत्यत्र परिहारमाह,—भरत इति ॥ २२ ॥

भवतीमिति अतः कैकेयीकोपो अकिञ्चित्कर इति भावः । यथा

राज्ञो वृद्धस्य सततं हितञ्च र समाहिता।
व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा॥ २५॥
भर्त्तारं नानुवर्त्तेत सा च पापगतिर्भवेत्।
भर्त्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् *॥ २६॥
अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात्।
शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्त्तुः प्रियहिते रता॥ २७॥

मयि निष्क्रान्ते श्रमं नाप्नुयात्तथा कुरु। यथा चैनं राजानं शोको न विनाशयेत्तथा च कुरु॥ २३॥ २४॥

द्विजस्य गायत्रीजपवत् स्त्रियाभर्त्तृशुश्रूषैव परं नित्या नान्यत् किञ्चित्प्रत्युत तद्विरोध्यन्यदाचर्यमाणं प्रत्यवायजनकमपीत्याह,—व्रते-त्यादि। नित्याकरणजप्रत्यवायानर्थं साङ्गाप्य नित्यधर्मकृतिः परिहर्त्तुं न शक्नोतीति भावः॥ २५॥ २६॥

नित्यानुष्ठाने सत्यनित्याकरणेऽपि न परलोकनाश इत्याह,—अपि-येति। निर्नमस्कारा भर्त्तृव्यतिरिक्तदेवादेर्नमस्काराद्युपचाररहिता। देवपूजनात् विष्ण्वादिदेवपूजनात्। सापि स्वर्गं लभते इति प्राक्तने-नान्वयः। एतमेवार्थं नियमविधिद्वारेण द्रढ़यति। शुश्रूषामेवेति। तत्प्रीतिजनकं कर्मैवेत्यर्थः। तदेवाह,—प्रियहिते रतेति हितपदेन पश्चादुक्तेनैतत् ध्वनयति आपाततो प्रियमपि हितं कुर्यात् आपाततः प्रियमप्यहितं त्यजेदिति॥ २७॥

* "गतिमुत्तमाम्" इति वा पाठः।

एष धर्म स्त्रिया नित्यो * वेदे लोके श्रुत: स्मृतः ।
अग्निकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवता: ॥ २८ ॥
पूज्यास्ते मत्कृते देवि ! ब्राह्मणाश्चैव सत्कृताः † ।
एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी ॥ २९ ॥
नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता ।
प्राप्स्यसे परमं कामं मयि पर्यागते सति ॥ ३० ॥
यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम् ।
एवमुक्ता तु रामेण बाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ ३१ ॥
कौशल्या पुत्रशोकार्त्ता रामं वचनमब्रवीत् ।

तत्र प्रमाणमाह,—एष भर्तृसेवारूपो धर्मः स्त्रिया नित्य इति वेदे श्रुतः। लोके स्मृतौ स्मृतः। तर्हि किं कर्मान्तरं सर्वथा त्याज्यं नेत्याह,—अग्नीत्यादि भर्तृसम्मतेषु अग्निकार्येषु च तेष्वेव च एवकारार्थः ॥ २८ ॥

एवं भर्तृसेवातत्परतया। कालं ममागमनकालम् ॥ २९ ॥

कामं ऐहिकविषयसुखम् ॥ ३० ॥

तस्य पुत्रमात्रासाध्यत्वादाह,—यदीति। अनेन दशरथमरणस्य सन्निहितत्वं सूचितम् ॥ ३१ ॥

* "एष धर्म: पुरादृष्ट:" इति वा पाठः ।
† "सुव्रता:" इति वा पाठः ।

गमने सुकृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्रक ! ॥ ३२ ॥
विनिवर्त्तयितुं वीर ! नूनं कालो दुरत्ययः।
गच्छ पुत्र ! त्वमेकाग्रो भद्रन्तेऽस्तु सदा विभो ! ॥ ३३ ॥
पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतक्लमा।
प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते ॥ ३४ ॥
पितुरानृण्यतां प्राप्ते स्वपिष्ये परमं सुखम् *।
कृतान्तस्य गतिः पुत्र ! दुर्विभाव्या सदा भुवि ॥ ४५ ॥
यत्त्वां संचोदयति † मे वच आविध्य ‡ राघव ! ।
गच्छेदानीं महाबाहो ! क्षेमेण पुनरागतः ॥ ३६ ॥
नन्दयिष्यसि मां पुत्र ! साम्ना श्लक्ष्णेन चारुणा ॥ ।

सुकृतां सुष्ठुकृतनिश्चयाम् ॥ ३२ ॥
काल इष्टवियोगादिजनकः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
आनृण्यताम्। स्वार्थे ष्यञ् ॥ ३५ ॥
मे वच आविध्य आच्छिद्य त्वां संचोदयति वनायेति शेषः इति यत् अतः कृतान्तस्य गतिर्दुर्विभाव्या ॥ ३६ ॥

* "त्वयि लब्धे परं सुखम्" इतिवा पाठः।
† "संचोदयती" इति वा पाठः।
‡ "आच्छिद्य" इति वा पाठः।
॥ "चेतन" इति वा पाठः।

अपीदानीं स कालः स्याद्वनात्प्रत्यागतं पुनः ।
यत्त्वां पुत्रक ! पश्येयं जटावल्कलधारिणम् ॥ ३७ ॥

तथाहि रामं वनवासनिश्चितं
ददर्श देवी परमेण चेतसा ।
उवाच रामं शुभलक्षणं वचो
बभूव च स्वस्त्ययनाभिकाङ्क्षिणी ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्या-
काण्डे कौशल्यारामसंवादो नाम
चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

स्वच्छेन निर्मलेन चारुणा मनोहरेण । साम्ना सान्त्वेन वचनेन । शुक्लेनेति पाठान्तरम् । अदर्शना सहिष्णुत्वात्प्रत्यागमनकाल इदानीमेव भवेदिति प्रार्थयते । अपीति । येन कालेन प्रत्यागतं प्रत्यागमनं भवेत् स इत्यर्थः । अपीदानीमिति लोकोक्त्या वाच ॥ ३७ ॥

परमेण आदरवता धर्मशीलत्वादेवर्षिरक्षणोद्यतत्वाच्च भगवत्स-ङ्कल्पेनैव तथा ज्ञानं तस्या इति बोध्यं स्वस्त्ययनं मङ्गलमभिकाङ्क्षितुं शील-मस्त्यस्याः सा ॥ ३८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः।

सा विनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि।
चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी॥ १॥
न शक्यते वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम!।
शीघ्रञ्च विनिवर्त्तस्व वर्त्तस्व च सतां क्रमे॥ २॥
यं पालयसि धर्मं त्वं प्रीत्या च नियमेन च।
स व राघवशार्दूल! धर्मस्त्वामभिरक्षतु॥ ३॥
येभ्यः प्रणमसे पुत्र! देवेष्वायतनेषु च *।
ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः॥ ४॥
यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता।

मङ्गलकरणमेवाह,—सेति। आयासं तज्जनकं शोकम्। उपस्पृश्य आचम्य। मङ्गलानि मङ्गलवचनानि॥ १॥

सतां क्रमे सतां मार्गे॥ २॥ ३॥

देवेष्वायतनेषु देवालयेषु। प्रणमसे च चार्च्चितुमिच्छसि च। ते च देवाः चार्षयः॥ ४॥

* "चैत्येष्वायतनेषु च" इति वा पाठः।

तानि त्वामभिरक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥
पितृशुश्रूषया पुत्र ! मातृशुश्रूषया तथा ।
सत्येन च महाबाहो ! चिरं जीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥
समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च ।
स्थण्डिलानि च विप्राणां शैला वृक्षाः क्षुपा ह्रदाः ॥ ७ ॥
पतङ्गाः पन्नगाः सिंहास्त्वां रक्षन्तु नरोत्तम ! ।
स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षिभिः ॥ ८ ॥
स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्यमा ।
लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा ॥ ९ ॥
ऋतवः षट् च ते सर्वे मासाः संवत्सराः क्षपाः ।
दिनानि च मुहूर्त्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ १० ॥
श्रुतिः स्मृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्र ! सर्वतः ।
स्कन्दश्च भगवान्देवः सोमश्चेन्द्रो बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

गुणैः सद्गुणैः ॥ ५ ॥

मातृशुश्रूषयेति माताच कैकेयी ॥ ६ ॥

समिदादिपदेन तदधिष्ठात्री देवता उपलक्ष्यन्ते । क्षुपाः ह्रस्वशाखास्तरवः शिफायुक्तवृक्षाः क्षुपा इत्यन्ये । ह्रदा इति जलाशयमात्रोपलक्षणम् । त्वां रक्षन्त्वित्यग्रिमेण सम्बन्धः ॥ ७ ॥

पतङ्गाः पक्षिणः स्वस्ति इत्यस्य कुर्वन्त्वित्यग्रिमेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥

सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः।
ते चापि सर्वतः सिद्धा दिशश्च सदिगीश्वराः॥ १२॥
स्तुता मया वने तस्मिन् पातु त्वां पुत्र! नित्यशः।
शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च॥ १३॥
द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी वायुश्च सचराचरः।
नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सह दैवतैः॥ १४॥
अहोरात्रे तथा सन्ध्ये पान्तु त्वां वनमाश्रितम्।
ऋतवश्चापि षट् चान्ये मासाः संवत्सरास्तथा॥ १५॥
कलाश्च काष्ठाश्च तथा तव शर्म दिशन्तु ते।
महावनेऽपि चरतो मुनिवेषस्य धीमतः॥ १६॥
तथा देवाश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदाः सदा।
राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणाम्॥ १७॥
क्रव्यादानाञ्च सर्वेषां माभूत्पुत्रक! ते भयम्।
प्लवङ्गा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने।

धाता विराट्। विधाता सृष्टिविधायकः॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ ॥ १३॥

नक्षत्राणि रेवत्यादिनक्षत्राधिष्ठात्र्यो देवताः। ग्रहाः सूर्यादयः सहदेवताः तत्तदधिदेवताः पुनरुक्तिरत्र पुत्रप्रेमपारवश्यान्न दोषाय। पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः॥ १४॥ १५॥ १६॥ १७॥

सरीसृपाश्च कीटाश्च माभूवन् गहने तव ॥ १८ ॥
महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः ।
महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्रक ! ॥ १९ ॥
नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सर्वजातयः ।
मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र ! मया संपूजितास्त्विह ॥ २० ॥
आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः ।
सर्वसम्पत्तयो * राम ! स्वस्तिमान् गच्छ पुत्रक ! ॥ २१ ॥
स्वस्ति तेऽस्त्वन्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः ।
सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ २२ ॥

सर्वक्रव्यादसम्बन्धि भयं पुत्रक ते माभूदित्यन्वयः ॥ १८ ॥

प्लवगाः वानराः दंशा वनमक्षिकाः गहने तव माभूवन् मा सन्तु ऋक्षा भल्लूकाः ॥ १९ ॥

ते तुभ्यं सर्वजातयः सर्वजातीयाः । सर्पजातय इति पाठे क्रूरजन्तव इति फलितार्थः ॥ २० ॥

आगमाः मार्गाः ते झटिति त्वदागमनयोग्या भवन्त्विति अभिप्रायेणैवमुक्तिः ॥ २१ ॥

सर्वसम्पत्तयः वनवासापेक्षिताः फलमूलादिरूपाः सन्त्विति शेषः पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवसत्वेभ्यः ॥ २२ ॥

---

* "सर्वसम्पत्तये" इति वा पाठः ।

शुक्रः सोमश्च सूर्य्यश्च धनदोऽथ यमस्तथा।
पान्तु त्वामर्चिता राम ! दण्डकारण्यवासिनम्॥ २३॥
अग्निर्वायुस्तथा धूमो मन्त्राश्चर्षिमुखच्युताः।
उपस्पर्शनकाले तु पान्तु त्वां रघुनन्दन ! ॥ २४॥
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतकर्त्ता तथर्षयः।
ये च शेषाः सुरास्ते तु रक्षन्तु वनवासिनम्॥ २५॥
इति माल्यैः सुरगणान् गन्धैश्चापि यशस्विनी।
स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चायतलोचना॥ २६॥
ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना।
हावयामास विधिना राममङ्गलकारणात्॥ २७॥
घृतं श्वेतानि माल्यानि समिधः श्वेतसर्षपान्।
उपसम्पादयामास कौशल्या परमाङ्गना॥ २८॥
उपाध्यायः सविधिना हुत्वा शान्तिमनामयम्।
हुतहव्यावशेषेण बाह्यं बलिमकल्पयत्॥ २९॥

देवेभ्यः ये च ते परिपन्थिनस्तेभ्यश्च रक्षन्तु इति योजना॥ २३॥
ऋषिमुखाच्युता निर्गतास्त्वया गृहीताश्चेति शेषः॥ २४॥
भूतकर्त्तृब्रह्मा जगत्कारणं ब्रह्मेत्यर्थः॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥
उपसम्पादयामास होमायेति शेषः। अनामयमारोग्यमुद्दिश्येति शेषः॥ २९॥

मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्तिवाच्य द्विजांस्ततः ।
वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाम् ॥ ३० ॥
ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय राममाता यशस्विनी ।
दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते ।
वृत्रनाशे समभवत् तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३२ ॥
यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताकल्पयत् पुरा ।
अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥
अमृतोत्पादने दैत्यान् घ्नतो वज्रधरस्य यत् ।
अदितिर्मङ्गलं प्रादात् तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३४ ॥
त्रिविक्रमान् प्रक्रमतो विष्णोरतुलतेजसः ।
यदासीन्मङ्गलं राम ! तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३५ ॥

बाह्यं बलिं होमस्थानाद्बहिर्भूतं लोकपालादिबलिं स्वस्तिवाच्यं स्वस्तिवाचनमुद्दिश्य मध्वादिभिरुपलक्षितान् द्विजान् कृत्वा ॥ ३० ॥

रामस्य वने स्वस्त्यस्त्वित्येवंरूपां वने स्वस्त्ययनक्रियां वाचयामासेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

काम्यां इच्छाविषयाम् ॥ ३२ ॥

वृत्रनाशे तद्रूपनिमित्ते ॥ ३३ ॥

प्रार्थयानस्य आर्षत्वान्मुगभावः । अनेन भाविमहद्युद्धं तत्र जयश्च सूचितः ॥ ३४ ॥

ऋषयः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ताः।
मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गलम् ॥ ३६ ॥
इति पुत्रस्य शेषांश्च कृत्वा शिरसि भामिनी।
गन्धैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना ॥ ३७ ॥
औषधिञ्च सुसिद्धार्थां विशल्यकरणीं शुभाम्।
चकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभिजजाप च ॥ ३८ ॥
उवाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्त्तिनी।
वाङ्मात्रेण न भावेन वाचा संसज्जमानया ॥ ३९ ॥
आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनी।
अवदत्पुत्र! सिद्धार्थो गच्छ राम! यथा सुखम् ॥ ४० ॥

विक्रमः पादविक्षेपः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

शुभे मङ्गलं मङ्गलानामपि मङ्गलं इति उक्तोति शेषः। पुत्रस्य शिरसि शेषा अक्षताः शेषा इत्यक्षतनामेति कतकः ॥ ३७ ॥

समालम्भो विलेपनं सिद्धार्थां दृष्टवीर्यां विशल्यकरणीमित्यन्वर्थ-नामिकां औषधीं गुलुकीकृत्य शुभां रक्षां चकार रक्षाहेतुत्वेन हस्ते बबन्धेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तां मन्त्रैरतिशयितां कर्त्तुं जजाप मन्त्रानिति शेषः। उवाचापि मन्त्रानिति शेषः जपोत्तरं स्पष्टमपि मन्त्रानुच्चारयामासेत्यर्थः। एतच्च तन्मन्त्रार्थानुसन्धानेन रामस्य हृत्प्रसादार्थम्। प्रहृष्टेवेति हर्षो पार-मार्थ्यद्योती इवशब्दः ॥ ३९ ॥

अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् ।
पश्यामि त्वां सुखं वत्स ! सुस्थितं * राजवर्त्मसु ॥ ४१ ॥
प्रनष्टदुःखसंकल्पा हर्षविद्योतितानना ।
द्रक्ष्यामि त्वां वनात्प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ४२ ॥
भद्रं भद्रासनगतं वनवासादिहागतम् ।
द्रक्ष्यामि त्वां मुक्तः पुत्र ! तीर्णवन्तं पितुर्वचः ॥ ४३ ॥
मङ्गलैरुपसम्पन्नो वनवासादिहागतः ।
बध्वास्त्र मम नित्यन्त्वं कामान् संवर्द्ध याहि भो ॥ ४४ ॥

मयार्चिता देवगणाः शिवादयो
महर्षयो भूतगणाः सुरोरगाः ।

तदेवाह,—वाष्पाविलेति । संसज्जमानया आन्तरखेदगद्गदया आनम्येति उच्चलात्पुत्रस्य ॥ ४० ॥

यद्वा वाल्मीकेरपि वर्णनीयमयीभावात् उवाचेत्युक्तावपि पुनरवददित्युक्तिर्न दोषाय ॥ ४१ ॥

सन्धितं राजवर्त्मसु प्राप्तराज्यमिति यावत् । मङ्गलै राजोचितवस्त्राभरणैः बध्वाः सीतायाः संवर्ध संवर्धय याहि भो गच्छ भो भो इति निपात आमन्त्रणे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

मात्रा प्रदक्षिणकरणं रक्षार्थम् ॥ ४४ ॥

---

* "सन्धितं" इति वा पाठः ।

अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते
हिताय काङ्क्षन्तु दिशश्च राघव ! ॥ ४५ ॥
अतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना
समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि।
प्रदक्षिणञ्चापि चकार राघवं
पुनः पुनश्चापि निरीक्ष्य सस्वजे ॥ ४६ ॥
तयाहि देव्या च कृतप्रदक्षिणो
निपीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः।
जगाम सीतानिलयं महायशाः
स राघवः प्रज्वलितस्तया श्रिया ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कौशल्यारामसंवादो नाम पञ्च-
विंशतितमः सर्गः ॥ २५ ॥

निपीड्य नमस्कृत्य तया श्रिया मातृकृतमङ्गलजशोभया ॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्‌विंशः सर्गः ।

अभिवाद्य तु कौशल्यां रामः संप्रस्थितो वनम् ।
कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १ ॥
विराजयन् राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतम् ।
हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया ॥ २ ॥
वैदेही चापि तत्सर्वं न शुश्राव तपस्विनी ।
तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥
देवकार्य्यं स्वयं कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना ।
अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्री प्रतीक्षती ॥ ४ ॥
प्रविवेशाथ रामस्तु स्ववेश्म सुविभूषितम् ।
प्रहृष्टजनसम्पूर्णं ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥

धर्मिष्ठे अतिशयेन धर्मवति ॥ १ ॥

आममन्थ चोभयतिस्म तत्रहेतुर्गुणवत्ता ॥ २ ॥

तत्सर्वं वनगमनवृत्तान्तं तस्याश्च तस्यास्तु हृदि तदेव यौवराज्याभिषेचनं स्थितमभूदिति शेषः ॥ ३ ॥

देवकार्य्यं देवपूजा । देवकार्य्यकरणहेतुः कृतज्ञत्वं राजधर्माभिज्ञत्वञ्च । देवैरेवं राज्यदानेनोपकृतत्वेन कृतज्ञतया तत्पूजा ॥ ४ ॥

अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम्।
अपश्यच्छोकसन्तप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम्॥ ६॥
तां दृष्ट्वा स हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम्।
तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः॥ ७॥
विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम्।
आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो!॥ ८॥

ह्रिया सीतायै कथमिदमन्याय्यं स्वमातापितृकृतं कथयामीति लज्जयावाङ्मुख इव॥ ५॥

वेपमाना भर्त्तुर्विगतहर्षत्वावाङ्मुखत्वादिदर्शनात् कम्पमाना॥ ६॥

सोढुं गूढं कर्त्तुं शोकं अन्येषां प्राकृतानां शोकजनकं वस्तु शोकरूपकार्य्याजनकं कर्त्तुं न शशाक। ततस्तदनन्तरं स शोकस्तच्छोकजनकं वस्तु विवृततां प्रकटकार्य्यत्वं गतः यद्वा स रामो विवृताभिप्रायं गतः। शुद्धसत्त्वस्वभावोपि मायाख्यप्रकृत्यवतारसीतासान्निध्यादुद्बुद्धविक्षेपशक्तिरिव जातइत्यर्थः। अनेन हि प्रियाया अग्रे न किञ्चित्पुंसा गोप्यमिति लोकव्यवहारो दर्शितः॥ ७॥

प्रस्विन्नं प्राप्तदुःखजस्वेदं अमर्षणं शोकधारणाक्षममिव। यत्तु सीताया दुःखेन कथमेष कालं नयिष्यतीति धिया दुःखित इति विवर्णवदनत्वादिकमिति तदनुचितं भगवति कथमपि दुःखासम्बन्धात् तादृशधियोप्यभावाच्च। व्यसनेषु मनुष्याणाम्भृशं भवति दुःखित इत्यादावपि दुःखित इवेत्येवार्थ इति ममाभाति॥ ८॥

अद्य बार्हस्पतः श्रीमान् युक्तः पुष्येण राघव!
प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ९ ॥
न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च।
आवृतं वदनं वल्गु छत्रेणाभिविराजते ॥ १० ॥
व्यजनाभ्याञ्च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम्।
चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननम् ॥ ११ ॥
वाग्मिनो वन्दिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ!।
स्तुवन्तो नाद्य दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः ॥ १२ ॥
न ते क्षौद्रञ्च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः।
मूर्ध्नि मूर्द्धाभिषिक्तस्य ददन्ति स्म विधानतः ॥ १३ ॥
न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः।
अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा ॥ १४ ॥

बार्हस्पतो बृहस्पतिदेवताकः, युक्तः चन्द्रेणेति शेषः। युक्तस्तेन पुष्येणाभिषेक इति ब्राह्मणैः प्रोच्यते इत्यन्वयः। तज्जन्यसन्तोषं विहाय दुर्मनाः केनासि ॥ ९ ॥

शतं शलाका यस्मिन् छत्रे तेन छत्रेणावृतम् ॥ १० ॥

व्यजनाभ्यां बालव्यजनाभ्यां शतपत्रं पद्मं तत्समेक्षणम् ॥ ११ ॥ १२

क्षौद्रञ्च दधि च तीर्थोदकमिश्रितमिति शेषः। मूर्द्धाभिषिक्तस्य शिरःस्नातस्य ॥ १३ ॥

श्रेणीमुख्याः परिषन्मुख्याः, सवत्र तत्कृत इति शेषः ॥ १४ ॥

चतुर्भिर्वेगसम्पन्नैः हयैः काञ्चनभूषणैः।
मुख्यः पुष्परथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः॥ १५॥
न हस्ती चाग्रतः श्रीमान् सर्वलक्षणपूजितः।
प्रयाणे लक्ष्यते वीर! कृष्णमेघगिरिप्रभः॥ १६॥
न च काञ्चनचित्रन्ते पश्यामि प्रियदर्शनम्।
भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं वीर! पुरःसरम्॥ १७॥
अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव।
अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते॥ १८॥
इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः।
सीते! तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनम्॥ १९॥
कुले महति सम्भूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि!।

पुष्परथः लीलागमनप्रयोजनो रथो न तु युद्धार्ह इत्यर्थः। तादृग्रथो निर्जिगमिषो राज्ञोऽग्रे भवति। तस्मिन् सत्यामिच्छायामारोहन्ति नोचेदग्रतो गच्छति॥ १५॥

हस्ती कृष्णमेघप्रभो गिरिप्रभश्च॥ १६॥

भद्रासनं पुरस्कृत्य पूजायुक्तं यथा भवति तथा गृहीत्वा यान्तं ते पुरःसरम् अग्रगं सेवकं न पश्यामि॥ १७॥

यदाभिषेकः सज्जः इदानीं एतस्मिन्नेव तस्मिन्वर्त्तमानकाले उक्तराजचिह्नाभावः मुखवर्णश्चापूर्वः कदाप्यननुभूतः। हर्षकाले हर्षाभावश्चेति इदं किमित्यर्थः॥ १८॥

शृणु जानकि! येनेदं क्रमेणाद्यागतं मम ॥ २० ॥
राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै।
कैकेय्यै मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१ ॥
तयाद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते।
प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया।
पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ॥ २३ ॥
सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम्।

विलपन्तीं दुःखेन भाषमाणां तत्रभवान् पूज्यस्तातो दशरथः, अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ ॥ १९ ॥

उत्कटाप्रियश्रवणेन सीताया अत्यन्तमोहो माभूदिति विविधगुणकीर्त्तनेन सम्बोधयति,—कुलेत्यादि। येन क्रमेण हेतुना इदं प्रव्राजनमागतं तत् शृणु ॥ २० ॥ २१ ॥

नृपेणोद्यते प्रस्ताविते ममाभिषेके सज्जे सति तयाद्य स समयः प्राचीनो वरसंकेतः प्रचोदितः प्रवर्त्तितः, तेन प्रवर्त्तनेन राजा धर्मेण धर्ममार्गेण प्रतिनिर्जितः स्ववशः कृतः ॥ २२ ॥

अस्तु प्रकृते किं आयातं तत्राह,—चतुर्दशेत्यादि। पित्रा वरनिर्जितपित्रनियोगेन आद्यवरपालनरूपेण भरतश्च द्वितीयवरपालनरूपपितृनियोगेन यौवराज्ये नियोजितः मयेति शेषः। ज्येष्ठाज्ञां विना तस्य तल्लाभासम्भवात् ॥ २३ ॥

भरतस्य समीपे ते नाहं कथ्यः कदाचन ॥ २४ ॥
ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम्।
तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याऽग्रतो मम ॥ २५ ॥
अहं ते नानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन।
अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्य वर्त्तितुम् ॥ २६ ॥
तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनम्।
स प्रसाद्यस्त्वया सीते! नृपतिश्च विशेषतः ॥ २७ ॥
अहञ्चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन्।
वनमद्यैव यास्यामि स्थिरीभव मनस्विनि! ॥ २८ ॥

अथ सीताया गृहेऽवस्थितौ सुखजनकबुद्धिरुपदिश्यते भरतस्येत्यादिना,—न कथ्यो न श्लाघनीयः ॥ २४ ॥

ते प्रसिद्धाः मम गुणाः ॥ २५ ॥

'अहं तेनानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन' इति प्राचीनः पाठः कतकेन दर्शितः। अहमस्मत्स्वरूपं ते त्वया विशेषेण विशिष्य कदाचन कदापि नानुवक्तव्यः सखोभिर्वार्त्ताप्रसङ्गे इति शेषः। भरतस्याग्रत इत्यनुकर्षः। तत्र हेतुरनुकूलतयेति। मत्स्वरूपवर्णनस्य तस्य प्रतिकूलमिति भावः। 'नापि त्वं तेन भर्त्तव्या विशेषेण कदाचन' इति आधुनिकपाठस्तु न तथा चमत्कारी। विशेषेण न भर्त्तव्या किन्तु बन्धुसाधारण्येनेत्यर्थेऽनुकूलतयेत्युत्तरार्धस्य तथोपयोगाभावात् ॥ २६ ॥

तदनुकूलाचरणं किमर्थमत आह,—तस्मा इति। नृपतिना दशरथेन। स त्वया विशेषतः प्रसाद्यः, चो हेतौ, यतो नृपतिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

याते च मयि कल्याणि ! वनं मुनिनिषेवितम् ।
व्रतोपवासपरया भवितव्यं * त्वयानघे ! ॥ २९ ॥
कल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ।
वन्दितव्यो दशरथः पिता मम जनेश्वरः ॥ ३० ॥
माता च मम कौशल्या वृद्धा सन्तापकर्षिता ।
धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः सम्मानमर्हति ॥ ३१ ॥
वन्दितव्यास्त्वया नित्यं याः शेषा मम मातरः ।
स्नेहप्रणयसम्भोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥
भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः ।
उभौ भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३३ ॥

याते गते ॥ २९ ॥

कल्यम् उषसि ॥ ३० ॥

त्वयि गते त्वन्मातुर्नमस्कारेण किं फलं सति तु त्वत्प्रातिकूल्याकरणे तत् फलमिति चेत्तत्राह,—धर्ममेवाग्रतः कृत्वा धर्मएव तत्फलं मुख्यं बुद्धौ कृत्वा तत्सम्मानः कार्य्य इति भावः ॥ ३१ ॥

स्नेहेन मातृत्वप्रयुक्तेन प्रणयेन प्रकृष्टः स्नेहः प्रणयः सम्भोगः सेवा अन्नपानादिविशेषप्रदानम् ॥ ३२ ॥

---

* "व्रतोपवासपर्य्यायैर्वर्त्तितव्यम्" इति वा पाठः ।

विप्रियञ्च न कर्त्तव्यं भरतस्य कदाचन।
स हि राजा च वैदेहि! देशस्य च कुलस्य च ॥ ३४ ॥
आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः।
राजानः सम्प्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्य्यये * ॥ ३५ ॥
औरसानपि पुत्रान् हि त्यजन्त्यहितकारिणः।
समर्थान् प्रतिगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥ ३६ ॥
सा त्वं वसेह कल्याणि! राज्ञः समनुवर्तिनी।
भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३७ ॥
अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये!
त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि!।

भ्राता पुत्रेण च समौ। प्राणैः प्राणेभ्यः प्रियतरौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
विपर्य्यये शीलादिविपर्य्यये ॥ ३५ ॥
जनान् प्राकृतान्। सम्बन्धलेशहीनानिति यावत् ॥ ३६ ॥३३॥
यथा कस्यचिन्मद्वचसो व्यलीकं व्यलीकत्वम् अन्टतत्वं न कुरुषे तथे-

---

* "स्पृशन्निव गजो हन्ति जिघ्रन्निव भुजङ्गमः।
स्मयन्निव नृपो हन्ति मानयन्निव दुर्जनः" ॥
इति वा पाठः।

यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचित्
तथा त्वया कार्य्यमिदं वचो मम ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सीतासमक्षं रामस्य वनगमनप्रस्तावो
नाम षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

दमपि मे वचः कार्य्यम् अनुष्ठेयमित्यर्थः । वचसोऽन्तरत्वकरणं चानुष्ठाने भवति ॥ ३८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः।

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी।
प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
किमिदं भाषसे राम! वाक्यं लघुतया ध्रुवम्।
त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम! ॥ २ ॥
वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप!।
अनर्हमयशस्यञ्च न श्रोतव्यं त्वयेरितम् ॥ ३ ॥
आर्य्यपुत्र! पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा।
स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते ॥ ४ ॥

एवं रामेण गृहवासे नियुक्ता ममापि वनवास एव धर्मतो न्यायप्राप्त इति सीताह,—एवमित्यादि। प्रणयात् स्नेहादेव संक्रुद्धा कथं मम पृथक्स्थितिमादिशतीत्यमर्षवती ॥ १ ॥

स एवामर्षो दर्श्यते,—किमिति। लघुतया मयि क्षुद्रत्वावलम्बनेन इदं किं भाषसे। किञ्च हे नरवरोत्तम! त्वया यदुक्तं तच्छ्रुत्वा मे मम अपहास्यम् अतिशयितो हासो जायते ॥ २ ॥

यत् त्वयेरितं तत् वीराणाम् अनर्हमयशस्यञ्चातो न श्रोतव्यं श्रोतुमयोग्यम् ॥ ३ ॥

कुत एवं तत्राह,—आर्य्यपुत्रेत्यादि। पित्रादयः स्वानि पुण्यानि

भर्तुर्भाग्यन्तु नार्य्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ ! ।
अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥
न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ६ ॥
यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव ! ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ॥ ७ ॥
ईर्ष्यारोषौ बहिष्कृत्य पीतशेषमिवोदकम् ।
नय मां वीर ! विस्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ८ ॥

स्वस्य कर्म्मफलानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यं स्वानुष्ठितं कर्म्मैवोपासते उपजीवन्ति । न पुत्राद्यनुष्ठितं तत्र तेषां सहाधिकाराभावात् ॥ ४ ॥

एका नारी तु भर्त्रा सहाधिकारात् भर्तुर्भाग्यं भर्त्रनुष्ठितं कर्म्म-फलं प्राप्नोति अतस्तव वनवासादेशेनैव त्वत्पितृभ्यां सर्वकर्म्मणि सहाधिकारादहमपि वने वस्तव्यमित्यादिष्टैव, तथैव ममापि गुरुत्वात् स आदेशोऽनुलङ्घ्य एवेति भावः ॥ ५ ॥

यदेवमतो न पित्रादिरिह लोके प्रेत्य परलोके च नारीणां गतिः, किन्तु एकः पतिरेव सदा गतिः ॥ ६ ॥

अतो यदि त्वमिति । मृद्नन्ती * कुशेत्यनेन पद्भ्यामेव गमिष्या-मीति न च ते दुःखं दास्यामीति च ध्वनितम् ॥ ७ ॥

स्त्रिया वनगमनसाहसं कथमित्यत्राान्तिरीर्ष्या तां स्ववाक्योल्लङ्घनेन

* मर्दयन्ती ।

प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसगतेन वा।
सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ९ ॥
अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम्।

रोषञ्च बहिष्कृत्य त्यक्त्वा विस्रब्धो निःशङ्को मां नय। तत्र हेतुगर्भं विशेषणं वीरेति। स्ववीरत्वस्य लोके ख्यापनाय अन्यथा कुतस्तत्-ख्यातिरिति ध्वनिश्च। त्यागप्रयोजकं पापञ्च मयि न विद्यते। ननु भुक्तभोगया त्वया वने किं प्रयोजनमत आह,—भुक्तशेषमुदकमिव, यथा दुष्प्रापपानीयकान्तारयायिना पीतशेषं कमण्डलुनिष्ठमुदकमवश्य-नेयमेव, तथाहमपि त्वया नेयैव तरुणत्वादिति गूढ़हासोक्तिः ॥ ८ ॥

अतोऽपि मे वनगमनमेवोचितमित्याह,—प्रासादाग्रे स्थितापेक्षयेति शेषः। विमानैर्वा वैहायसगतेन वा आकाशगमनेन उपलक्षिताणिमाद्यष्टसिद्धिपेक्षयेति शेषः। सर्वावस्थागताभर्त्तुः अपीति शेषः। 'विष्णोरभक्तिकावस्था सर्वावस्थेति गीयते' इत्यभिधानात् तां गतस्यातस्य आ ईषद्भर्त्तुः भर्त्तुरित्यन्तमेकं पदम्। अथवा पृथक्पदे श्रुत्युक्त-धर्मानुष्ठानरूपां तां गतापीति योजना। सकलभर्तृधर्मरहितस्यापि पत्युः पादच्छाया पादसेवनमेवेतरधर्मापेक्षया स्त्रिया विशिष्यते अधिकं भवति। श्रुतिस्मृत्योः सर्वधर्मपरित्यागेन भर्तृसेवाया एव स्त्रीणां नित्यत्वबोधनादिति भावः। इतोयाचयमपि पक्षमर्थे। प्रासादाग्रेभ्यः स्वस्वर्गस्थितविमानेभ्यः वैहायसगमनोपलक्षिताणिमाद्यष्टसम्बन्धिगमनात् वा सर्वावस्थागता दुरवस्थापन्नापि भर्त्तुः पादच्छाया पादसेवा विशिष्यते अधिका भवति इति वा ॥ ९ ॥

नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्त्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥
अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् ।
नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलगणसेवितम् ॥ ११ ॥
सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः ।
अचिन्तयन्ती त्रीन् लोकान् चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ १२ ॥
शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी ।
सह रंस्ये त्वया वीर ! वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १३ ॥
त्वं हि कर्त्तुं वने शक्तो राम ! संपरिपालनम् ।
अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ! ॥ १४ ॥
साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः ।
नाहं शक्या महाभाग ! निवर्त्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥

मदुक्तृपदेशोऽप्येवमेवेत्याह,—अनुशिष्टेत्यादि। विविधाश्रयम्। नानाविधावस्थभर्तृनित्याश्रयमनुशिष्टास्मि। अतो भर्त्तरि मया यथोपदिष्टं वर्त्तितव्यं तथा संप्रति नो वक्तव्यास्मि नोपदेष्टव्यास्मि ॥ १० ॥

यदेवमतोऽहमिति। गमिष्यामि त्वद्गमनमन्विति शेषः ॥ ११ ॥

त्रीन् लोकान् अचिन्तयन्ती त्रैलोक्यैश्वर्य्यमप्यगणयन्ती। पतिव्रतं पत्या सह वासरूपं व्रतम्। चिन्तयन्ती अपेक्षमाणा। ब्रह्मचारिणी तपश्चरणशीला। नियता त्वदुपदिष्टनियमयुक्ता। मधुगन्धिषु मकरन्दसुरभिषु ॥ १२ ॥ १३ ॥

अन्यस्यापि जनस्य जीवसमूहस्य ॥ १४ ॥

फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः।
न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती त्वया सदा * ॥ १६ ॥
अग्रतस्ते गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि।
इच्छामि सरितः † शैलान् पल्वलानि सरांसि च ॥ १७ ॥
द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता।
हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधुपुष्पिताः ॥ १८ ॥
इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण सङ्गता।
अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥
सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी।

निवर्त्तयितुं ... न्यायप्राप्तानुगमनत्वात् त्वच्छक्तिरूपत्वादिति गूढोऽभिप्रायः। उद्यत ' वनं गन्तुमिति शेषः ॥ १५ ॥

दुःखं न करिष्यामि विशिष्टान्नपानादीच्छयेति शेषः। त्वया सह शक्तिरूपत्वात् सदा ... न्ती दुःखमयकार्य्यापि यथापूर्वं न कदापि दुःखं कृतवती एवमग्रेऽपि न करिष्यामीति भावः ॥ १६ ॥

सरांसि चेत्यस्य द्रष्टुमित्यनेनान्वयः ॥ १७ ॥

कारण्डवाः जलकुक्कुटाः ॥ १८ ॥

अभिषेकं करिष्यामि तासु पद्मिनीषु इति शेषः ॥ १९ ॥

---

* "सह" इति वा पाठः।

† "परितः" इति वा पाठः।

एवं वर्षसहस्राणि शतं वापि त्वया सह ॥ २० ॥
व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोऽपि हि न मे मतः ।
स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ! ।
त्वया विना * नरव्याघ्र ! नाहं तदपि रोचये ॥ २१ ॥
अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं
मृगायुतं वानरवारणैश्च ।
वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे
तवैव पादावुपगृह्य सम्मता ॥ २२ ॥
अनन्यभावामनुरक्तचेतसं
त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम् ।
नयस्व मां साधु कुरुष्व याचना-
न्नातो मया ते गुरुता भविष्यति ॥ २३ ॥

वर्षसहस्राणि शतं वा त्वया सह वसन्ती व्यतिक्रमं वनवास-दुःखं न वेत्स्यामि किन्तु क्षणमिव तावन्तं कालं नेष्यामीति भावः। स्वर्गोऽपि न मे मतः त्वया विनेति शेषः। तदेव विवृणोति स्वर्गेऽपि चेति ॥ २० ॥ २१ ॥

मृगैरायुतं मृगैरासमन्तायुतं युक्तं वानरवारणैश्च युक्तमिति शेषः। सम्मता तवेति शेषः। त्वदाज्ञानुवर्त्तिनीति यावत् ॥ २२ ॥

त्वया वियुक्तामित्यादि। त्वद्वियोगे मरणविषयनिश्चितमतिं

* "मम" इति वा पाठः।

तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलां
न च स्म सीतां नृवरो निनीषति।
उवाच चैनां बहु सन्निवर्त्तने
वने निवासस्य च दुःखितां प्रति ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सीताया वनगमनप्रस्तावो नाम सप्त-
विंशः सर्गः ॥ २७ ॥

याचनां मामिकां वनानुगमनयाचनां साधु कुरुष्व चरितार्थां सम्पादय मया क्रियमाणादतोऽनुगमनात्ते गुरुता भारो न भविष्यति ॥ २३ ॥

तथान्याययुक्तां न निनीषति स्म न नेतुमैच्छत्। अतएवास्या निवर्त्तने निवर्त्तनरूपप्रयोजननिमित्तं वनवासस्य दुःखतां दुःखजनकतां प्रति सत् सम्भवत् बहु हेतुजातमुवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञां धर्मवत्सलः ।
न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १ ॥
सान्त्वयित्वा ततस्तां तु बाष्पदूषितलोचनाम् ।
निवर्त्तनार्थे धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥
सीते ! महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा ।
इहाचरस्व धर्मं त्वं यथा मे मनसः सुखम् ॥ ३ ॥
सीते ! यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्य्यं त्वयाबले ! ।
वने दोषा हि बहवो वसतस्तान्निबोध मे ॥ ४ ॥
सीते ! विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

स इति । न नेतुं कुरुते बुद्धिं न नेतुं कुरुत इव ॥ १ ॥ २ ॥

महाकुलीनेत्याद्युक्तिः स्ववाक्याङ्गीकारप्रयोजना । इहैव स्थित्वा यथा मे मम मनसः सुखं भवति तथा मदागमनमुद्दिश्य स्वधर्मं चर धर्ममेवाचर ॥ ३ ॥

हि यतो वने बहवो दोषाः क्लेशा अतो मदुक्तं कार्य्यमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते।
सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम्॥ ६॥
गिरिनिर्झरसम्भूता गिरिनिर्दरिवासिनाम्।
सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम्॥ ७॥
क्रीड़मानाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये तथा मृगाः।
दृष्ट्वा समभिवर्त्तन्ते सीते! दुःखमतो वनम्॥ ८॥
सग्राहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यः सुदुस्तराः।
मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम्॥ ९॥

कान्तारं गहनत्वात् दुष्प्रवेशं वनं बहुदोषमित्यभिधीयत इति योजना। सीते इति कलत्रनामग्रहणमपि दुःखाकुलचित्तत्वनाटनेन न दोषाय॥ ५॥

हितबुद्ध्या एतदभिधीयते न तु त्वद्धरणादिप्रयासोपाधिनेत्यर्थः। सदा सर्वकाले सुखं वने नास्ति सुखं सुखदं न भवति किन्तु दुःखं दुःखदमेवेत्येव जानामि निश्चिनोमि॥ ६॥

गिरिनिर्झरा गिरिनद्यस्तन्निनदैः सम्भृताः प्रभृताः गिरिनिर्दरिवासिनां सिंहानां निनदाः श्रोतुं दुःखाय अतो वनं दुःखं दुःखजनकम्॥ ७॥

विस्रब्धाः निःशङ्काः दृष्ट्वा मनुष्यं दृष्ट्वा समभिवर्त्तन्ते हन्तुं सम्मुखमायान्ति॥ ८॥

सग्राहकत्वं पङ्कवत्त्वञ्च दुस्तरत्वे हेतुः। नित्यं गजैरित्यस्य युक्तमिति शेषः॥ ९॥

लताकण्टकसङ्कीर्णाः कृकवाकूपनादिताः ।
निरपाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥
सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयंभग्नासु भूतले ।
रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखमतो * वनम् ॥ ११ ॥
अहोरात्रञ्च सन्तोषः कर्त्तव्यो नियतात्मना ।
फलैर्वृक्षावपतितैः सीते ! दुःखमतो वनम् ॥ १२ ॥
उपवासश्च कर्त्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि ! ।
जटाभारश्च कर्त्तव्यो वल्कलाम्बरधारणम् † ॥ १३ ॥
देवतानां पितॄणाञ्च कर्त्तव्यं विधिपूर्वकम् ।

कृकवाकुर्वनकुक्कुटः, सरट इत्यन्ये । निरपाः निर्गतोदकाः । ऋक्पूरित्यप्समासान्तः ॥१०॥

स्वयंभग्नासु स्वयंपतितशीर्णपर्णमयशय्यास्विति यावत् । श्रमखिन्नेन दिवाफलाद्यानयनश्रमखिन्नेन सुप्यते वनवासिना जनेनेति शेषः । तेन तत्रापि स श्रमस्तदेव शयनं चेति सममेवेति ध्वनितम् ॥११॥

वृक्षावपतितैः वृक्षेभ्यः स्वयमेव पतितैः । अहोरात्रं प्रातःसायम् ॥ १२ ॥

यथाप्राणेन यथाबलानुसारेण केशसंस्काराभावाज्जटाभारकरणम् ॥ १३ ॥

---

* "दुःखतरम्" इति वा पाठः ।

† "धारिणा" इति वा पाठः ।

प्राप्तानामतिथीनाञ्च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥
कार्यस्त्रिरभिषेकश्च काले काले च नित्यशः।
चरतां नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १५ ॥
उपहारश्च कर्त्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः।
आर्षेण विधिना वेद्यां सीते! दुःखमतो वनम् ॥ १६ ॥
यथालब्धेन कर्त्तव्यः सन्तोषस्तेन मैथिलि!।
यथाहारैर्*वनचरैः सीते! दुःखमतो वनम् ॥ १७ ॥
अतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः।
भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥
सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि!।
चरन्ति पथि ते दर्पात्ततो दुःखतरं वनम् ॥ १९ ॥

प्रतिपूजनं कार्य्यं तेन तदर्थसामग्रीसम्पादनक्लेशो ध्वनितः ॥ १४ ॥

काले काले प्रातःकालादौ नियमेनैव चरतां कालक्षेपं कुर्वतां त्रिरभिषेकः कार्य्यः त्रिषवणस्नानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

उपहारः पूजा आर्षो विधिरष्टाक्षरादिरुक्तिः वेद्यामित्यनेन तत्करण दुःखं ध्वनितम् ॥ १६ ॥

तेन वन्यपदार्थेन यथाहारैः यथालब्धाहारैः ॥ १७ ॥

तिमिरं रात्रिस्थिति शेषः ॥ १८ ॥

बहुरूपाः सरीसृपाः सन्ति ते च मार्गमध्ये दर्पाच्चरन्ति ॥ १९ ॥

---

* "यताहारैः" इति वा पाठः।

नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः ।
तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानमतो दुःखतरं वनम् ॥ २० ॥
पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह ।
बाधन्ते नित्यमबले ! सर्वं दुःखमतो वनम् ॥ २१ ॥
द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि ! ।
वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखमतो वनम् ॥ २२ ॥
कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च ।
अरण्यवासे वसतो दुःखमेव सदा वनम् ॥ २३ ॥
क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्त्तव्या तपसे मतिः ।
न भेतव्यञ्च भेतव्ये दुःखं नित्यमतो वनम् ॥ २४ ॥
तदलं ते वनं गत्वा क्षेमं न हि वनं तव ।
विमृशन्निव * पश्यामि बहुदोषकरं वनम् ॥ २५ ॥

निलयनं वासस्थानं नदीवत्कुटिलगतयः ॥ २० ॥
अबले इत्यनेन तन्निवारणासामर्थ्यं ध्वनितम् ॥ २१ ॥
व्याकुलशाखाग्रत्वं यथायोगं द्रुमेषु कुशकाशयोश्च बोध्यम् ॥२२॥२३॥
भेतव्ये भेतव्यविषये ॥ २४ ॥
अलं गत्वा न गन्तव्यमित्यर्थः । विमृशन्दोषान्विचारयन् तान्दोषानिहस्थोऽपि पश्यामीवातो बहुदोषकरं वनमिति ब्रवीमीति शेषः ॥२५॥

---

* "दृष्ट" इति वा पाठः ।

वनन्तु नेतुं न कृता मतिर्यदा
बभूव रामेण तदा महात्मना ।
न तस्य सीता वचनं चकार तं
ततोऽब्रवीद्राममिदं सुदुःखिता ॥ २९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
वनदोषकीर्त्तनं नाम अष्टा-
विंशः सर्गः ॥ २८ ॥

रामेण यदा वने नेतुं मतिर्न कृता बभूव तदा सीता तस्य वचनं न चकार नाङ्गीचकार ततो हेतोरिदमब्रवीत् ॥ २९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ।

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता ।
प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
ये त्वया कीर्त्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति ।
गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥
मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलाः शरभास्तथा ।
चमराः सृमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वे ते तव राघव ! ।
रूपं दृष्ट्वापसर्पेयुस्तव सर्वे हि बिभ्यति ॥ ४ ॥

एतदिति ॥ १ ॥

वने वस्तव्यतां वासं प्रति त्वया ये दोषाः कीर्त्तितास्तान्मां प्रति गुणानेव विद्धि यतोऽहं तव स्नेहेन पुरस्कृता त्वन्निष्ठस्नेहविषया। अनेन त्वत्स्नेहविषयस्य दोषपदार्थो न कोऽपीति भावः । यद्वा यतस्त्व-द्विषयकस्नेहेनाग्रगा इत्यर्थः ॥ २ ॥

तदेवाह,—मृगा इत्यादि ॥ ३ ॥

अदृष्टपूर्वं तावकं रूपं येषां तत्त्वात् । रूपं दृष्ट्वेति । स्थाने हृषि-केश तव प्रकीर्त्येति न्यायाद्येषामन्यकर्त्तृकत्वत्स्मरणेन भयं तेषां साक्षा-

त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया ।
त्वद्वियोगेन मे राम ! त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ५ ॥
न हि मां त्वत्समीपस्थामपि शक्रोऽपि राघव ! ।
सुराणामीश्वरः शक्तः प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥
पतिहीना तु या नारी न सा शक्ष्यति जीवितुम् ।
काममेवंविधं राम ! त्वया मम निदर्शितम् ॥ ७ ॥
अथापि च महाप्राज्ञ ! ब्राह्मणानां मया श्रुतम् ।
पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥

त्वद्दर्शने भयमिति अर्थसिद्धमिति ध्वनितम् । तव सर्वे हि बिभ्यति । अनेन यद्भीषोदेति सूर्य इत्यर्थो ध्वनितः ॥ ४ ॥

गुरुजनाज्ञया इयं सीता मम सुता छायेवानुगता सदेति सूचितम् । पित्राद्याज्ञया उक्तरीत्या त्वत्पित्राद्याज्ञया । त्वद्वियोगेन हेतुना ॥ ५ ॥

आद्योपिर्लोकोक्तौ ॥ ६ ॥

एवम्विधं पतिहीनाया जीवनमशक्यमित्येवं रूपं त्वया दर्शितं भरतानुकूलतयात्र वासस्थित्युपदेशेनातोऽहं त्वया सह यास्यामि त्वदुपदिष्टभरतानुकूल्येन स्थातुमशक्यत्वादिति भावः । केचित्तु एवंविधं वनवासदुःखं कामं त्वया मम दर्शितं यद्यपि तथापि तादृशवने पतिहीना प्रबलभर्तृहीना न जीवितुं शक्ष्यति नतु मादृशी प्रबलभर्तृकेति अहं वनं यास्याम्येवेति भाव इत्याहुः ॥ ७ ॥

अथापि वनस्य सदोषत्वेऽपि वने त्वया वस्तव्यं किलेति ब्राह्मणानां

लक्षणिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे ।
वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ! ॥ ९ ॥
आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल ।
सा त्वया सह भर्त्राहं * यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥
कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया ।
कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाक् भवतु द्विजः ॥ ११ ॥

सत्यं वचनं पूर्वं पितृगेहे निवसन्त्या मया श्रुतमतोऽवश्यंभावित्वान्मम वनवासस्य न दोषगणनेति भावः ॥ ८ ॥

तदेव पुनर्द्रढ़यति,—लक्षणिभ्य इति । सामुद्रिकलक्षणविज्ञः वचनं वनवाससम्पादकलक्षणसत्ताविषयकं वचनं नित्यमेव इतः प्रागपि ॥ ९ ॥

स वनवासस्यादेशः ब्राह्मणोक्तो मया प्राप्तव्यः किल भाविनोऽन्यथाभावाभावात् तस्मात्त्वया सह यास्यामि । इदमन्यथा न कथमप्यन्यथा न भविष्यतीत्यर्थः । अत्राज्ञापर्यायादेशशब्देन ब्राह्मणोक्तिस्तदाज्ञैव तव सर्वान्तर्यामित्वादिति सूचितम् । किञ्चावतारकरणसमयकालिकोऽयं तवादेशोऽद्यतनराचिशेषकालिकस्यादेश इति ध्वनितम् ॥ १० ॥

तदेवाह,—कृतादेशा अनुष्ठिताज्ञा । अन्यथा प्रतिज्ञाताचरणाभावे दोषाभावो ममापि तवैव स्यादिति भावः । अतस्त्वया सह

---

* "तथाहम्" इति वा पाठः ।

वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल ।
प्राप्यन्ते नियतं वीर ! पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥
कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया ।
भिक्षिण्याः शमवृत्ताया * मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३
प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं मे बहुतिथं प्रभो ! ।
गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १४ ॥

गमिष्यामि । समुत्पन्नः संप्राप्तः पूर्बकल्पितवनवासस्येति शेषः । द्विज इति जात्यभिप्रायेण । अत्र द्विजपदेन रावणोऽपि । यत् श्वेतद्वीपे तेनोक्तं लक्ष्मीनिमित्तं त्वत्तो मे बधोऽस्त्विति तत्सत्यं भवत्वित्यपि गूढं सूचितम् ॥ ११ ॥

इति तात्त्विकमर्थमुक्त्वा पुनर्लोकानुसारेणाह, वनेत्यादि । हिरेवार्थे किलेति निश्चये । वनवासे बहुधा दुःखानि सन्तीति निश्चितं जानाम्येव तथापि तान्यकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः पुरुषैः स्त्रीसाहित्यवशात् प्राप्यन्ते । अत्र पुरुषप्रकरणाभावेऽपि तदुक्तिस्त्वयापि सा बुद्धिर्वनवासदुःखं दृष्ट्वा न निवर्त्तनीयेति ध्वनयितुम् ॥ १२ ॥

ननु लक्षणज्ञानां भ्रमो भवेत् तत्राह,—कन्यया चेति । भिक्षिण्याः शमवृत्तायाः शमवदाचारायास्तापस्याः तपोयुक्तत्वेन तस्या भ्रमो न सम्भवतीति भावः अत्रत्यमिहेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ १३ ॥

इह,—अस्मिन् गृहे पूर्बमेव त्वं मे मया बहुतिथं बहुवारं वन-

* "साधुवृत्ताया" इति वा पाठः ।

कृतक्षणाहं भद्रन्ते गमनं प्रति राघव ! ।
वनवासस्य शूरस्य मम चर्य्या हि रोचते ॥ १५ ॥
शुद्धात्मन् ! प्रेमभावाद्धि भविष्यामि विकल्मषा ।
भर्त्तारमनुगच्छन्ती भर्त्ता हि मम दैवतम् ॥ १६ ॥
प्रेत्यभावे हि कल्याणः सङ्गमो मे सदा * त्वया ।
श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ १७ ॥
इहलोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महाबल ! ।

वासस्य लीलार्थं वनगमनं प्रति प्रसादितः अतस्त्वया सह वनगमनं मे काङ्क्षितं हि निश्चयेन इति जानीहीति शेषः ॥ १४ ॥

हे राघव ! ते भद्रम् अहं गमनं प्रति कृतक्षणास्मि कृतानुमतिकास्मि वने वासो यस्य तादृशस्य शूरस्य तव चर्य्या शुश्रूषा मम रोचते हि तादृशस्य शूरस्य तव चर्य्या रक्षोवधादिरूपा मम रोचते तत्सम्बन्धेनैव शोभते सम्पद्यते हि यत इति गूढम् ॥ १५ ॥

प्रेमभावाद्भर्त्तारमनुगच्छन्ती विकल्मषा भविष्यामीत्यन्वयः त्वया विनाच स्थितौ हि लोकः कल्मषं सम्भावयिष्यतीति भावः ॥ १६ ॥

प्रेत्यभावे मृत्वा शरीरान्तरपरिग्रहेऽपि परलोकेऽपीति यावत् । त्वया सह सङ्गमः कल्याणः दिव्यसुखहेतुः अत इह सङ्गमस्य कल्याणत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः । प्रेत्यसङ्गमसत्त्वे मानमाह,—ब्राह्मणानां मुखात्पुण्या किल श्रुतिर्यत उक्तार्थप्रतिपादिका श्रूयते ॥ १७ ॥

---

* "सह त्वया" इति वा पाठः ।

अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १८ ॥
एवमस्मात् स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम्।
नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह * हेतुना ॥ १९ ॥
भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः।
नेतुमर्हसि काकुत्स्थ! समानसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥
यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि।
विषमग्निं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् ॥ २१ ॥
एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति।
नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २२ ॥

तां श्रुतिं पठति,—इहेति। या स्त्री पितृभिः पितृपितामहमाभ्रा-दिभिर्यस्याद्भिः स्वधर्मेण स्वस्वजातीयकन्यादानधर्मेण दत्ता सा इह-लोके च तस्यैव प्रेत्यभावेऽपि तस्यैव भवतीति ॥ १८ ॥

एवं श्रुतिन्यायतो नित्यसम्बन्धे सतीत्यर्थः। अस्मान्नगरात् स्वकां स्वीयां सुवृत्तामित्यस्य विवरणं पतिव्रतामिति ॥ १९ ॥

सुखदुःखयोः समाम्। अस्यैव विवरणं समानसुखदुःखिनीम्। नेतुं वनमिति शेषः ॥ २० ॥

न चेच्छसि नैवेच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥

(याचते अयाचत) अननुमतौ हेतुर्विजनत्वं श्वश्रूप्रभृतिरक्षकजन-रहितत्वम् ॥ २२ ॥

---

* "केनैव" इति वा पाठः।

एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता।
स्नापयन्तीव गामुष्णै*रश्रुभिर्नयनच्युतैः॥ २३॥
चिन्तयन्तीं तदा तान्तु निवर्त्तयितुमात्मवान्।
क्रोधाविष्टान्तु वैदेहीं काकुत्स्थो बहु सान्त्वयन्॥ २४॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सीताया वनगमनप्रस्तावो नाम
एकोनत्रिंशः सर्गः॥ २९॥

एवमुक्ता अननुमतिबोधकवाक्यमुक्ता स्नापयन्तीवेत्युक्त्या तस्या अपि वात्सल्यदुःखाभावो ध्वनितः। रामवाक्यस्य नात्यन्तया ज्ञानात् ॥ २३॥

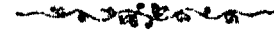
सान्त्वयन् सान्त्ववाक्यान्युवाचेत्यर्थः॥ २४॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः॥ २९॥

---

* "स्नापयन्ती कुचावुष्णैः" इति वा पाठः।

त्रिंशः सर्गः।

सान्त्व्यमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा।
वनवासनिमित्तार्थं भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसम्।
प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ २ ॥
किं त्वाऽमन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः।
राम! जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥
अनृतं वत लोकोऽयमज्ञानाद्यदि वक्ष्यति।
तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥

वनवासनिमित्तार्थं वनवासनिमित्तानुमतिसिद्ध्यर्थम् ॥ १ ॥

उत्तमसंविग्ना अतिभीता सैव प्रणयात् स्नेहात् अभिमानोऽत्यन्तमिष्टत्वेन रहसि कोपप्रीत्यादिप्रयुक्तसकलवचनार्हं इत्येवंरूपः परिचिक्षेप सोपहासवचनमुक्तवती ॥ २ ॥

पुरुषविग्रहम् आकारेण पुरुषं क्रियया तु स्त्रियमेव त्वां जामातरं प्राप्य मे पिता किममन्यत तव तत्त्वं न ज्ञातवानित्यर्थः। यदि जानीयात् मां तुभ्यं न प्रयच्छेदिति शेषः ॥ ३ ॥

यदि मां विहाय भवान् वनगमनभारं वक्ष्यति प्राप्स्यति वह प्रापणेऽस्य रूपम्। तदा यदिदं लोको वदति रामे यत्तेजस्तपति दिवा-

किं त्वि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते ।
यत् परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥
द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनुव्रताम् ।
सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्त्तिनीम् ॥ ६ ॥
नत्वहं मनसा त्वन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेऽनघ ! ।
त्वया राघव ! गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥
स्वयं तु भार्य्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ।
शैलूष इव मां राम ! परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥
यस्य पथ्यञ्चरामात्थ यस्य चार्थेऽवरुध्यसे ।

करे नास्तीवेति तदज्ञानादिव गदितमन्ततं भविष्यतीति शेषः । बतेति खेदे खेदातिशयव्यञ्जकतया च न्यूनपदत्वादि न दोषः ॥ ४ ॥

किं हि कृत्वा किं मनसि विचार्य्येत्यर्थः । विषण्णः प्राप्तविषादः ॥५॥

द्युमत्सेनसुतं सत्यवन्तमनुव्रतां तत्पत्नीं सावित्रीमिव मां विद्धि ॥६॥

यथान्या कुलपांसनी अन्यं पश्यति । एवमहं मनसाप्यन्यं न द्रष्टास्मि अतस्त्वदृते त्वां विना नात्र स्थास्येऽतः हे राघव ! त्वया सह गच्छेयम् ॥ ७ ॥

एवमप्यननुमतिमेव दृष्ट्वा पुनराक्षिपति,—स्वयन्त्विति । कौमारीम् अन्यापूर्वां विवाहितामन्यापूर्वाञ्च चिरमध्युषितामनेन तवाधीनत्वमुक्तं शैलूष इव जायाजीव इव ॥ ८ ॥

तदेव दर्शयति,—यस्य भरतस्य मां पथ्यचरामिष्टानुवर्त्तिनीमात्थ

त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदानघ ! ॥ ९ ॥
स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थितुमर्हसि ।
तपो वा यदि वारण्यं स्वर्गो वा स्यात्त्वया सह ॥ १० ॥
न च मे भविता तत्र कश्चित्पथि परिश्रमः ।
पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥
कुशकाशशरेषीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः ।
तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ १२ ॥
महावातसमुद्भूतं यन्मामवकरिष्यति ।
रजो रमण ! तन्मन्ये परार्द्ध्यमिव चन्दनम् ॥ १३ ॥
शाद्वलेषु यदा शिश्ये वनान्ते वनगोचरा ।

संप्रत्येव कथितवानसि पथ्यञ्चरामित्यत्र सुमार्षः । यस्य च भरतस्यार्थे तदभिषेकरूपप्रयोजननिमित्तम् अवरुध्यसे निरुद्धाभिषेकोऽसि तस्य त्वमेव वश्य इच्छानुवर्त्ती विधेयो नियोज्यश्च भव नाहं तदिच्छानुवर्त्तिनी तद्विधेया चेह वसामीत्याशयः ॥ ९ ॥ १० ॥

विहारशयनेषु सुप्ताया इवारण्ये गच्छन्त्या न मे परिश्रम इति योजना ॥ ११ ॥

तूलैरजिनैः प्रियकादिमृगाजिनैश्च समः स्पर्शो येषां तादृशा भविष्यन्तीति शेषः ॥ १२ ॥

अवकरिष्यति विक्षेप्स्यति व्याप्स्यतीति यावत् । परार्ध्यम् अनुत्तमम् ॥ १३ ॥

कुथास्तरणयुक्तेषु * किं स्यात् सुखतरं ततः ॥ १४ ॥
पत्रं मूलं फलं यत्तु अल्पं वा यदि वा बहु ।
दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमम् ॥ १५ ॥
न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः ।
आर्त्तवान्युपभुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥
नच तत्र ततः किञ्चिद्द्रष्टुमर्हसि विप्रियम् ।
मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ ॥
यस्त्वया सह सः स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।
इति जानन् परां प्रीतिं गच्छ राम ! मया सह ॥ १८ ॥

वनान्तः वनमध्ये शिश्ये त्वया सहेति शेषः। कुथाश्चित्रकम्बला-स्तद्रूपास्तरणयुक्तेषु मञ्चेषु सुप्ताया मम ततः शाद्वलशयनात् किं सुखतरं स्यात् किमधिकं सुखं स्यात् न किमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वयमाहृत्य दास्यसे इत्यनेन स्वस्य तदाहरणप्रयुक्तश्रमाभावः सूचितः ॥ १५ ॥

मातुरित्यादिकर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी। आर्त्तवानि तत्तदृतुभवानि ॥ १६ ॥

ततः उक्तहेतोः ॥ १७ ॥

त्वत्साहित्येन नरकोऽपि स्वर्गस्त्वद्राहित्येन स्वर्गोऽपि नरक इति मम निश्चयं जानन् ॥ १८ ॥

---

* "तल्पेषु" इति वा पाठः ।

अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसे ।
विषमद्यैव पास्यामि मा वशं द्विषतां गमम् * ॥ १९ ॥
पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम् ।
उज्झितायास्त्वया नाथ ! तदैव मरणं वरम् ॥ २० ॥
इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्त्तमपि नोत्सहे ।
किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकञ्च दुःखिता ॥ २१ ॥
इति सा शोकसन्तप्ता विलप्य करुणं बहु ।
चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिंग्य सस्वरम् ॥ २२ ॥
सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना ।
चिरसन्नियतं बाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥
तस्याः स्फटिकसंकाशं वारि सन्तापसम्भवम् ।
नेत्राभ्यां परिसुस्राव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥

कैकेयीवन्मर्षितसिद्धान्तमाह,—अथेति । अव्यग्रां वनवासे दोषान-गणयन्तीं द्विषतां भरतादीनाम् ॥ १९ ॥

पश्चात्त्वद्गमनोत्तरकालं अतस्तदैव त्वद्वियोगकालएव ॥ २० ॥

किमिति विग्रह्य कथनेन वनवासकालसंख्याया अतिदुस्तरत्वं ध्वनयति ॥ २१ ॥

आयस्ता आयासं प्राप्ता । सस्वरं सशब्दम् ॥ २२ ॥

दिग्धैर्विषलिप्तबाणैः चिरसन्नियतं बहुकालं सन्निरुद्धम् ॥२३॥२४॥

---

* "मा विशं द्विषतां वशम्" इति वा पाठः ।

तत् सितामलचन्द्राभं * मुखमायतलोचनम् ।
पर्य्यशुष्यत बाष्पेण जलोद्धृतमिवाम्बुजम् ॥ २५ ॥
तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ।
उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥
न देवि ! तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये ।
न हि मेऽस्ति भयं किञ्चित् स्वयम्भोरिव सर्वतः ॥ २७ ॥
तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ! ।
वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २८ ॥
यत् सृष्टासि मया सार्द्धं वनवासाय मैथिलि ! ।
न विहातुं मया शक्या प्रीतिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥

सिता पूर्णमासी तत्सम्बन्धी अमलो राह्वाद्यनुपरक्तो यश्चन्द्रस्तत्सदृशम्। (बाष्पेण शोकाश्रुस्रवणेन) जलोद्धृतं जलमुद्धृतं यस्मात्। आहिताग्न्यादिः ॥ २५ ॥

परिविश्वासयन् उज्जीवयन् ॥ २६ ॥

तव दुःखेन त्वद्वियोगदुःखेन प्राप्तमपीति शेषः। स्वयम्भोः ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तत्ववस्त्वन्तराभावेन पूर्णबलत्वेन च यथा भयाभावः तद्वदेव ममापि सर्वतो भयाभावः ॥ २७ ॥

सर्वं समग्रमान्तरमभिप्रायमविज्ञाय तत एव हेतोस्तव वनवासं न रोचये नाङ्गीकृतवानितः प्रागिति शेषः ॥ २८ ॥

* "तथैवामलचन्द्राभम्" इति वा पाठः।

धर्मस्तु गजनासोरु ! सद्भिराचरितः पुरा !
तञ्चाहमनुवर्त्तिष्ये यथा सूर्य्यं सुवर्चला ॥ ३० ॥
न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि ! ।
वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितम् ॥ ३१ ॥
एष धर्मश्च सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता ।
आज्ञाञ्चाहं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥
अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते ।
स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३ ॥

यत् सृष्टासि निश्चितासि मया सार्द्धं वनवासाय गन्तुमिति शेषः। यद्वा सृष्टासि अवतीर्णासि, अतस्त्वं मया विहातुं न शक्या। आत्मवता आत्मज्ञेन यथा प्रीतिर्दया हातुमशक्या ॥ २९ ॥

सर्वथा त्वां सह नेष्यामीत्याह,—धर्मस्त्विति। वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः। तं पूर्वाचरितधर्मम्। त्वञ्च यथा सूर्य्यं सुवर्चलानुवर्त्तते तथा मामनुवर्त्तस्व ॥ ३० ॥

मम तु गमनं निश्चितमेवेत्याह,—न खल्विति। अहं वनं न गच्छेयमिति न किन्तु सर्वथा गच्छेयमेव, यतस्तत् पितुर्वचनं मां नयति ॥३१॥

ननु यदि तव नेच्छा, तदा पितृवच उल्लंघ्यापि तिष्ठेत्याह,—एष धर्म इति। एतत्पदार्थः पितुर्मातुश्च वश्यता इच्छानुवर्त्तिता। अतोऽहं तदाज्ञां व्यतिक्रम्य जीवितुं नोत्सहे इति मया निश्चितम् ॥ ३२ ॥

अस्वाधीनमप्रत्यक्षत्वात् तादृशं दैवं प्रकारैर्भावनामात्रसाध्याराधनप्रकारैः स्वाधीनं प्रत्यक्षदृश्यमानत्वात् ॥ ३३ ॥

यत्र त्रयस्त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि ।
नान्यदस्ति शुभापाङ्गि! तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥
न सत्यं दानमानौ वा यज्ञो वाप्याप्तदक्षिणः ।
तथा बलकराः सीते ! यथा सेवा पितुर्मता ॥ ३५ ॥
स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्याः पुत्राः सुखानि च ।
गुरुवृत्त्यनुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ ३६ ॥
देवगन्धर्वगोलोकान् ब्रह्मलोकांस्तथापरान् ।
प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥
स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः ।
तथा वर्त्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥
मम सन्ना मतिः सीते ! नेतुं त्वां दण्डकावनम् ।

यत्र पित्राद्याराधने सति त्रयं धर्मार्थकामरूपं भवति त्रयो लोकास्त्वाराधिता भवन्ति । अनेन तदाराधनेन लोकत्रयान्तर्गतसकलदेवताराधनफलं दर्शितम् । अतस्तत्समम् अन्यत् पवित्रं पुण्यजनकम् । यद्वा पविर्महाभयरूपसंसारः । "पविर्वज्रं महाभयम्" इत्यभिधानात् । तस्मात् त्रायते तत्तेन संसारतारकमित्यर्थः अन्यत् त्रैलोक्ये नास्ति तेन भुवि स्थितैरिदमाराध्यते ॥ ३४ ॥

बलकराः परलोकबलकरास्तद्धितावहा इति यावत् ॥ ३५ ॥

गुरुवृत्तिः गुरुचित्तवृत्तिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मा माम् ॥ ३८ ॥

वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥ ३९ ॥
सा हि दिष्टानवद्याङ्गि वनाय मदिरेक्षणे ! ।
अनुगच्छस्व मां भीरु ! सह धर्मचरी भव ॥ ४० ॥
सर्वथा सदृशं सीते ! मम स्वस्य कुलस्य च ।
व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते ! त्वमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥
आरभस्व शुभश्रोणि ! वनवासक्षमाः क्रियाः ।
नेदानीं त्वदृते सीते ! स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥ ४२ ॥
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् ।
देहि चाशंसमानेभ्यः सन्त्वरस्व च मा चिरम् ॥ ४३ ॥

यतो वने वसिष्यामीति दृढनिश्चयेन त्वं मामनुयातुं निश्चिता अतस्त्वां दण्डकावनं नेतुं मम या अमतिस्त्वद्विरुद्धा या मतिरासीत् सा इदानीं सन्ना विशीर्णा ॥ ३९ ॥

सा त्वं हि यतोऽधुना वनाय वनगमनाय दिष्टा मयानुज्ञाताto मामनुगच्छस्व। सहधर्मचरी भवेत्यनेन वनवासस्य साध्यस्य स्वधर्मस्य रक्षोवधजस्य त्वया विनासम्भव इति सूचितम् ॥ ४० ॥

व्यवसायं भर्त्रनुसरणनिश्चयम् अनुक्रान्ता प्रकर्षेण प्राप्ता प्रीत्यतिशयात् सम्बोधनद्वयम् ॥ ४१ ॥

क्रियाः दानादिक्रियाः इदानीमेवं दृढनिश्चये ॥ ४२ ॥

रत्नानि उत्तमवस्तूनि। भोजनमाशंसमानेभ्यो भिक्षुकेभ्यो भोजनं देहि ॥ ४३ ॥

भूषणानि महार्हाणि वरवस्त्राणि यानि च।
रमणीयाश्च ये केचित् क्रीड़ार्थाश्चाप्युपस्कराः॥ ४४॥
शयनीयानि यानानि मम चान्यानि यानि च।
देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनन्तरम्॥ ४५॥
अनुकूलन्तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः।
चिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेव प्रचक्रमे॥ ४६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
सीताया वनगमनप्रस्तावे रामसम्मति-
र्नाम त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥

क्रीडार्था उपस्कराः स्वर्णमयपुत्त्रिकाद्युपकरणानि॥ ४४॥

शयनीयानि मम च, चात् स्वस्य अन्यानि यानि च वस्तूनीति शेषः। ब्राह्मणामनन्तरं ब्राह्मणदानोत्तरमवशिष्टानि भृत्यवर्गेभ्यो देहीत्यर्थः॥ ४५॥

अनुकूलमिष्टं गमनं वनानुगमनम्॥ ४६॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे त्रिंशः सर्गः॥ ३०॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

एवं श्रुत्वा स संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः ।
बाष्पपर्य्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥
स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः ।
सीतामुवाचातियशां राघवञ्च महाव्रतम् ॥ २ ॥
यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगगजायुतम् ।
अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ॥ ३ ॥
मया समेतोऽरण्यानि रम्याणि विचरिष्यसि ।
पक्षिभिर्भृङ्गयूथैश्च संघुष्टानि समन्ततः ॥ ४ ॥

संवादं रामसीतयोरिति शेषः । पूर्वमागतः कौशल्यागृहाद्राम-सीतासंवादप्रवृत्तेः पूर्वमेवागतः । शोकं स्वस्य वनगमनमङ्गीकरोति न वेति शङ्कया सम्भावितरामविरहजम् ॥ १ ॥

भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य प्रणम्येति यावत् । अतियशामुत्कृष्ट-कीर्त्तिमतीं सीतां चक्षुरादिभिः प्रार्थयन् । महाव्रतं वनवासलक्षण-महाव्रतकृतनिश्चयं रामन्तु उवाच । चक्षुर्वर्ष स्वाभिमतप्राप्तौ सीता-शरणागमनमेव मद्गमनमङ्गीकारयत्येवं मुख्य उपाय इति मत्वा तत्-प्रार्थना ॥ २ ॥

न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणे ।
ऐश्वर्य्यञ्चापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥
एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः ।
रामेण बहुभिः सान्त्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥
अनुज्ञातस्तु भवता पूर्बमेव यदस्म्यहम् ।
किमिदानीं पुनरपि क्रियते मे निवारणम् ॥ ७ ॥
यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः ।
एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो हि ममानघ ! ॥ ८ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः ।
स्थितं प्रागगामिनं धीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ ९ ॥

बुद्धिर्युवाभ्यामिति शेषः । त्वा त्वां वनगन्तारं अनुगमिष्यामि अनुः सहार्थे गमनकाले चाग्रत एव धनुर्धरो गमिष्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥

नन्विहैव भोगान् भुक्त्वा स्थातव्यमित्यत्राह,—नेति । आक्रमणमारोहः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पूर्बमेव भवतानुज्ञातः । तस्मादपरितापः सन् त्वमप्यनुविधाय माम् । प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियामित्युक्तेः । किञ्च पूर्बं अवतरणसमये इत्यप्यर्थः ॥ ७ ॥

एतत् प्रतिषेधप्रयोजनम् । संशयः पूर्बं केनाभिप्रायेणानुमतिरिदानीं केनाभिप्रायेण प्रतिषेध इति सन्देहः ॥ ८ ॥

स्निग्धो धर्मरतो धीरः सततं सत्पथे स्थितः ।
प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥ १० ॥
मयाद्य सह सौमित्रे ! त्वयि गच्छति तद्वनम् ।
को भजिष्यति कौशल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् ॥ ११ ॥
अभिवर्षति कामैर्यः पर्य्यन्यः पृथिवीमिव ।
स कामपाशपर्य्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ १२ ॥
सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता ।
दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम् ॥ १३ ॥
न स्मरिष्यति कौशल्यां सुमित्राञ्च सुदुःखिताम् ।
भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्य्यवस्थितः ॥ १४ ॥

प्राग्गामिनं वनं प्रति प्रथमगमनाभिप्रायवन्तम् । याचमानं तवानुमतिमिति शेषः ॥ ९ ॥

वश्यविधेयावसकृद्व्याख्यातौ ॥ १० ॥

को भजिष्यतीति । भरिष्यतीति पाठान्तरम् । एवञ्च मातृसेवार्थमेव प्रतिषिध्यते । अलङ्कारप्रतिसंहारोक्तिश्च उत्सवार्थधृताधिकालङ्कारविषया । मदनुविधानञ्च मदिष्टाप्रविबन्धरूपमिति भावः ॥ ११ ॥

कामैरिष्टान्नपानैः ननु भर्तैवास्या रक्षकस्तत्राह,—स कामपाशेन पर्य्यस्तः कैकेय्यनुरागेण बद्ध इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

पुत्रत्वाद्भरतो रक्षिष्यतीत्यत्राह,—न स्मरिष्यतीति । कैकेय्यां तन्नियोगे सपत्नीतिरस्कारविषयके पर्य्यवस्थितः प्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥

तामार्य्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहणेन वा ।
सौमित्रे ! भर कौशल्यामुक्तमर्थममुच्चर ॥ १५ ॥
एवं मयि च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता ।
धर्मज्ञ ! गुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ॥ १६ ॥
एवं कुरुष्व सौमित्रे ! मत्कृते रघुनन्दन ! ।
अस्माभिर्विप्रहीनाया मातुर्नो न भवेत् सुखम् ॥ १७ ॥
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा ।
प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥
तवैव तेजसा वीर ! भरतः पूजयिष्यति ।
कौसल्याञ्च सुमित्राञ्च प्रयतो नास्ति संशयः ॥ १९ ॥
यदि दुःस्थो * न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् ।
प्राप्य दुर्मनसा वीर ! गर्वेण च विशेषतः ॥ २० ॥

तर्हि मयापि कथं रक्षणं कर्त्तुं शक्यमत आह,—राजानुग्रहणेन वा दशरथानुग्रहसम्पादनेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

मयि भक्तिः मदाज्ञायाः पालनात् । गुरुः कौशल्यादिः ॥ १६ ॥

विप्रहीनायाः वियुक्तायाः नः अस्माकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

मातृसेवायां भरत एवास्तीत्याह,—तवैवेति । अनेन रामोक्तानुपपत्तिपरिहारः । अप्रमेयबलराममातुरसेवायां मम महाननर्थ इति मत्वा भरत एव तां पूजयिष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

* "दुष्टः" इति वा पाठः ।

तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः।
तत्पक्षानपि तान् सर्वान् त्रैलोक्यमपि किन्तु सा ॥ २१ ॥
कौसल्या बिभृयादार्य्या सहस्रं मद्विधानपि।
यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीविनाम् ॥ २२ ॥
तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च।
पर्य्याप्ता मद्विधानाञ्च भरणाय मनस्विनी ॥ २३ ॥
कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते।
कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्प्यते ॥ २४ ॥

तदेव कालान्तरभवं भयं दर्शयति,— यदीति। दुःस्थः दुर्मार्गस्थः राज्यं प्राप्येत्यन्वयः। दुर्मनसा कैकेय्यनुरोधात् दुष्टमनसा ॥ २० ॥

त्रैलोक्यमपि तत्पक्षं वधिष्यामीत्यनुकर्षः। किन्तु सेत्युत्तरश्लोकान्वयि ॥ २१ ॥

किञ्च स्वात्मभरणे कौशल्यायाः कस्याप्यपेक्षा नेत्याह,—किन्तु सा कौसल्येत्यादि। कुतस्तस्या एवं शक्तिस्तत्राह,—यस्या इति। यस्या उपजीविनां उपजीविभिः सहस्रं ग्रामाणां प्राप्तं वर्त्तते ॥ २२ ॥

यदेवं तदिति ॥ २३ ॥

यदेवमतो मामनुचरं कुरुष्व मत्सेवामनुमन्यस्व। इह मत्सेवानुमतौ वैधर्म्यं वैपरीत्यसाधकं न विद्यते। त्वदुक्तहेतोरन्यथासिद्धेर्दर्शितत्वात्। तवार्थः फलमूलाद्याहरणरूपस्त्वत्प्रयासं विना प्रकल्प्यते प्रसिध्यति अहञ्च तेन कृतार्थो भवामि अत उभयहितं मदनुगमनमिति भावः ॥ २४ ॥

धनुरादाय सगुणं खनित्रपिटकाधरः ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानं तव दर्शयन् ॥ २५ ॥
आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च ।
वन्यानि च तथान्यानि स्वाहार्हाणि तपस्विनाम् ॥ २६ ॥
भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यसे ।
अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥ २७ ॥
रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् ।
व्रजापृच्छस्व सौमित्रे ! सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ २८ ॥
ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम् ।
जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ २९ ॥
अभेद्ये कवचे दिव्ये तूणी चाक्षय्यसायकौ ।
आदित्यविमलाभौ द्वौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ ३० ॥

तदेव दर्शयति धनुरित्यादिना,—श्वापदादिभ्यो रक्षार्थं धनुर्ग्रहः । पिटका फलमूलाद्याहरणयोग्या वंशपेटी ॥ २५ ॥

स्वाहार्हाणि होमयोग्यानि हविर्भूतानि । स्वाहाराणीति पाठे सुष्ठु-आहारयोग्यानि ॥ २६ ॥

स्वपतश्चेत्यनेन रात्रौ स्वस्य निर्निद्रत्वं ध्वनयति ॥ २७ ॥

अनेन वाक्येन स्वपतश्चेत्यन्तेन व्रज अनुव्रज । आपृच्छस्व सुहृज्जनानामाज्ञां गृहाण ॥ २८ ॥

महायज्ञे तुष्टो वरुणो राज्ञो जनकस्य धनुरादिकं ददौ । तच्च

सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्य्यसद्मनि।
सर्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण! ॥ ३१ ॥
स सुहृज्जनमामन्त्र्य वनवासाय निश्चितः।
इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जग्राहायुधमुत्तमम् ॥ ३२ ॥
तद्दिव्यं राजशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितम्।
रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम् ॥ ३३ ॥
तमुवाचात्मवान् रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम्।
काले त्वमागतः सौम्य! काङ्क्षिते मम लक्ष्मण! ॥ ३४ ॥
अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम्।
ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परन्तप! ॥ ३५ ॥
वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः।
तेषामपि च मे भूयः सर्वेषाञ्चोपजीविनाम् ॥ ३६ ॥

जनकेनास्माकं यौतुकत्वेन दत्तं तत्सर्वमाचार्यसद्मनि आचार्यं सत्कृत्य निहितं तदादाय क्षिप्रमाव्रज आगच्छ। अत्रैवमनुवादादेव तत्र जनकाय वरुणकर्तृकधनुरादिदानं रामलक्ष्मणाभ्याञ्च तत्कर्तृकतद्दानं बोध्यम्। आयुधमिति जात्या ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

स लक्ष्मणः ॥ ३२ ॥

राजशार्दूलः क्षत्रियश्रेष्ठः ॥ ३३ ॥

मम कांक्षिते मदभीष्टप्रयोजननिमित्तसम्पादनोचितकाले आगतः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

वसिष्ठपुत्रन्तु सुयज्ञमार्य्यं
त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम्।
अभिप्रयास्यामि वनं समस्तान्
अभ्यर्च्य शिष्टानपरान् द्विजातीन्॥ ३७॥

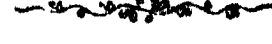
इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामलक्ष्मणसंवादो नाम एकत्रिंशः
सर्गः॥ ३१॥

इह मत्समीपे गुरुषु दृढ़भक्त्योपेताः। एतेन पूर्णविद्यतया दानपात्रत्वं सूचितम्॥ ३६॥

वसिष्ठपुत्रं सुयज्ञमानयेत्यनेन मूलप्रभोर्दशरथस्य वसिष्ठः पुरोहितः तत्पुत्रस्य तत्पुत्र इति न्यायेन सुयज्ञस्य विशिष्यानयननियोगः। अस्यैव गृहे आयुधस्थापनमिति शेषः॥ ३७॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः॥ ३१॥

द्वात्रिंशः सर्गः।

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः प्रियकरं हितम्।
गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम्॥ १॥
तं विप्रमग्न्यगारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत्।
सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः॥ २॥
ततः सन्ध्यामुपास्याथ गत्वा सौमित्रिणा सह।
ऋद्धं * स प्राविशल्लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम्॥ ३॥
तमागतं वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह।
सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चितम्॥ ४॥
जातरूपमयैर्मुख्यैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः।

तत इति॥ १॥

अग्न्यगारं अग्निहोत्रशाला। हे सखे! रामस्य वेश्म आगच्छ। दुष्करकारिणो रामस्य प्राप्तराज्यत्यागपूर्वं वनं जिगमिषोः कृत्यञ्च पश्येति शेषः॥ २॥

सन्ध्यां माध्याह्निकीम्॥ ३॥

अभिचक्राम प्रत्युत्थानादि कृतवान्। अर्चितमग्निमिव होमकाले इति शेषः॥ ४॥

---

* "जुष्टम्" इति वा पाठः।

सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥
अन्यैश्च रत्नैर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् ।
सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥
हारञ्च हेमसूत्रञ्च भार्य्यायै सौम्य ! हारय ।
रशनाञ्चाथ सा सीता दातुमिच्छति ते सखी ॥ ७ ॥
अङ्गदानि च चित्राणि केयूराणि शुभानि च ।
प्रयच्छति सखे ! तुभ्यं भार्य्यायै गच्छती वनम् ॥ ८ ॥
पर्य्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।
तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥ ९ ॥
नागः शत्रुञ्जयो नाम मातुलोऽयं ददौ मम ।
तं ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ! ॥ १० ॥
इत्युक्तः स तु रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् ।

अङ्गदं बाहुमूलधार्य्यं भूषणं केयूरं तदधोभागस्थम् । हेमसूत्रै-र्मणिभिः स्वर्णसूत्रस्यूतैर्मुक्तादिरत्नमालाभिः ॥ ५ ॥

सीताप्रचोदितः सीतया सुयज्ञपत्न्यै सखीत्वाद्दिव्याभरणदानाय प्रचोदितः ॥ ६ ॥

हेमसूत्रं उरोभूषणविशेषः । हारय सेवकद्वारा प्रापय रशना काञ्ची । सा मदनुगामिनी सखी तव भार्य्याया इति शेषः ॥ ७ ॥

तुभ्यं भार्य्यायै च । गच्छती नुमभाव आर्षः ॥ ८ ॥

त्वयि त्वद्गृहे प्रतिष्ठापयितुं दानपूर्वकं प्रापयितुम् ॥ ९ ॥

रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शिवाः ॥ ११ ॥
अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदम्।
सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरम् ॥ १२ ॥
अगस्त्यं कौशिकञ्चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ।
अर्चयाहूय सौमित्रे! रत्नैः शस्यमिवाम्बुभिः ॥ १३ ॥
तर्पयस्व महाबाहो! गोसहस्रेण राघव!।
सुवर्णरजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः ॥ १४ ॥
कौसल्याञ्च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति।
आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १५ ॥
तस्य यानञ्च दासीश्च सौमित्रे! संप्रदापय।
कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः ॥ १६ ॥

शत्रुञ्जयो नाम तथाप्रसिद्धं यं गजं मातुलो मम ददौ तं गजं ते ददामि निष्कसहस्रेण स्वनामाङ्कितनिष्कसहस्रदक्षिणया ॥ १० ॥ ११ ॥

ब्रह्मा त्रिदशेश्वरमिव नियोक्तृनियोज्ययोः परापरप्रभुत्वे दृष्टान्तः ॥ १२ ॥

कौशिको विश्वामित्रः। आहूयार्चय अनन्तरं रत्नैस्तर्पय ॥१३॥१४॥

तैत्तिरीयाणां तैत्तिरिशाखाध्येतॄणामाचार्य्यः यो द्विजः कौसल्यामाशीर्भिः पर्युपतिष्ठति सेवते अभिरूपः श्लाघ्यगुणः ॥ १५ ॥

यावत् यावता धनेन तुष्यति तावद्दापय। कौशेयानि क्रमिकोशोत्थानि ॥ १६ ॥

सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोषितः ।
तोषयैनं महार्हैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १७ ॥
पशुकाभिश्च सर्वाभिर्गवां दशशतेन च ।
ये च मे कठकालापा बहवो दण्डमाणवाः ॥ १८ ॥
नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत् कुर्वन्ति किञ्चन ।
अलसाः स्वादुकामाश्च महताञ्चापि सम्मताः ॥ १९ ॥
तेषामशीतियानानि रत्नपूर्णानि दापय ।
शालिवाहसहस्रञ्च द्वे शते भद्रकांस्तथा * ।

चित्ररथनामा सुमन्त्रादन्यः सूतः, सुचिरोषितः चिरकालवृद्धः॥१७॥

पशुका अजादयो यज्ञपशवः महिषादयश्च, कठकालापा कठकालापसंबन्धिशाखाध्यायिनः, दण्डमाणवा दण्डप्रधाना मानवा उपकुर्वाणा ब्रह्मचारिणः ॥ १८ ॥

अन्यद्व्रतोपवासादि, अलसाः भिक्षादौ, स्वादुकामाः सदन्नकामाः। तेषां दानयोग्यत्वायाह,—महतामिति । तपो हि स्वाध्याय इति श्रुतेर्नित्यतपस्वित्वेन महतां सम्मताः ॥ १९ ॥

यानानि उष्ट्राः । शालीन् वहन्तीति तादृशबलीवर्दानां सहस्रम् । भद्रकान् तदाख्यान् धान्यविशेषांश्चणकमुद्गादिरूपान् व्यञ्जनार्हान् दापय व्यञ्जनार्थं दधिघृतार्थम् उपाकुरु देहि ॥ २० ॥

* "भद्रकान् संप्रदापय" इति वा पाठः ।

व्यञ्जनार्थञ्च सौमित्रे ! गोसहस्रमुपाकुरु ॥ २० ॥
मेखलीनां महासङ्घः कौशल्यां समुपस्थितः ॥ २१ ॥
तेषां सहस्रं सौमित्रे ! प्रत्येकं संप्रदापय ।
अम्बा यथा नो नन्देच्च कौशल्या मम दक्षिणाम् ॥ २२ ॥
तथा द्विजातींस्तान् सर्वान् लक्ष्मणार्चय सर्वशः ।
ततः पुरुषशार्दूलस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम् ॥ २३ ॥
यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामददाद्धनदो यथा ।
अथाब्रवीद्बाष्पगलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः ॥ २४ ॥
स प्रदाय बहुद्रव्यमेकैकस्योपजीवनम् ।
लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहञ्च यदिदं मम ॥ २५ ॥
अशून्यं कार्य्यमेकैकं यावदागमनं मम ।
इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम् ॥ २६ ॥
उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतां मम ।

मेखलीनां ब्रह्मचारिणां, दीर्घ आर्षः। समुपस्थितः विवाहार्थमिति शेषः ॥ २१ ॥

सहस्रं गवां निष्काणां वा नोऽस्माकमम्बा कौशल्या यथा मम दक्षिणां मया तदाश्रितब्रह्मचारिवर्गस्य दापितां नन्देत् तथा तानर्चयेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

बाष्पगलान् बाष्पगद्गदान् ॥ २४ ॥

उपजीवनं जीवनसाधनम् ॥ २५ ॥

ततोऽस्य धनमाजह्रुः सर्वएवोपजीविनः ॥ २७ ॥
स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो ह्यदृश्यत ।
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः ॥ २८ ॥
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्यदापयत् ।
तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ॥ २९ ॥
क्षतवृत्तिर्वने नित्यं फालकुद्दाललाङ्गली ।
तं वृद्धं तरुणी भार्य्या बालानादाय दारकान् ॥ ३० ॥
अब्रवीद् ब्राह्मणं वाक्यं स्त्रीणां भर्त्ता हि देवता * ।
अपास्य फालं कुद्दालं कुरुष्व वचनं मम ॥ ३१ ॥
रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किञ्चिदवाप्स्यसे ।

एकैकं प्रत्येकं यावन्ममागमनमसून्यं कार्य्यं पर्य्यायेणैकशः स्थित्वा पूर्ववद्रक्षणीयमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

कृपणेभ्यः दीनेभ्यः तत्र देशे गार्ग्यः गर्गगोत्रः ॥ २९ ॥

क्षतेन खननेन वृत्तिर्जीविका यस्य क्षीणवृत्तिरिति वा । उञ्छवृत्तिरिति पाठान्तरम् । फालं हलावयवविशेषः तत्सदृशं मृत्खननार्थं लोहमयमत्र विवक्षितम् । कुद्दालकं खननसाधनम् । लाङ्गलं हलाकारो दण्डः फलायाकर्षणार्थः । दारकाः पुत्राः ॥ ३० ॥

स्त्रीणां भर्त्ता हि देवतेति पाठे यद्यपि देवतात्वादाज्ञानर्हस्तथापि प्रीत्या मद्वचनं कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

---

* "दारिद्र्येनाभिपीड़िता" इति वा पाठः ।

स भार्य्याया वचः श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुश्छदाम् ॥३२॥
स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनम् ।
भृग्वङ्गिरःसमं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि ॥ ३३ ॥
आपञ्चमायाः कच्चाया नैनं कश्चिदवारयत् ।
स राममासाद्य तदा त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३४ ॥
निर्धनो बहुपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महाबल ! ।
चतवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेचस्व मामिति ॥ ३५ ॥
तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम् ।
गवां सहस्रमप्येकं न च विश्राणितं मया ॥ ३६ ॥
परिचिपसि दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसे ।
स शाटीं परितः कच्यां सम्भ्रान्तः परिवेष्ट्य ताम् ॥३७॥

यदीत्यस्य दर्शयमि तदा सर्वथेति शेषः । दुश्छदाम् अतिजीर्णत्वात् छादनायोग्याम् ॥ ३२ ॥

यत्र रामनिवेशनं यस्मिन् पथि रामनिवेशनं प्राप्यते तं पन्थानमास्थाय प्रातिष्ठत । दीप्त्या ब्रह्मवर्चसेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

प्रत्यवेचस्व मां मयि कृपां कुर्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

परिहाससमन्वितं क्रीडाप्रयोजनव्यवहारविशेषसमन्वितम् । अस्त्येकमिति पाठे तावदेव शिष्टमस्तीत्यर्थः अप्येकमिति पाठे गवामसंख्यातानां मध्ये एकमपि सहस्रं मया न विश्राणितं दत्तमतोऽत्रैव स्थित्वा दण्डेन यावद्दूरवाकीर्णं यावन्तं देशं परिचिपसि परिगच्छसि तावत्

आविध्यं दण्डं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगतः ।
स तीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्तस्य कराच्च्युतः ॥ ३८ ॥
गोव्रजे बहुसाहस्रे पपातोक्षाणसन्निधौ ।
तं परिष्वज्य धर्मात्मा आ तस्मात् सरयूतटात् * ॥३९॥
आनयामास ता गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति ।
उवाच च तदा रामस्तं गार्ग्यमभिसान्त्वयन् ॥ ४० ॥
मन्युर्न खलु कर्त्तव्यः परिहासो ह्ययं मम ॥ ४१ ॥
इदं हि तेजस्तव यद्दुरत्ययं
तदेव जिज्ञासितुमिच्छता मया ।
इमं भवानर्थमभिप्रचोदितो
वृणीष्व किञ्चेदपरं व्यवस्यति ॥ ४२ ॥

तावद्देशावस्था गा अवाप्स्यसे । ब्राह्मणस्य गोग्रहणचापलकौतुकद-र्शनार्थमेतद्भगवद्वचनम् । संभ्रान्तः त्वरितः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

सर्वप्राणेन सर्वबलेन आविध्य भ्रामयित्वा वेगतः वेगेन स दण्डस्तस्य कराच्च्युतः सरयूपारन्तीर्त्वातिक्रम्योक्षाणसन्निधौ उक्ष्णां वृषभानां सन्निधिर्यत्र । आर्ष आनङ् तादृशे गोव्रजे पपात । आ तस्मात् सरयूतटात् परपारस्थसरयूमभिव्याप्य या गावः स्थितास्ता आनयामास त्रिजटाश्रमं प्रति आनयामास चेति शेषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अयं दण्डपरिक्षेपवचनरूपः परिहासएवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

---

* "आ व्याप्य सरयूतटात्" इति वा पाठः ।

ब्रवीमि सत्येन न तेऽस्य यन्त्रणा *
धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात्।
भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन
मयार्जितञ्चैव † यशस्करं भवेत्॥ ४३॥
ततः सभार्य्यस्त्रिजटो महामुनि-
र्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः।
यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणी-
स्तदाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः॥ ४४॥

इदं हीति। इदं दूरपरिक्षेपजनकं तेजः शक्तिस्तव वृद्धस्यापि यत्तदेव जिज्ञासितुं ज्ञातुम्। स्वार्थे सन् आर्षः। दूरकृता, इममर्थं दण्ड-प्रक्षेपरूपमर्थं भवान् प्रचोदितोऽसि। अपरं गोभ्योऽन्यदपि किञ्चित् बहुमूल्यमपि वस्तु वरितुं व्यवस्यसि चेत् तदपि वृणीष्व॥ ४२॥

इदमुपचारमात्रमिति न मन्तव्यमित्याह,—ब्रवीमीति। यन्त्रणा संकोचः। हि यतः। मम यद्यद्धनं तद्विप्रकारणात् विप्रप्रयोजन-सम्पादनार्थम्। कथं तथात्वमत आह। भवत्सु विप्रेषु सम्यग्यथा-शास्त्रं प्रतिपादनेन दानेन तत्फलरूपेण हेतुना दानरूपफलार्थं मया-र्जितं धनं मे यशस्करं भवेत् न तु भूमिनिक्षेपफलकम्॥ ४३॥

मोदितः संजातमोदः यशआदीनां उपबृंहिणीः विवर्धनीः महा-त्मनः रामस्य तदा आशिषः प्रत्यवदत्॥ ४४॥

* "न तेऽस्ति यन्त्रणा" इति वा पाठः।

† "मयार्जितं प्रीति" इति वा पाठः।

स चापि रामः प्रतिपूर्णपौरुषो
महाधनं धर्मबलैरुपार्जितम् ।
नियोजयामास सुहृज्जनेऽचिरात्
यथार्हसम्मानवचःप्रचोदितः ॥ ४५ ॥
द्विजः सुहृद्भृत्यजनोऽथवा तदा
दरिद्रभिक्षाचरणश्च यो भवेत् ।
न तत्र कश्चिन्न बभूव तर्पितो
यथार्हसम्माननदानसंभ्रमैः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे द्विजेभ्यो धनविश्राणनं नाम द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

धर्मबलैर्धर्मयुक्तपराक्रमैः यथार्हैं कृतैः सम्मानवचोभिः सुहृज्जनीयैः प्रचोदितः प्रेरितः प्रेरितदानव्यापारः ॥ ४५ ॥

सुहृद्भृत्यजनः तद्युक्तअर्शआद्यजन्तमेतत् । दरिद्रः सन् भिक्षाचरणकर्त्ता संभ्रम आदरः ॥ ४६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ।
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥
ततो गृहीते प्रेष्याभ्यामशोभेतां तदायुधे ।
मालादामभिरासक्ते सीतया समलङ्कृते ॥ २ ॥
ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च ।
अभिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ ३ ॥
न हि रथ्यासु शक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः ।
आरुह्य तस्मात् प्रासादाद्दीनाः पश्यन्ति राघवम् ॥ ४ ॥
पदातिं सानुजं दृष्ट्वा ससीतञ्च जनास्तदा * ।

दत्त्वेति ॥ १ ॥

आयुधे इति जात्यभिप्रायेण। सीतयालंकृते पूजार्थचन्दनादिभिः ॥ २ ॥

विमानशिखराणि सप्तभूमिकगृहाग्रभागाः। प्रासादस्त्रिभूमिकः। हर्म्यं राजगृहम्। उदासीनः अरक्षितत्वेन निरुत्सुकः व्यलोकयत् राममिति शेषः ॥ ३ ॥

यतो बहुजनाकुलत्वाद्रथ्या गन्तुं न सुखेन शक्यन्ते तस्मात् प्रासादमारुह्य प्रासादात्तत्र प्रासादे संस्थाय ॥ ४ ॥

* "पदातिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः" इति वा पाठः ।

ऊचुर्बहुजना * वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥
यं यान्तमनुयातिस्म चतुरङ्गबलं महत् ।
तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥ ६ ॥
ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन् कामानाञ्चाकरो महान् † ।
नेच्छत्येवानृतं कर्तुं वचनं धर्मगौरवात् ॥ ७ ॥
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि ।
तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८ ॥
अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्षमुष्णञ्च शीतञ्च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ॥ ९ ॥
अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते ।
न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥ १० ॥
निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विनिवासनम् ।

दीनत्वे हेतुमाह,—यदार्तिर्मिति ॥ ५ ॥ ६ ॥
रसज्ञः सुखज्ञः कामानां भोग्यवस्तूनाम् । वचनं पितृवचनम् ॥७॥
भूतैः प्राणिभिः वनप्रयाणानुमत्यर्थं राजसन्निधौ गमनसमये ॥८॥९॥
सत्त्वं पिशाचं राजा स्वस्वभावे वर्त्तमानः । हि यतः न पुत्रं विवासयितुमर्हति ॥ १० ॥

* "बहुविधा" इति वा पाठः ।
† "कामानाञ्चैव कामदः" इति वा पाठः ।

किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ॥ ११ ॥
आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः।
राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषर्षभम् ॥ १२ ॥
तस्मात् तस्योपघातेन प्रजाः परमपीड़िताः।
औदकानीव सत्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ॥ १३ ॥
पीड़या पीड़ितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः।
मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥
मूलं ह्येष मनुष्याणां धर्मसारो महाद्युतिः।
पुष्पं फलञ्च पत्रञ्च शाखाश्चास्येतरे जनाः ॥ १५ ॥

तदेवाह,—निर्गुणस्यापीति। वृत्तेन चरित्रेण तस्मात् पिशाच-ग्रस्त एवेति भावः ॥ ११ ॥

आनृशंस्यमहिंसा। अनुक्रोशो दया। श्रुतम् अनुष्ठानपर्य्यवसायि-शास्त्राध्ययनम्। शीलं सत्स्वभावः। दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः। शम-श्चित्तनिग्रहः ॥ १२ ॥

तस्मात्तस्य षड़गुणवत्त्वात् उपघातः पीड़नम्। पाठान्तरेऽपि स एवार्थः ॥ १३ ॥

जगत्या फलत्वादपि तस्योपघातेन जगत्पीड़ितमित्याह,—पीड़येति। पुष्पफलोपगः पुष्पफलसहितः मूलस्येवेत्यनेन सर्वजगदधिष्ठानत्वमस्य सूचितम् ॥ १४ ॥

मनुष्याणामित्युपलक्षणं प्राणिमात्रस्य वस्तुमात्रस्य च। धर्म एवान्तःसारो यस्य सः ॥ १५ ॥

ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सह बान्धवाः ।
गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १६ ॥
उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥ १७ ॥
समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च ।
उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥ १८ ॥
रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः ।
मूषकैः परिधावद्भिरुद्बिलैरावृतानि च ॥ १९ ॥
अपेतोदकधूमानि हीनसम्मार्जनानि च ।
प्रणष्टबलिकर्मेज्यामन्त्रहोमजपानि च ॥ २० ॥
दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च ।

सपत्न्यः पत्नीसहिताः ते रामोपघातमसहन्तो वयं येन मार्गेण ॥ १६ ॥

एकदुःखसुखाः समानदुःखसुखाः ॥ १७ ॥

समुद्धृतनिधानत्वादिधर्मकाणि गृहाणि कैकेयी प्रतिपद्यतामित्यन्वयः । निधानानि निक्षेपाः अजिरमङ्गणं परिध्वस्तं मार्जनादिरहितं येषु धनं गवादि धनिचितं भूषणादि च उपात्तं गृहीतं येभ्योऽतएव हृतसाराणि ॥ १८ ॥

उद्बिलैः उद्भिन्नबिलैः ॥ १९ ॥

अपेतोदकत्वादिना मनुष्यराहित्यं सूच्यते ॥ २० ॥

अस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥
वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः।
अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं सम्पद्यतां वनम् ॥ २२ ॥
बिलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः।
त्यजन्त्वस्मद्भयाद्भीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥
अस्मत्त्यक्तं प्रपद्यन्तु सेव्यमानं त्यजन्तु च।
तृणमांसफलादानं देशं व्यालमृगद्विजम् ॥ २४ ॥
प्रपद्यतां हि कैकेयी सपुत्रा सह बान्धवैः।
राघवेण वयं सर्वे वने वत्स्याम निर्वृताः ॥ २५ ॥
इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः।
शुश्राव राघवः श्रुत्वा न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २६ ॥
स तु वेश्म पितुर्दूरात् कैलासशिखरप्रभम्।

दुष्कालो राजिकदैविकक्षोभकालः ॥ २१ ॥

येन वनेन हेतुना ॥ २२ ॥

दंष्ट्रिणः सर्पाः मृगपक्षिणो गिरिस्थाः ॥ २३ ॥

अस्मत्त्यक्तं पुरमिति शेषः। सेव्यमानम् अस्माभिः सेव्यमानं वनमित्यर्थः। कर्त्तारोऽत्र पूर्वोक्ता दंष्ट्रादयः। तृणमांसफलानामादानं यस्मात् तं व्यालमृगद्विजं तद्वन्तम्। अर्शआद्यत्। तादृशं देशमिमं कैकेयी प्रपद्यतामित्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

न विचक्रे न विकारं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ २७ ॥
विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम् ।
ददर्शावस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ॥ २८ ॥
प्रतीक्षमाणोऽभिजनं तदार्त्त-
मनार्त्तरूपः प्रहसन्निवाथ ।
जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः
पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥
तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा
रामो गमिष्यन् नृपमार्त्तरूपम् ।
व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं
पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥
पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो
वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः ।

पुनः तद्वार्त्ताश्रवणानन्तरमपि मातुः कैकेय्याः ॥ २७ ॥ २८ ॥

आर्त्तं खिन्नम् । अभिजनं देशं तत्स्थजनमिति यावत् । प्रतीक्षमाणः पश्यन्नपि निदेशमाज्ञाम् ॥ २९ ॥

तत्पूर्वं सः स्वाकारणाद्यागमनकालः पूर्वो यस्यार्त्तरूपत्ववतस्ताद्दृशं तदारभ्यार्त्तरूपमिति यावत् । सुमन्त्रं प्रेक्ष्य प्रतिहारणार्थं स्वागमननिवेदनार्थं व्यतिष्ठत द्वार्य्येवेति शेषः ॥ ३०

स राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवीत्
निवेदय स्वागमनं नृपाय मे ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामस्य पितृगृहप्रवेशो नाम त्रय-
स्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

तदेव सुमन्त्रमाह,—पितुरिति ॥ ३१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुपमो महान् ।
उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥
स रामप्रेषितः क्षिप्रं सन्तापकलुषेन्द्रियम् ।
प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसन्तं ददर्श ह ॥ २ ॥
उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥
आबोध्य च * महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसम् ।
राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

निरुदर इति पाठे तनुमध्य इत्यर्थः । श्यामः श्यामवर्णस्तरुणश्च । अत्र कवेरपि करुणारसमग्नत्वेन वर्णितस्यैव पुनः पुनः कथनमदोषाय ॥ १ ॥ २ ॥

उपरक्तं राहुग्रस्तं पुनरपश्यदिति वाल्मीकेः प्रयोगो वर्णनीय मयीभावेन तस्यापि शोकग्रस्तत्वात् ॥ ३ ॥

आबोध्य महाराज इति संबोध्य राममेव उद्दिश्य शोचन्तम् ॥ ४ ॥

---

* "आलोक्य तम्" इति वा पाठः ।

तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा।
भयविक्लवया वाचा मन्दया श्लक्ष्णयाब्रवीत् ॥ ५ ॥
अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः।
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वञ्चैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥
स त्वां पश्यतु भद्रन्ते रामः सत्यपराक्रमः।
सर्वान् सुहृद आपृच्छ्य त्वां हीदानीं दिदृक्षते ॥ ७ ॥
गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते!।
वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥
स सत्यवाक्यो धर्मात्मा गाम्भीर्य्यात् सागरोपमः।
आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ९ ॥
सुमन्त्रानय मे दारान् ये केचिदिह मामकाः।
दारैः परिवृतः सर्वैः द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ॥ १० ॥

वर्धयित्वा संपूज्य भयविक्लवया रामो वनप्रयाणोद्युक्त इतीदं परमनिष्टं कथं राज्ञे वदिष्यामीति भयेन विक्लवया कातरया अश्लक्ष्णयेति च्छेदः ॥ ५ ॥

उपजीविनाञ्च तेभ्यश्च दत्त्वा सर्वं धनं दत्त्वेत्यनेन सर्वथातिष्ठा सा भावो ध्वन्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

स दशरथः निष्पङ्को निष्पापः निष्पन्दो इति पाठे निश्चल इत्यर्थः॥९॥

इह महेश्मनि ये केचिन्मामका दाराः स्त्रियः सन्ति तान् दारान् इहानय ॥ १० ॥

सोऽन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् ।
आर्य्या ह्वयति वो राजा गम्यतां तत्र माचिरम् ॥ ११ ॥
एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया ।
प्रचक्रमुस्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ १२ ॥
अर्द्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः ।
कौसल्यां परिवार्य्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥
आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः ।
उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥ १४ ॥
स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तथा ।
जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥
स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा चारात् कृताञ्जलिम् ।
उत्पपातासनात्तूर्णमार्त्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥

अतीत्य अतिवेगेन प्राप्य ह्वयति आह्वयति वो युष्माकं राजा अवैधव्यदत्वात् न तु प्रजानां तासां दुःखदत्वात् । आगम्यतामिति पदम् ॥११॥

प्रचक्रमुः गच्छन्ति स्म तद्भवनं तस्य राज्ञो भवनम् ॥ १२ ॥

अर्द्धसप्तशता एकदेशी समासः । सप्तशतस्यार्द्धं संख्या यासां ता इत्यर्थः । अर्शआद्यजन्तः अतएवाग्रे वक्ष्यति त्रयः शतशतार्द्धा हीति ताम्रलोचनाः रामप्रयाणश्रवणजदुःखजातरोदनेनेति शेषः । कौशल्यां परिवार्य्येत्यनेन प्राक् लक्ष्मणोक्तं तस्याः सर्वप्रभवीत्वं ध्वनितम् ॥ १३ ॥

समवेक्ष्य दारानिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशाम्पतिः।
तमसंप्राप्य दुःखार्त्तः पपात भुवि मूर्च्छितः॥ १७॥
तं रामोऽभ्यपतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः।
विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा॥ १८॥
स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि।
हाहा रामेति सहसा भूषणध्वनिमिश्रितः॥ १९॥
तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ।
पर्य्यङ्के सीतया सार्द्धं रुदन्तः समवेशयन्॥ २०॥
अथ रामो मुहूर्त्तस्य लब्धसंज्ञं महीपतिम्।
उवाच प्राञ्जलि * र्वाष्पशोकार्णवपरिप्लुतम्॥ २१॥

आराद्दूरतः उत्पपात आलिङ्गनार्थम्॥ १६॥

तम् आलिलिङ्क्षितं राममप्राप्य मध्ये एव दुःखितः पपात॥१७॥

अभ्यपतत् अभ्यागतवान् विसंज्ञमिव विसंज्ञमेव॥ १८॥

भूषणध्वनिमिश्रितः उरःशिरस्ताड़नादिना चञ्चलतरभ्रश्यद्भूषण-ध्वनिमिलितः मूर्च्छित इति पाठेऽपि स एवार्थः। आर्त्तो इत्यर्थो वा॥ १९॥

तौ सीतया सार्द्धं तं राजानं बाहुभ्यां परिष्वज्य यथा पीड़ा न भवति तथाशिङ्कितमुत्थाप्य पर्य्यङ्के समवेशयन् स्थापितवन्तः॥ २०॥

मुहूर्त्तस्य संवन्धसामान्ये षष्ठी। मुहूर्त्तेन लब्धसंज्ञमित्यर्थः॥ २१॥

* "प्राञ्जलिर्भूत्वा" इति वा पाठः।

आपृच्छे त्वां महाराज ! सर्वेषामीश्वरोऽसि नः ।
प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ २२ ॥
लक्ष्मणश्चानुजानीहि सीता चान्वेतु मां वनम् ।
कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्य्यमाणौ नचेच्छतः ॥ २३ ॥
अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद ! ।
लक्ष्मणं मां च सीताञ्च प्रजापतिरिवात्मजान ॥ २४ ॥
प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः ।
उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् ॥ २५ ॥
अहं राघव ! कैकेय्या वरदानेन मोहितः ।
अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम् ॥ २६ ॥

कुशलेन मां पश्य सौम्येन चक्षुषा मामनुगृहाणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

वनं प्रति प्रस्थितं मां सीता चान्वेतु गच्छत्विति लक्ष्मणञ्च प्रस्थितमनुजानीहीत्यर्थः । ननु लक्ष्मणसीतयोः कुतो वनवासकष्टप्राप्तिर्न ह्यसौ वरनिबन्धस्तयोरत आह,—कारणैरिति हेतुभिः तथ्यैः व्यवहारदशया सत्यैः न चेच्छतः इह स्थातुमिति शेषः ॥ २३ ॥

अनुजानीहि अनुज्ञां देहि । प्रजापतिर्ब्रह्मा आत्मजान् सनकादीन् तपांसि चरितुमुद्युक्तान्यथानुज्ञां दत्तवान् तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

वनवासाय जगतीपतेः स्वस्यानुज्ञामनुमतिं प्रतीक्षमाणं प्रार्थयमानम् । अव्यग्रं संप्रतीऽपि विषादरहितं राघवं प्रेक्ष्य उवाच ॥ २५ ॥

हे राघव ! यतोऽहं कैकेय्यावरदानेन मोहितो निबद्धतया शोक-

एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः ।
प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः ॥ २७ ॥
भवान् वर्षसहस्रायुः पृथिव्या नृपते ! पतिः ।
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे राज्यस्य काङ्क्षिता ॥ २८ ॥
नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते ।
पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञां ते * नराधिप ! ॥ २९ ॥
रुदन्नार्त्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयुतः ।
कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ ३० ॥
श्रेयसे वृद्धये तात ! पुनरागमनाय च ।
गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥

परवशो जातोऽतो राज्यानर्हः अतो मां निगृह्य बध्वायोध्यायां त्वमेव राजा भव प्रवृत्तमभिषेकं समापयेति यावत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

भवान् वर्षसहस्राय पतिर्भवतु अतः परमप्यनेककालं राजा भवेत्यर्थः । त्वया यो वरो दत्तः तमनृतं कर्तुं अहं न योग्यस्तव नरकपातप्रसङ्गादतोऽहमरण्ये वत्स्यामि मे राज्यस्य काङ्क्षिता इच्छा न ॥ २८ ॥

प्रतिज्ञां ते प्रतिज्ञासमाप्तौ ते पादौ ग्रहीष्यामीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

कैकेय्या अद्यैव गमनमनुमन्यस्वेति मिथो रहसि चोद्यमानः ॥ ३० ॥

श्रेयसे परलोकहिताय वृद्धये इह लोकेऽभ्युदयाय अरिष्टं पापदुःख-

---

* "प्रतिजाने" इति वा पाठः ।

नहि सत्यात्मनस्तात ! धर्माभिमनसस्तव ।
सन्निवर्त्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ! । ३२ ॥
अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र ! मा गच्छ सर्वथा ।
एकाहं दर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥
मातरं माञ्च संपश्यन् वसेमामद्य शर्वरीम् ।
तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वःकाल्ये साधयिष्यसि ॥ ३४ ॥
दुष्करं क्रियते पुत्र ! सर्वथा राघव प्रिय ! * ।
त्वया हि मत्प्रियार्थन्तु वनमेवमुपाश्रितम् † ॥ ३५ ॥

भिन्नं पुण्यं सुखञ्च तेऽस्तु अव्ययः सन् अकुतोभयं पन्थानं गच्छस्वेत्यार्थम् ॥ ३१ ॥

सत्यात्मनः सत्यप्रतिष्ठितस्वभावस्य । धर्माभिमनसः धर्मसम्यादनाभिनिविष्टमनसः ॥ ३२ ॥

प्रावरेव कैकेय्या प्रस्थितस्य माचाद्यनुनयदानादिना आचतुर्थप्रहरं व्यापृतस्य तुर्य्ययामे राजानुमत्यर्थमागतस्य राज्ञा तत्कालसमीपमेव प्रवत्स्यमानरजनीसहवासः प्रार्थ्यते । अद्येत्यादि । इदानींमिति समीपवाचकं रजनीमात्रस सर्वथा मा गच्छ किमर्थं तत्राह,—चरामि त्वया सह भोच्यामि ॥ ३३ ॥

साधयिष्यसि गमिष्यसि ॥ ३४ ॥

---

* "त्वया" इति वा पाठः ।
† "मत्प्रियार्थं प्रियांस्त्यक्त्वा यद्यासि विजनं वनम्" इति वा पाठः ।

नचैतन्मे प्रियं पुत्र! शपे सत्येन राघव!।
छन्नया चलितस्त्वस्मि स्त्रिया भस्माग्निकल्पया॥ ३६॥
वञ्चना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि।
अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याभिप्रचोदितः॥ ३७॥
न चैतदाश्चर्य्यतमं यत्त्वं ज्येष्ठः सुतो मम।
अपावृतकथं पुत्र! पितरं कर्तुमिच्छसि॥ ३८॥
अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितुरार्त्तस्य भाषितम्।
लक्ष्मणेन सह भ्राता दीनो वचनमब्रवीत्॥ ३९॥

मत्प्रियार्थं मम परलोकहितार्थम्॥ ३५॥

तदेव दर्शयति। नचेत्यादि। छन्नया गूढ़क्रूराभिप्रायया। चलितोऽस्मि भ्रंशितोऽस्मि त्वदभिषेकमनोरथात्। भस्माग्निकल्पया भस्मच्छन्नाग्नितुल्यया॥ ३६॥

वञ्चनासामान्येन प्रतिश्रुतवरयोर्भरताभिषेकत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायित्वरूपा या मे लब्धा यतोऽनया वृत्तसादिन्या कुलोचितचारित्रनाशिन्याभिप्रचोदितोऽस्मि एवमिति शेषः। अतो या वञ्चना मया लब्धा तां निस्तर्तुमिच्छसीति यावत्॥ ३७॥

एतदाश्चर्य्यतमं न अपावृतकथं अपगतावृतवचनं एतच्च नाश्चर्य्यं यतो ज्येष्ठो गुणैर्वयसा च सुतोऽसि॥ ३८॥

आर्त्तस्य पितुर्भाषितं श्रुत्वा एकान्तदर्शनेनापीत्युक्तरूपं दीनः कैकेय्या अद्य गच्छेति नियोगस्यावश्यानुष्ठेयत्वप्रतिज्ञानात् तावन्मात्रपितृमनोरथपूरणाशक्त्या प्राप्तशोक इव॥ ३९॥

प्राप्स्यामि यानद्य गुणान् को मे श्वस्तान् प्रदास्यति।
अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ ४० ॥
इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला।
मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४१ ॥
वनवासकृता बुद्धिर्न च मेऽद्य चलिष्यति।
* यस्तु युद्धे वरो दत्तः कैकेय्यै वरद! त्वया ॥ ४२ ॥
दीयतां निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव!।
अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ॥ ४३ ॥
चतुर्दशसमा वत्स्ये वने वनचरैः सह।
मा विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ॥ ४४ ॥

तर्पितः सर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह,—प्राप्स्यामीति। गुणान् स्वर्गादीन् अतः सर्वकामैः सर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणं इतो गमनमेव वृणे इत्यर्थः। यद्वा अद्य प्रयाणे सतीमान् गुणान् प्रतिज्ञापालनजधर्मरूपान् प्राप्स्यामि श्वोगमने कस्तान् दास्यति प्रत्युताधर्म एव अतः सर्वकामैरित्यादि प्राग्वदेव ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अद्य वनवासकृता तदर्था बुद्धिर्न चलिष्यति। अतो गमनानुज्ञामेव कुर्वित्याशयः अतिशानशूरस्य भवतोऽनुचितमप्येतदित्याह,—य इति। निखिलेन अद्यैव सत्यस्थापनात् निदेशं शासनम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

---

* "यस्तुष्टेन" इति वा पाठः।

नहि मे काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम्।
यथानिर्देशं कर्त्तुं वै तवैव रघुनन्दन ! ॥ ४५ ॥
अपगच्छतु ते दुःखं माभूर्बाष्पपरिप्लुतः।
न हि क्षुभ्यति दुर्धर्षः समुद्रः सरितां पतिः॥ ४६ ॥
नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मेदिनीम् *।
नैव सर्वानिमान् कामान् † न स्वर्गं न च जीवितम्॥४७॥
त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ !।
प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४८ ॥
न च शक्यं मया तात ! स्थातुं क्षणमपि प्रभो !।
स शोकं धारयस्वेमं न हि मेऽस्ति विपर्य्ययः॥ ४९ ॥

वनचरैस्तपस्विभिः मा विमर्शः भरताय राज्यदाने मास्तु सन्देहः। सर्वथा तस्मै वसुमती दीयताम् ॥ ४४ ॥

कथमेवमतमाह,—नहीति। आत्मनि स्वमनसि सुखं स्त्रीयाणां प्रियस्योद्दिष्ट राज्यं न काङ्क्षितं अपि तु तव निर्देशं यथावत्कर्त्तुमेव काङ्क्षितम् इच्छामि ॥ ४५ ॥

क्षुभ्यति मर्य्यादां त्यजति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अनृतं अनृतयुक्तं एवं सत्यं सत्ययुक्तं तव प्रत्यक्षं तव सन्निधौ सत्येन सुकृतेन ते त्वया च शपे शपथं करोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

---

* "मैथिलीम्" इति वा पाठः।
† "लोकान" इति वा पाठः।

अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव ! ।
मया चोक्तं व्रजामीति तत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥
मा चोत्कण्ठां कृथा देव ! वने रंस्यामहे वयम् ।
प्रशान्तहरिणाकीर्णे नानाशकुनिनादिते ॥ ५१ ॥
पिता हि दैवतं तात ! देवतानामपि स्मृतम् ।
तस्माद्दैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ५२ ॥
चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नृपसत्तम ! ।
पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं सन्तापोऽयं विमुच्यताम् ॥ ५३ ॥
येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्वो बाष्पाकुलो जनः ।
स त्वं पुरुषशार्दूल ! किमर्थं विक्रियां गतः ॥ ५४ ॥

पुरञ्च राष्ट्रञ्च मही च केवला
मया विसृष्टा भरताय दीयताम् ।
अहं निदेशं भवतोऽनुपालयन्
वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ५५ ॥

त्वामपि इह पुरे इति शेषः । स त्वं इमं मद्गमनसम्भवं शोकं धारयस्व । विपर्ययः इहावस्थितिरूपं प्रतिज्ञातार्थविपरीतानुष्ठानम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

उत्कण्ठां दर्शनादिविषयोत्कण्ठाजन्यं दुःखम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

येन त्वया ॥ ५४ ॥

मया विसृष्टां भरतो महीमिमां
सशैलखण्डां सपुरोपकाननाम्।
शिवासु सीमास्वनुशास्तु केवलं
त्वया यदुक्तं नृपते ! तथास्तु तत् ॥ ५६ ॥
न मे तथा पार्थिव ! दीयते मनो
महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये।
यथा निदेशे तव शिष्टसम्मते
व्यपैतु दुःखं तव मत्कृतेऽनघ ! ॥ ५७ ॥
तदद्य नैवानघ ! राज्यमव्ययं
न सर्वकामान् वसुधां न मैथिलीम्।

केवला कृत्स्ना। चिराय वनं सेवितुं गमिष्यामि ॥ ५५ ॥

शिवासु सीमास्विति स्थित इति शेषः। मया विना तेनाच पुरे स्थातुमशक्यत्वादिति भावः। केवलमनुशास्तु रक्षणमात्रं करोतु नतु राजत्वाभिमानो राज्यसुखं वा तस्येति ध्वनितम्। अनेन राज्ञो जीवनं भरतस्य नन्दिग्रामवासश्च ध्वनितः। शिवासु सीमासु रम्यमाणा इत्यापततोऽर्थः त्वया यदुक्तं कैकेय्यै प्रतीति शेषः ॥ ५६ ॥

यथा शिष्टसम्मते तव निदेशे मया मनो दीयते तथा महत्सु कामेषु काम्यवस्तुषु मनः संकल्पात्मकं मे मया न दीयते न च नात्मनोऽन्तःकरणस्य प्रियेऽतोमत्कृते दुःखं व्यपैतु ॥ ५७ ॥

त्वामनृतेन योजयन् राज्यादिकं चिन्तितं मद्विषयचिन्तावन्तं

न चिन्तितं * त्वामनृतेन योजयन्
वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥ ५८ ॥
फलानि मूलानि च भक्षयन् वने
गिरींश्च पश्यन् सरितः सरांसि च।
वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं
सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ॥ ५९ ॥
एवं स राजा व्यसनाभिपन्न-
स्तापेन दुःखेन च पीड्यमानः।
आलिङ्ग्य पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो
भूमिं गतो नैव विचष्ट † किञ्चित् ॥ ६० ॥
देव्यः समस्ता रुरुदुः समेता-
स्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम्।

त्वामपि न वृणीय न वरिष्यामि इति मे सत्यं व्रतं तथा ते व्रतं कैकेयी-वरदानसङ्कल्पः सत्यमस्तु। अत्र चिन्तितं त्वामित्यनेन चिन्तया तव मरणेऽपि मया न स्थेयं मरणादपि [illegible]नाप्राकान्तत्वस्यातिनष्टत्वं सूचितं तेन तव मरणे न मे दुःखं नापि पापं यथा तवान्तत्वकरणे इति सूचितम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

तापस्त्वग्दाहोत्पादकः दुःखमन्तर्व्यथोत्पादकम् ॥ ६० ॥

---

* "न जीवितम्" इति वा पाठः।

† "विवेद" इति वा पाठः।

वदन् सुमित्रोऽपि * जगाम मूर्च्छां
हाहाकृतं तत्र बभूव सर्वम् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
दशरथरामसंवादो नाम चतुस्त्रिंशः
सर्गः ॥ ३४ ॥

समेता मिलिताः । तां कैकेयीम् । हाहा इति शब्दः कृतो येन तथा-भूतं सर्वं परिचारिकादिजनजातम् ॥ ६१ ॥

* "सुमन्त्रोऽपि" इति वा पाठः ।

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः।

ततो निर्धूय सहसा शिरो निःश्वस्य चासकृत्।
पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दन्तान् कटकटाय्य च ॥ १ ॥
लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहत्।
कोपाभिभूतः सहसा सन्तापमशुभं गतः ॥ २ ॥
मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथस्य च।
कम्पयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्शरैः शितैः ॥ ३ ॥
वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निव चाशुभैः *।
कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥

एवं सपरिकरस्य राज्ञः परमशोके प्राप्ते सुमन्त्रः कैकेयीं प्रत्याह,—तत इति। शिरो निर्धूननादिकोपविकाराभिनयः कटकटाय्य कटकटाशब्दवतः कृत्वा ॥ १ ॥

कोपसंरक्ते कृत्वेति शेषः। वर्णं मुखकान्तिं पूर्वोचितं पूर्वकालश्रितं राजमन्त्रित्व उचितञ्च ॥ २ ॥

दशरथस्य मनः समीक्षमाणः कैकेयीविषयस्नेहरहितं जानन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

---

* "चाशुगैः" इति वा पाठः।

यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम्।
भर्त्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ॥ ५ ॥
नह्यकार्य्यतमं किञ्चित्तव देवीह विद्यते।
पतिघ्नीं त्वामहं मन्ये कुलघ्नीमपि चान्ततः ॥ ६ ॥
यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकम्प्यमिवाचलम्।
महोदधिमिवाक्षोभ्यं सन्तापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥
मावमंस्था दशरथं भर्त्तारं वरदं पतिम्।
भर्त्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ॥ ८ ॥
यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये।
इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिंस्त्वं लोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥
राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनीम्।

यस्यास्तव यया त्वया ॥ ५ ॥

अतो नह्योति हे देवि! तवातिशयेन कर्त्तुमशक्यं न किञ्चिद्विद्यते। इह संसारे अन्ततः सर्वान्ते त्वत्कृत्यसाध्यफलविचारे इत्यर्थः। पतिघ्नीमिति। रामगमने राजमरणस्यावश्यकत्वादिति भावः। रामस्य विवासनात् राज्ञो मरणाच्च कुलघ्नीम् ॥ ६ ॥

अचलमिव दुष्प्रकम्प्यम्। कर्मभिः क्रूरैः सन्तापयसि राजानमिति शेषः ॥ ७ ॥

भर्त्तुरिच्छा भर्त्तुरिच्छाविषयानुसरणम् ॥ ८ ॥

यथावयः वयःक्रममनतिक्रम्य नृपक्षये राजभूतपितृक्षये राज्यानि

वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥
न च ते विषये कश्चित् ब्राह्मणो वस्तुमर्हति ।
तादृशं त्वममर्यादमद्य कर्म करिष्यसि ॥ ११ ॥
नूनं सर्वे गमिष्यामो मार्गं रामनिषेवितम् ।
त्यक्ता या बान्धवैः सर्वैर्ब्राह्मणैः साधुभिः सदा ॥ १२ ॥
का प्रीती राज्यलोभेन तव देवि ! भविष्यति ।
तादृशं त्वममर्य्यादं कर्म कर्त्तुं चिकीर्षसि * ॥ १३ ॥
आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् ।
आचरन्त्या न विवृता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १४ ॥
महाब्रह्मर्षिसृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः ।
धिग्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रव्राजने स्थिताम् ॥ १५ ॥

प्राप्नुवन्ति ज्येष्ठक्रमेणेति यावत् । तमिममनादिप्रवृत्तमाचारं इक्ष्वाकुकुलनाथे दशरथे जीवत्येव लोपयितुमिच्छसीति योजना ॥ ९ ॥ १० ॥

विषये देशे तादृशं ब्राह्मणवासानर्हं अमर्यादं अतिक्रमितज्येष्ठराज्यादिव्यवहारं करिष्यसीत्यनेनाद्यापि रामं निवर्त्तयेति सूचयति ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

यस्यास्ते ईदृशं घोरं वृत्तमस्ति तया त्वया तदाचरन्त्या हेतुभूतया पृथिवी यत्र विवृता न विदीर्णा तदाश्चर्यमिव पश्यामि ॥ १४ ॥

किञ्च महाब्रह्मर्षिभिः सृष्टाः प्रयुक्ताः ज्वलन्तः अग्निवद्भस्मकरणा-

---

* "नूनमित्यारभ्य चिकीर्षसीत्यन्तं पाश्चात्यैः परित्यक्तम् ।

आम्रं छित्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु कः।
यश्चैनं पयसा सिञ्चेन्नैवास्य मधुरो भवेत् ॥ १६ ॥
आभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव ते।
न हि निम्बात् स्रवेत् चौद्रं लोके निगदितं वचः ॥ १७ ॥
तव मातुरसत्ग्राहं विद्म पूर्वं यथा श्रुतम्।
पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनुत्तमम् ॥ १८ ॥

समर्थाः भीमदर्शनाः भीमं फलं दृश्यते येषु तादृशा धिगिति वाग्रूपा दण्डाः त्वां न हिंसन्ति इदमप्याश्चर्यमित्यनुकर्षः। स्थितां कृतनिश्चयाम् अनेन सर्वे त्वां धिक्कुर्वन्तीति ध्वनयति ॥ १५ ॥

अथान्यापदेशेन राजानं निन्दति,—आम्रमिति। परिचरेत् आलबालादिकरणेन रोपयेदाम्रस्थाने तच्च पुनः पयसा सिञ्चेत्। अस्यैवं निम्बसेवां कुर्वतः प्रीतये स मधुरो न भवेत्। अतो वृथैवेदं कैकेय्यनुवर्त्तनं राज्ञ इत्याशयः ॥ १६ ॥

इदानीं कैकेय्या मर्मवचनान्यप्याह,—आभिजात्यमिति। यथा ते मातुराभिजात्यं प्रशस्तमातापितृजत्वोचितव्यवहाररूपं तथैव ते तव मन्ये कारणानुसारित्वात्कार्यस्येति भावः। तदुपपादयति दृष्टान्तेन नहीति। निम्बात् चौद्रं न स्रवेदिति वचो लोकप्रसिद्धं किलेत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु मे मातुः कथमाभिजात्यच्युतिस्तत्राह,—तवेति। असद्ग्राहं घोरपापकर्माभिनिवेशं पूर्वं वृद्धेभ्यो यथा येन प्रकारेण श्रुतं तथा सम्प्रति विद्म स्मराम तदेवाह,—पितुरित्यादि। कश्चिदृषिः ॥ १८ ॥

सर्वभूतरुतं तस्मात् संजज्ञे वसुधाधिप: ।
तेन तिर्य्यग्गतानाञ्च भूतानां विदितं वच: ॥ १९ ॥
ततो जृम्भस्य शयने विरुतात् भूरिवर्चस: ।
पितुस्ते विदितो भाव: स तत्र बहुधाहसत् ॥ २० ॥
तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती ।
हासन्ते नृपते ! सौम्य ! जिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥
नृपश्चोवाच तां देवीं हासं शंसामि ते यदि ।

तस्माद्वरदानात्सर्वभूतानां व्यक्ताव्यक्तवाचां रुतं शब्दं तदबोध्यमर्थं संजज्ञे जानीते स्म तेन सर्वभूतरुतज्ञत्वेन तिर्य्यग्गतानां तिर्य्यक्स्रोतसां पशुपच्यादीनां वचो विदितं ज्ञातार्थं भवति ॥ १९ ॥

ततस्तस्मादेव हेतोः शयने शयानस्य ते पितुः भूरिवर्चसः सुवर्ण-कान्तेर्जृम्भस्य जृम्भाख्यस्य पक्षिणो भावोऽभिप्रायः विरुतात्तदीयशब्दा-द्विदितः अथ स ते पिता तत्र शयने शयान एव तद्भावपरिज्ञानज-सन्तोषेण बहुधा विविधैर्बहुप्रकारेण चाहसत् ॥ २० ॥

तत्र शयने शयाना ते जननी मामयं हसतीति क्रुद्धा सती मृत्यु-रूपं पाशमिच्छन्ती हे नृपते ! ते हासं हासकारणं ज्ञातुमिच्छामीति ते पितरमब्रवीत् । वरन्ते इति पाठे ते जननी मामयं हसतीति बुद्ध्वा क्रुद्धाभवत् । ततो राज्ञा त्वद्विषयोऽयं न हासः किन्तु वरबलात् मे सर्वरुतज्ञानसामर्थ्यमस्ति अतः किञ्चिज्जन्तुं विदिततद्भावोऽहासिष-मित्युक्ते तदरहस्यं तद्दातारञ्च जिज्ञासामीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ २२ ॥
माता ते पितरं देवी पुनः केकयमब्रवीत्।
शंस मे जीव वा मा वा न मां त्वं प्रहसिष्यसि ॥ २३ ॥
प्रियया च तथोक्तः स केकयः पृथिवीपतिः।
तस्मै तं वरदायार्थं कथयामास तत्त्वतः ॥ २४ ॥
ततः स वरदः साधू*राजानं प्रत्यभाषत।
म्रियतां ध्वंसतां वेयं मा शंसीस्त्वं महीपते! ॥ २५ ॥
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः।
मातरं ते निरस्याशु विजहार कुबेरवत् ॥ २६ ॥

हासं तत्कारणम्। वरमिति पाठे तद्दातारम् ॥ २२ ॥

सर्वथा शंस जीव वा मा वा म्रियस्व वा। तस्मिन्नवगते इतः परं मां कदापि न हसिष्यसि त्वत्कर्त्तृकमत्कर्मकभाविहासाभावं निश्चेष्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मै वरदाय ऋषये तमर्थं कथननिर्बन्धरूपम् कथयामासेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

ततः साधुः स वरदः प्रत्यभाषत ध्वंसतां वा स्वपित्रादिसमीपं गच्छतु वा। मा शंसथा इति पाठे अस्या वच इति शेषः ॥ २५ ॥

निरस्य भद्रे! त्वमितो गच्छेति ते मातरं परित्यज्य ॥ २६ ॥

---

* "सोऽयम्" इति वा पाठः।

तथा त्वमपि राजानं दुर्जनाचरिते पथि ।
असत्ग्राहमिमं मोहात् कुरुषे पापदर्शिनी ॥ २७ ॥
सत्यश्चात्र प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मा ।
पितॄन् समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥ २८ ॥
नैवं भव गृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः ।
भर्त्तुरिच्छामुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २९ ॥
मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभम् ।
भर्त्तारं लोककर्त्तारमसद्धर्ममुपादध ॥ ३० ॥
न हि मिथ्या प्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः ।
श्रीमान् दशरथो राजा देवि ! राजीवलोचनः ॥ ३१ ॥

तथा त्वमपि दुर्जनाचरिते पथि स्थितेति शेषः । अत इमं राजानं मोहात् मोहमुत्पाद्य असद्ग्राहं असत्कार्यग्राहकं कुरुषे ॥ २७ ॥

कन्यानां मातृतुल्यत्वं न्यायप्राप्तमित्याह,—सत्यमिति । मा माम् । नराः पुत्ररूपाः समनुजायन्ते पितृस्वभावानुवर्त्तिनो जायन्ते ॥ २८ ॥

नैवं भव मातृवत् मा भव यद्वसुधाधिप आह तद्गृहाण रामाभिषेकरूपं वचः । नैषेति पाठे विधेया भवेत्यर्थः । भर्त्तुरिच्छां तद्विषयम् उपास्य तदनुवर्त्तिनी भूत्वा अस्य जनस्य अस्मदादेः गतिः शरण्यं भव ॥ २९ ॥

प्रोत्साहिता प्रेरिता असद्धर्मं कनिष्ठाभिषेकपूर्वं ज्येष्ठस्य विवासनरूपं उपादध याचय उपावहेति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ३० ॥

ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मस्यापि रक्षिता ।
रक्षिता जीवलोकस्य बली रामोऽभिषिच्यताम् ॥ ३२ ॥
परिवादो हि ते देवि ! महान् लोके चरिष्यति ।
यदि रामो वनं याति विहाय पितरं नृपम् ॥ ३३ ॥
स्वराज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा ।
न हि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसन् ॥ ३४ ॥
रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनम् ।
प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३५ ॥
इति सान्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं राजसंसदि ।
भूयः संक्षोभयामास सुमन्त्रस्तु कृताञ्जलिः ॥ ३६ ॥

तव मिथ्याप्रतिज्ञातं लीलयोक्तं वरद्वयदानरूपं वचोऽतो राजा न करिष्यति तत् ॥ ३१ ॥

अतो ज्येष्ठत्वादिगुणको रामोऽभिषिच्यताम् । तदभिषेकेऽनुमतिः क्रियतां कर्मण्यः कर्मणि साधुः ॥ ३२ ॥

विपक्षे बाधकमाह,—परिवाद इति अपवादः । चरिष्यति प्रचरिष्यति ॥ ३३ ॥

राघवाद्रामादन्यः पुरवरे वसन् ते क्षमोऽनुकूलो न हि भवेदित्यर्थः । भरतस्त्वत्प्रतिकूल एव भविष्यतीति भावः ॥ ३४ ॥

अतो रामेतीति । पूर्ववृत्तं पूर्वराजाचारम् ॥ ३५ ॥

भूयोऽस्यार्थम् ॥ ३६ ॥

नैव सा क्षुभ्यते देवी न च स्म परिदूयते ।
न चास्या मुखवर्णश्च लक्ष्यते विक्रिया तदा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कैकेयीदशरथसंवादो नाम पञ्च-
त्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

सान्त्वैः न क्षुभ्यते तीक्ष्णैः न परिदूयते ॥ ३७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

ततः सुमन्त्रमैक्ष्वाकः पीड़ितोऽत्र प्रतिज्ञया ।
सबाष्पमति निश्वस्य जगादेदं पुनर्वचः ॥ १ ॥
सूत ! रत्नसुसम्पूर्णा चतुर्विधबला चमूः ।
राघवस्यानुयातार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥ २ ॥
रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः ।
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥
ये चैनमुपजीवन्ति रमते यैश्च वीर्य्यतः ।

एवं सुमन्त्रेण राजप्रतिज्ञाया मिथ्यात्वोक्तावपि राजा तस्या वास्तवत्वं जानन् रामस्य वन एव सुखवासोपायमादिशति,—तत इति । कैकेय्यनङ्गीकारानन्तरम् । प्रतिज्ञया कैकेयीमुद्दिश्य कृतया वास्तव्या । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥

चतुर्विधबला रथादिचतुर्विधबलवती चमूः सेना । अनुयात्रार्थं सेवार्थं प्रति विधीयतां नियुज्यतां प्रस्थाप्यताम् ॥ २ ॥

वादिन्यः परचित्ताकर्षकवचनचतुराः । रूपाजीवाः वेश्याः सुप्रसारिताः सुप्रसारितापण्याः ॥ ३ ॥

तेषां बहुधनं * दत्त्वा तानप्यत्र नियोजय ॥ ४ ॥
आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि च ।
अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकोविदाः ॥ ५ ॥
निघ्नन् मृगान् कुञ्जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु ।
नदीश्च विविधाः पश्यन्न राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ६ ॥
धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च मामकः ।
तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७ ॥
यजन् पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः ।
ऋषिभिश्चापि सङ्गम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥
भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयिष्यति ।
सर्वकामैः पुनः श्रीमान् रामः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतम् ।
मुखञ्चाप्यगमच्छोषं स्वरश्चापि व्यरुध्यत ॥ १० ॥

येर्मन्त्रैः वीर्यतः वीर्यपरीक्षया रमते इत्यर्थः ॥ ४ ॥
नागरा जनाः अरण्यकोविदाः अरण्यमर्मज्ञाः ॥ ५ ॥
राज्यं राज्यस्थितिं देशस्थितिम् ॥ ६ ॥ ७ ॥
आप्तदक्षिणाः उक्तदक्षिणाः ॥ ८ ॥
पालयिष्यतीति सोपालम्भोक्तिः संसाध्यतां प्रस्थाप्यताम् ॥ ९ ॥

---

* "बहुविधम्" इति वा पाठः ।

सा विषण्णा च सन्त्रस्ता मुखेन परिशुष्यता।
राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥
राज्यं गतधनं साधो! पीतमण्डां सुरामिव।
निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥
कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणम्।
राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥
वहन्तं किन्तुदसि मां नियुज्य धुरिमाहिते।
अनार्य्ये! कृत्यमारब्धं किन्नु पूर्व्वमुपारुधः ॥ १४ ॥
तस्यैतत् क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना।
कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥

स्वरश्च व्यरुध्यत रुद्धो जातः भयकार्य्यमेतत ॥ १० ॥ ११ ॥

मण्डः सुरासारांशः। निरास्वाद्यं निर्गतास्वाद्यतमं शून्यम् अवस्तुकम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

हे अहिते! मा मां धुरि दासवत् वरहेतुकरामविवासनभरताभिषेकरूपभारे नियुज्य तच्च भारं वहन्तं मां किं तुदसि व्यथयसि ॥ हे अनार्य्ये! यदिदानीमारब्धं कृत्यं सार्व्वभौमलोकसमक्षिकस्य प्रख्यापनप्रतिबन्धरूपं तत् तादृशं गमनं पूर्व्वमेव वनवासप्रार्थनकाल एव नोपारुधः सर्व्वं त्यक्त्वा केवलो यास्यतीति किं न प्रार्थितवत्यसि। तत एतन्निरोधे तव सामर्थ्यं नास्तीति भावः। कुब्जादीनां लिखितत्वात्सर्व्वदोषपरिहारः ॥ १४ ॥

तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठं पुत्रमुपारुधत् ।
असमञ्ज इति ख्यातं तथाऽयं गन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् ।
व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तन्नावबुध्यत ॥ १७ ॥
तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः ।
शुचिर्बहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीड़तः पथि दारकान् ।
सरय्वां प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १९ ॥
तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् ।
असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मान् वा राष्ट्रवर्धन ! ॥ २० ॥
तानुवाच ततो राजा किन्निमित्तमिदं भयम् ।
ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥

द्विगुणं कृत्वा प्रकारान्तरेण मत्प्रयोजनं नाशयतीत्याशयेन ॥ १५ ॥

पूर्बमनुक्तमपि वनगमनत्वादेवार्थसिद्धमिति दृष्टान्तबलेनाह,—तवैवेति । उपारुधत् राज्यभोगेभ्य इति शेषः ॥ १६ ॥

एवमुक्तः असमञ्जतुल्यतया गमने उक्तः । स्वप्रतिश्रुतातिरिक्त-प्रलापात् राज्ञो धिगित्युक्तिः । जनः कैकेयीसेवकजनः सर्वस्वामिन्या असम्बद्धप्रलापात् नावबुध्यत क्रोधवशादिति भावः ॥ १७ ॥

तद्दूमनस्य नात्र प्रसङ्ग इति महामात्र आह,—तत्रेति । महा-मात्रः प्रधानः ॥ १८ ॥

क्रीड़तस्त्वेष नः पुत्रान् बालानुद्भ्रान्तचेतसः।
सरय्वां प्रक्षिपन् मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥
स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः।
तं तत्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥
तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्य्यं सपरिच्छदम्।
यावज्जीवं विवास्योऽयमितितानन्वशात्पिता ॥ २४ ॥
स फालपिटकं गृह्य गिरिदुर्गाण्यलोकयत्।
दिशः सर्वास्त्वनुचरन् स यथापापकर्मकृत् ॥ २५ ॥
इत्येनमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः।
रामः किमकरोत्पापं येनैवमुपरुध्यते ॥ २६ ॥

सरय्वाम् अप्सु प्रक्षिपन् रमते तेन कारणेन दुर्मतिः सः न तादृशोऽयमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

तं प्रकृतीनामहितं पुत्रं तत्याजेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

शीघ्रं यानमारोप्य स्वेच्छया गमने विलम्बकरणसम्भवात् सपरिच्छदं वनयोग्यफालपिटकादिपरिच्छदसहितम्। तान्निवासनाधिकारिणः अन्वशात् उक्तवान् ॥ २४ ॥

यथापापकर्मकृत् यथोक्तपापकर्मकृत् सः फालसहितं पिटकं गृहीत्वा कन्दाद्यर्थं सर्वा दिशः सर्वदिक्षु गिरिदुर्गाणि अनुचरन् भ्रममाणः कन्दाद्यलोकयत्। सर्वादिशस्त्वनुचरन्नतिष्ठत्पापकर्मकृदिति पाठ गिरिदुर्गाणि वासार्थमेव विलोकयन् सर्वा दिशश्च कन्दाद्यर्थमनुचरन् अतिष्ठत्। यावज्जीवं निजापराधादने इति शेषः ॥ २५ ॥

नहि कञ्चन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम्।
दुर्लभोह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम्॥ २७॥
अथवा देवि! त्वं कञ्चिद्दोषं पश्यसि राघवे।
त्वमद्य ब्रूहि तत्त्वेन तदा रामो विवास्यते॥ २८॥
अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्पथे निरतस्य च।
निर्दहेदपि शक्रस्य द्युतिं धर्मविरोधनात्॥ २९॥
तदलं देवि! रामस्य श्रिया विहतया त्वया।
लोकतोपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभानने!॥ ३०॥
श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्वरः।
शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत्॥ ३१॥
एतद्वचो नेच्छसि पापरूपे!
हितं न जानासि ममात्मनोऽथवा।

प्रकृते तदप्रसङ्ग इत्याह,—रामः किमिति॥ २६॥

अगुणं दोषव्यसनरूपम्। निरयः पापम्। कल्मषं मालिन्यम्॥ २७॥ २८॥ २९॥

त्वया विहतया रामस्य श्रिया ते न किञ्चित् फलमिति शेषः, भरतस्य त्वदनुरूपमतित्वाभावात् तदलं वृथा श्रमेण हि यतो लोकतः प्राप्तः परिवादश्च ते रक्ष्यः परिहार्यो भवति। एतच्च लोकापवादमात्रमस्य फलं नान्यत्किञ्चिदिति भावः॥ ३०॥ ३१॥

आस्थाय मार्गं कृपणां कुचेष्टा
चेष्टाहिते! साधुपथादपेता ॥ ३२ ॥
अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं
राज्यं परित्यज्य सुखं धनञ्च।
सर्वे च * राज्ञा भरतेन च त्वं
यथासुखं भुंक्ष्व चिराय राज्यम् ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे कैकेयीमहामात्र संवादो नाम षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

एतद्वचः सिद्धार्थवचः हि यतः कृपणां मार्गमास्थाय येयं त्वया कुचेष्टाख्या चेष्टा कृता सा साधुपथादपेता ॥ ३२ ॥

सर्वे च अयोध्यावासिनो जनाः राज्ञा भरतेन च चस्वर्थे ॥ ३३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

---

* "सहैव" इति वा पाठः।

सप्तत्रिंशः सर्गः।

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा।
अभ्यभाषत वाक्यन्तु विनयज्ञो विनीतवत्॥ १॥
त्यक्तभोगस्य मे राजन्! वने वन्येन जीवत.।
किं कार्य्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः॥ २॥
यो हि दत्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः।
रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम्॥ ३॥
तथा मम सतां श्रेष्ठ! किं ध्वजिन्या जगत्पते!।
सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयन्तु मे॥ ४॥

रामो धीरोदात्तत्वेन कैकेयीपरितोषायाह,—महामात्रेति। महामात्रः सिद्धार्थः विनीतवत् विनीतः सन्॥ १॥

अनुयात्रेण अनुयात्रावता सैन्येन त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः। असङ्गोह्ययमात्मेति श्रुतेः॥ २॥

असङ्गतश्चेदं ससैन्यस्य वनगमनमित्याह,—योहीति। कक्ष्या गजमध्यबन्धनरज्जुः॥ ३॥

ध्वजिन्या कक्ष्यातुल्यया अनुजानामि मातृप्रीतये भरताय ददामि। चीराणि वनोपयुक्तवासांसि आनयन्तु कैकेयीदास्यः॥ ४॥

खनित्रपिटके चोभे समानयत गच्छतः।
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥
अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम्
उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ॥ ६ ॥
स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते।
सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ॥ ७ ॥
लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे।
तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुरग्रतः ॥ ८ ॥
अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी।
संप्रेक्ष्य चीरं सन्त्रस्ता पृषती वागुरामिव ॥ ९ ॥

चतुर्दशवर्षाणि वने वसतो मम फलाद्यानयनसाधने उभे खनित्र-पिटके भो कैकेयिदास्यः समानयत गच्छत शीघ्रं तदानयनायेति शेषः ॥ ५ ॥

एतत्पर्यन्तं मन्थराप्रेरितं सिद्धं कृत्वा ब्राह्मणशापप्राप्तलोकासूया-विषयत्वसम्पादकं कर्म कैकेय्यारभते। अथेति। स च शापोऽध्यात्म-रामायणे स्पष्टः ॥ ६ ॥

स रामः चीरे अन्तरीयोत्तरीयरूपे, अवक्षिप्य परित्यज्य, अवस्त धृतवान्। वस आच्छादने ॥ ७ ॥ ८ ॥

अथात्मनः परिधानार्थं तया दत्तं चीरं सीता संप्रेक्ष्य। वागुरां संप्रेक्ष्य पृषती मृगीव सन्त्रस्तासेत्यभूत् ॥ ९ ॥

सा व्यपत्रपमाणेव प्रगृह्य च सुदुर्मनाः ।
कैकेय्याः कुशचीरे ते जानकी शुभलक्षणा ॥ १० ॥
अश्रुसम्पूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ।
गन्धर्वराजप्रतिमं भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
कथं नु चीरं बध्नन्ति मुनयो वनवासिनः ।
इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥
कृत्वा कण्ठे स्म सा चीरमेकमादाय पाणिना ।
तस्थौ ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ १३ ॥
तस्यास्तत्क्षिप्रमागत्य रामो धर्मभृतां वरः ।
चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १४ ॥
रामं प्रेक्ष्य तु सीताया बध्नन्तं चीरमुत्तमम् ।
अन्तःपुरचरा नार्य्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजम् ॥ १५ ॥

व्यपत्रपमाणेव लज्जमानेव कैकेय्याः सकाशात् ते कुशचीरे प्रगृह्य भर्त्तुरीदृशयवस्थेति सुतरां दुर्मना इव अतएवाश्रुपूर्णनेत्रा ॥ १० ॥ ११ ॥

अकुशला अपरिचयात् चीरबन्धनेऽनिपुणा । मुमोह बन्धनस्थलनिश्चयं न प्रापेव ॥ १२ ॥

कृत्वा कण्ठे अनेनेदृश्यां राजकुमार्यामस्या ईदृशो व्यवहार इति कैकेय्यां तत्र जनस्यात्यन्तमसूया सूचिता ॥ १३ ॥

कौशेयस्योपरीति तस्याः कौशेयत्यागप्रसक्त्यभावात् ॥ १४ ॥

सीतायाश्चीरं बध्नन्तमुत्तमं रामं संप्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥

ऊचुश्च परमायत्ता रामं ज्वलिततेजसम्।

वत्स ! नैवं नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी ॥ १६ ॥

पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विजनं वनम्।

तावद्दर्शनमस्या नः सफलं भवतु प्रभो ! ॥ १७ ॥

लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक !।

नेयमर्हति कल्याणी वस्तुं तापसवद्वने ॥ १८ ॥

कुरु नो याचनां पुत्र ! सीता तिष्ठतु भामिनी।

धर्मनित्यः स्वयं स्थातुं नहीदानीं त्वमिच्छसि ॥ १९ ॥

तासामेवंविधा वाचः शृण्वन् दशरथात्मजः।

बबन्धैव तदा चीरं सीतया तुल्यशीलया ॥ २० ॥

चीरे गृहीते तु तया सबाष्पो * नृपतेर्गुरुः।

परमायत्ताः परमखिन्नाः। यत्तः खेदोपस्कारयोः। एवं त्वद्वत् इयं नियुक्ता न ॥ १६ ॥

विजनं वनं गतस्य यावदागमनं तावदस्या दर्शनं नोऽस्तु तेन च नो जीवनं सफलं भवतु ॥ १७ ॥ १८ ॥

तिष्ठतु अत्रैवेति शेषः। हि यद्यपि धर्मनित्यस्त्वं इदानीं स्वयं स्थातुं नेच्छसि तथापीयं तिष्ठतु ॥ १९ ॥

तुल्यशीलया अनङ्गीकृतनगरस्थित्या सीतया प्रेरितः सन् चीरं बबन्धेत्यन्वयः ॥ २० ॥

---

* "समीक्ष्य" इति वा पाठः।

निवार्य्य सीतां कैकेयीं वशिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
अतिप्रवृत्ते! दुर्मेधे! कैकेयि! कुलपांसिनि!।
वञ्चयित्वा तु राजानं न प्रमाणेऽवतिष्ठसि ॥ २२ ॥
न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते!।
अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनम् ॥ २३ ॥
आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्त्तिनाम्।
आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ २४ ॥
अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण सङ्गता।
वयमत्रानुयास्यामः पुरञ्चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥

चीरे गृहीते सतीत्यन्वयः। सवाप्य इति पाठे पाठान्तरन्तु सदर्गमेव ॥ २१ ॥

अतिप्रवृत्ते मर्यादातिक्रमेण प्रवृत्ते यावद्वरस्तावत्प्रमाणे न अवतिष्ठसि। कुतः, अद्या वनगमनस्य त्वया अवृतत्वादिति भावः। सप्रमाणेवेति पाठः। तद्व्याख्यानञ्च न प्रकृतोपयोगीति चिन्त्यम् ॥ २२ ॥

अतएव न गन्तव्यमिति। रामस्य प्रकृतं प्रस्तुतमासनं सीता अनुष्ठास्यति अधिष्ठास्यति राज्यं करिष्यति यावद्रामागमनमित्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु स्त्रियाः कथं राज्याधिष्ठानमत आह—आत्माहीति। दारसंग्रहवर्त्तिनां गृहस्थानां सर्वेषामात्मा दाराः। अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नीति श्रुतेः। अनेन स्त्रीपुरुषयोराद्ध्यो परस्परावयवमेलनं सूचितम्। अतएव लोकेऽपि सर्वतस्तयोः परस्परप्रियत्वं दृश्यते ॥ २४ ॥

अन्तपालाश्च यास्यन्ति सदारो यत्र राघवः ।
सहोपजीव्यं राष्ट्रञ्च पुरञ्च सपरिच्छदम् ॥ २६ ॥
भरतश्च सशत्रुघ्नश्चीरवासा वनेचरः ।
वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥
ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह ।
त्वमेका शाधि दुर्वृत्ता प्रजानामहिते रता ॥ २८ ॥
न हि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः ।
तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २९ ॥
नह्यदत्तां महीं पिता भरतः शास्तुमिच्छति ।
त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥

अथ यास्यति त्वन्निर्बन्धादिति शेषः । वयं महाद्याः ब्राह्मणाः । अत्र यत्र रामोऽवस्थातुमेनमनुगमिष्यामः ॥ २५ ॥

अन्तपालाः शुद्धान्तरक्षकाः राष्ट्रान्तस्थितदण्डनायकाः इत्यन्ये । उपजीव्यं जीवनसाधनं तेन सहितं राष्ट्रं सपरिच्छदं दासीदासादिसहितं पुरञ्च यास्यति ॥ २६ ॥

भरतश्च पूर्वजमनुवत्स्यति तत्सदृशावस्थयैव स्थास्यति दशरथजातस्य तत्स्वभावतया एवौचित्यमिति भावः ॥ २७ ॥

पादपैः सहेत्यनेनाटवीभूतामिति द्योत्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥

सर्वथैव तव भरतराज्यप्रयासो व्यर्थ इत्याह,—नहीति । अदत्तां

यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनञ्चोत्पतिष्यति ।
पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥
तत्त्वया पुत्रगर्द्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् ।
लोके नहि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥
द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि ! पशुव्यालमृगद्विजान् ।
गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥
अथोत्तमान्याभरणानि देवि !
देहि स्नुषायै व्यपनीय चीरम् ।

प्रीतिपूर्वमदत्तां किन्तु त्वन्निर्बन्धनेन दत्तां त्वयि वा परम्पराप्राप्तधर्मनाशिकायां अतःपरं पुत्रवदत्तुं नार्हति । कुतस्तत्राह,—यदीति । महीपतेर्दशरथाज्जातोयदि पितॄन् समनुजायन्ते नरा इति न्यायादित्याशयः । यदि इत्यसन्दिग्धवचनं वेदश्चेत् प्रमाणमिति वत् । यद्वा कैकेय्याधिक्कारानन्तरमिदम् ॥ ३० ॥

पितृवंशचरित्रं ज्येष्ठे विद्यमाने कनिष्ठस्य राज्यानर्हत्वरूपं तज्ज्ञः ॥ ३१ ॥

पुत्रगर्धिन्या पुत्रराज्याभिलाषवत्या लोके स न विद्येत तत्त्वत्ता न सम्भाविता यो रामं नानुव्रतः ॥ ३२ ॥

तत्र प्रत्यक्षं मानमाह,—द्रक्ष्यसीति । पादपांश्चेति किमु वक्तव्यं मनुष्यानिति शेषः ॥ ३३ ॥

न चीरमस्याः प्रविधीयतेति
न्यवारयत्तद्दसनं वशिष्ठः॥ २४ ॥
एकस्य रामस्य वने निवास
स्त्वयावृतः केकयराजपुत्रि!
विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या
वसत्वरण्ये सह राघवेण॥ २५ ॥
यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च
सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री।
वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानै-
र्नेयं वृता ते वरसम्प्रदाने॥ २६ ॥
तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये
गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे।

एवं वशिष्ठो भाव्यर्थजातमुक्त्वा प्रकृतमनुष्ठेयमुपदिशति। नचेति। प्रविधीयते इति इति च्छेदः इकारलोप आर्षः। दातुं युज्यते इत्यर्थः इत्युक्त्वा तद्दसनं परिधानं न्यवारयत् जानक्या इति शेषः॥ २४ ॥

दानयोग्यत्वमुपपादयति। एकस्येति। प्रतिकर्म प्रसाधनव्यापारः स नित्यं यस्याः सा अतएव विभूषिता वसत्वरण्ये स्वभर्तृशुश्रूषार्थम्॥ २५ ॥

विधानैः उपकरणैः॥ २६ ॥

तस्मिन् गुरौ तथा जल्पत्यपि भर्तुः प्रतिकारकामा वेदादिभिः

नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा
प्रियस्य भर्त्तुः प्रतिकारकामा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कैकयीवसिष्ठ संवादो नाम सप्तत्रिंशः
सर्गः ॥ ३७ ॥

तदवस्थासदृशावस्थासम्पादनकामा सती चीरपरिग्रहादिनिवृत्तभावा नैव बभूव स्म ॥ ३७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशः सर्गः।

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत्।
प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक् त्वां दशरथन्त्विति ॥ १ ॥
तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः।
चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः ॥ २ ॥
स निश्वस्योष्णमैक्ष्वाकुस्तां भार्यामिदमब्रवीत्।
कैकेयि! कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति ॥ ३ ॥
सुकुमारी च बाला च सततञ्च सुखोचिता।
नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥ ४ ॥
इयं हि कस्यापकरोति किञ्चित्
तपस्विनी राजवरस्य पुत्री

तस्यामिति। तद्दर्शनान्तर्गतायामीदृशमनिष्टव्यवहारमनिवार्य्यं तूष्णीं तिष्ठतीति जनाक्रोशः ॥ १ ॥

तेन प्रणादेन जनाक्रोशेन तां भार्य्यां कैकेयीम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

वनस्य वनगमनयोग्यचीरस्य कस्यापि किञ्चित् करोति काकुरपि तु नेत्यर्थः। किञ्चिद्राज्यप्रतिबन्धादि। विसंज्ञा अपरिचिताशक्यार्थानुष्ठानप्रसक्ततः प्राप्तमोहा श्रमणीव भिक्षुकीव ॥ ५ ॥

था चीरमासाद्य जनस्य मध्ये
स्थिता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ॥ ५ ॥
चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या
नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा
यथासुखं गच्छतु राजपुत्री
वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ॥ ६ ॥
अजीवनार्हेण मया नृशंसा
कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत्
त्वया हि बाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्
तन्मा दहेद्वेणुमिवात्मपुष्पम् ॥ ७ ॥
रामेण यदि ते पापे ! किञ्चित्कृतमशोभनम् ।

अपास्यात् त्यजतु । इयं प्रतिज्ञा चीरवासिनी सीता वनं यात्विति त्वदीया प्रतिज्ञा न मम दत्तपूर्वा न मया पूर्वमनुमता वरदानसमये अतो यथासुखं गच्छतु इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

अजीवनार्हेण मुमूर्षुणा, अनेन मतिभ्रंशः सूच्यते । नृशंसा अति-क्रूरा प्रतिज्ञा रामवनवासविषया नियमेन शपथपूर्वं सा तावत् कृता । यदेतत् हि यतोऽधिकं सीताचीरग्रहणं त्वया प्रतिपन्नं आरब्धं तद्-बाल्यादज्ञानादेव नात्र ते सामर्थ्यम् । तस्माद्वेणुमात्मपुष्पमिव त्वत्कृता-तिप्रवृत्तिस्त्वां मा दहेत् मा नाशयतु । यद्वा एषा तव प्रवृत्तिरेव वैधव्यप्रापणेन मां दहेत् नाशयेत् ॥ ७ ॥

अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽधमे! ॥ ८ ॥
मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला मनस्विनी।
अपकारं किमिव ते करोति जनकात्मजा ॥ ९ ॥
ननु पर्याप्तमेतत्ते पापे! रामविवासनम्।
किमेभिः कृपणैर्भूयः पातकैरपि ते कृतैः ॥ १० ॥
प्रतिज्ञातं मया तावत् त्वयोक्तं देवि! शृण्वता।
रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः ॥ ११ ॥

अशोभनमपराधः। वैदेह्या ते कः अपकारः चीरग्रहणपूर्वकवनवासप्रयोजनको दर्शितः सम्पादितः ॥ ८ ॥ ९ ॥

ते तव एवं रामविवासनं चीरादि वैशिष्ट्येन रामवनगमनं पर्याप्तं सकलनरकानुभवायालम्। ते त्वया कृतैः एभिरपि कृपणैरनिर्वाच्यदुःखप्रदैः सीताप्रव्राजनादिरूपैः पातकैः किं किमनुभविष्यसि वा न जानामीति शेषः ॥ १० ॥

अभिषेकाय मया कृतनिश्चयं पश्चात्तत्प्रतिबन्धे त्वया कृते मन्त्रेरणयेहागतं रामं प्रति यत्त्वमब्रवीः जटाचीरधरो वनं गच्छेति तत्त्वयोक्तं शृण्वता मया तावदेव प्रतिज्ञातं तथाङ्गीकृतमनुमतं न तु सीताप्रव्राजनादि ॥ ११ ॥

एतत् स्वोक्तं तदतिक्रम्य अधिकार्थे प्रवृत्ता त्वं निरयं गन्तुमर्हसि। कोऽयमेतिक्रमेत आह,—मैथिलीमिति। ईक्षसे वाञ्छसि। स एव वङ्कस्यां प्रजायेयेत्यादाविच्छार्थस्येक्षतेर्दर्शनात् ॥ १२ ॥

तत्त्वेतत् समतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि ।
मैथिलीमपि या हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम् * ॥ १२ ॥
एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम् ।
अवाक्शिरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥
इयं धार्मिक ! कौशल्या मम माता यशस्विनी ।
वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव ! गर्हते ॥ १४ ॥
मया विहीनां वरद ! प्रपन्नां शोकसागरम् ।

एवं ब्रुवन्तं सीता यथासुखं गच्छत्विति ब्रुवन्तम् । संप्रस्थितः एवंवादात्तया सह गमने कृतानुमतिकत्वात् तया गन्तुं प्रवृत्तः ॥ १३ ॥

न च गर्हते त्वदाज्ञया मयि वनं गच्छत्यपि इति शेषः । सत्यरक्षणं धर्म इति ज्ञात्वा इति भावः ॥ १४ ॥

प्रपन्नां प्राप्तां भूयः सम्मन्तुं प्रधानपत्नीत्वात् क्रियमाणसम्मानामपि भूयोऽधिकं सम्मन्तुमर्हसि । सम्मन्तुं तस्याः सम्मानं कर्त्तुं मत्प्रार्थनयेति शेषः ॥ १५ ॥

---

* इतीव राजा विलपन्महात्मा
शोकस्य नान्तं स ददर्श किञ्चित् ।
भृशातुरत्वाच्च पपात भूमौ
तेनैव पुत्रव्यसनेन मग्नः ॥

केषुचित पुस्तकेषु इत्यधिकं दृश्यते ।

अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमन्तुमर्हसि * ॥ १५ ॥

इमां महेन्द्रोपम ! जातगर्द्धिनीं
तथा विधातुं जननीं ममार्हसि।
यथा वनस्थे मयि शोककर्शिता
न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् ॥ १६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामदशरथसंवादो नाम अष्टत्रिंशः
सर्गः ॥ ३८ ॥

जातगर्धिनीम् त्वत्समीपे जातो मद्दर्शनविषयो गर्धोऽभिलाषो यस्यास्तां, न्यस्य त्यक्त्वा ॥ १६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

---

* पुत्रशोकं यथा नर्च्छेत् त्वया पूज्येन पूजिता
मां हि सञ्चिन्तयन्तीयमपि जीवेत् तपस्विनी ॥
क्वचित् पुस्तकेषु इत्यधिकं दृश्यते।

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरञ्च तम् ।
समीक्ष्य सह भार्य्याभीराजा विगतचेतनः ॥ १ ॥
नैनं दुःखेन सन्तप्तः प्रत्यवेक्षत राघवम् ।
न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥ २ ॥
स मुहूर्त्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः ।
विललाप महाबाहूरामसेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥
मन्ये खलु मया पूर्व्वं विवत्सा बहवः कृताः ।
प्राणिनो हिंसिता वापि तन्मामिद*मुपस्थितम् ॥ ४ ॥
नत्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितम् ।
कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ ५ ॥

रामस्येति । विगतचेतनोऽभूदिति शेषः ॥ १ ॥
प्रत्यवेक्षत द्रष्टुं नाशक्नोत् ॥ २ ॥ ३ ॥
विवत्सा इति धेनव इति शेषः ॥ ४ ॥
कैकेय्या क्लिश्यमानस्यापि मम यतो मृत्युर्न विद्यते तत्प्राप्तिर्न

* "तस्मादिदम्" इति वा पाठः ।

योऽहं पावकसङ्काशं पश्यामि पुरतः स्थितम्।
विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम्॥ ६॥
एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेऽयं विद्यते * जनः।
स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिन्त्विमाम्॥ ७॥
एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेण विहतेन्द्रियः।
रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक सः॥ ८॥
संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्त्तात् स महीपतिः।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत्॥ ९॥
औपवाह्यं रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः।
प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात् परम्॥ १०॥

दृश्यतेऽतः कालेऽनागते देहाज्जीवितं नैव च्यवत इति जाने इति शेषः॥ ५॥

आच्छाद्यतेऽनेनेत्याच्छादः तापसानामाच्छादो यस्य तादृशमात्मजं पश्यामि यस्तस्य मे मृत्युर्न विद्यते इत्यन्वयः॥ ६॥

जनः कैकेयीव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि। इमां निकृतिं वरलक्षणशाठ्यं संश्रित्येत्यस्य स्थिताया इति शेषः॥ ७॥ ८॥

नेत्राभ्याम् उपलक्षितः॥ ९॥

औपवाह्यं वाहनमात्रोपयुक्तं युद्धानर्हमित्यर्थः। युक्त्वा योजयित्वा योज्येति पाठेऽप्येवमेव परं दक्षिणस्यामिति शेषः॥ १०॥

---

* "क्लिश्यते" इति वा पाठः।

एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ।
पित्रा मात्रा च यत्साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ॥ ११ ॥
राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः ।
योजयित्वा ययौ तत्र रथमश्वैरलङ्कृतम् ॥ १२ ॥
तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम् ।
आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥
राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसञ्चये ।
उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचिः ॥ १४ ॥
वासांसि च वरार्हाणि भूषणानि महान्ति च * ।
वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानय ॥ १५ ॥

साधुर्वीरो रामः पित्रा मात्रा च वनं निर्वास्यते यत् अतः गुणवतां पुंसां गुणानां फलं एवं निर्वासनरूपमुच्यते शास्त्रेणेति मन्ये इति दुःखातिशयादुक्तिः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ११ ॥

रथं योजयित्वा तत्र रामसन्निधौ ययौ ॥ १२ ॥

आचचक्षे रथ उपस्थित इत्युक्तवान् ॥ १३ ॥

वित्तसञ्चये व्यापृतं धनाध्यक्षमित्यर्थः निश्चितं वच उवाचेत्यन्वयः । सर्वतः शुचिः इहामुत्रापत्यागः ॥ १४ ॥

एतानि वर्षाणि चतुर्दशवर्षाणि । एतेन एतावानेव वनवासो नाधिक इति पुनर्दार्ढ्याय ध्वनितम् ॥ १५ ॥

---

* वराणि च" इति वा पाठः ।

नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः।
प्रायच्छत् सर्वमाहृत्य सीतायै चिप्रमेव तत् ॥ १६ ॥
सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम्।
भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥
व्यराजयत वैदेही वेश्म तत् सुविभूषिता।
उद्यतोंऽशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८ ॥
तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत्।
अनाचरन्तीं कृपणं मूर्ध्न्युपाघ्राय मैथिलीम् ॥ १९ ॥
असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन् सततं सत्कृताः प्रियैः।
भर्त्तारं नाभिमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० ॥

प्रायच्छत् धनाध्यक्षः। सममेवेति पाठे वचनसमकालमेवेत्यर्थः ॥१६॥

सुजाता अयोनिजा सुजातानि सामुद्रिकोक्तलक्षणवन्ति गात्राणी-त्यन्वयः ॥ १७ ॥

उद्यतः उदयं प्राप्नुवतः काले प्रातःकाले। अनेन लेशतोऽपि विषाद-राहित्यं तस्याः सूचितम् ॥ १८ ॥

कृपणम् अनाचरन्तीं क्षुद्राचारहीनां तां भर्तृशुश्रूषापरां सीताम् ॥ १९ ॥

सततं प्रियैः सत्कृता अपि विनिपातगतं कष्टगतं भर्तारं याः शुश्रूषितं नानुमन्यन्ते ताः सर्वलोके इहलोके परलोके चासत्यः असती-त्वेन गणिताः ॥ २० ॥

एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् ।
अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥
असत्यशीला विकृता दुर्गा अहृदयाः सदा ।
असत्यः पापसङ्कल्पाः क्षणमात्रविरागिणः ॥ २२ ॥
न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं नापि संग्रहः ।
स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हिताः ॥ २३ ॥

नारीणां प्रकृतत्वादसतीनाम् । यत् पुरा अनापदवस्थायां सुखं भर्तृदत्तमनुभूय । तस्य अल्पामपि रोगदारिद्र्यादिलक्षणामापदं प्राप्य दृष्ट्वा तं दुष्यन्ति दूषयन्ति नानादूषणयुक्तत्वेन वदन्ति । नैतावदेव प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥

असत्यशीलाः असत्यवचनशीलाः विकृताः विकृतैःपिताद्यादि-व्यापाराः । दुर्गाः दुष्टाभिसरणादिगतिशीलाः । अहृदयाः स्वभर्तरि विरसाः । असत्यः कुलटाः । पापे परपुरुषप्रसङ्गादौ संकल्पो मनो-व्यापारो यासाम् । क्षणमात्रविरागिणः क्षणमात्रविरागिण्य इत्यर्थः । अल्पनिमित्ततः क्षणमात्रेण त्यक्तानुरागाः । अविश्वसनीयस्नेहा इति यावत् । विरागिण इत्यत्र ङीवभाव आर्षः । ता असत्य इति विधे-यम् ॥ २२ ॥

कुलं प्रशस्तम् । कृतमुपकारः । विद्या गुरूपदिष्टधर्मविद्या । दत्तं भूषणादिदानम् । संग्रहः दृष्टेऽपि दोषे स्वीकारः । यद्वा संग्रहो बन्ध-नादि । एतत् सर्वमपि स्त्रीणामसतीनां हृदयं न गृह्णाति पापवर्त्मने

साध्वीनान्तु स्थितानान्तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते।
स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते॥ २४॥
स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो वनम्।
तव देवसमस्त्वेष निर्धनः सधनोऽपि वा॥ २५॥
विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम्।
कृत्वाञ्जलिमुवाचेदं श्वश्रूमभिमुखे स्थिता॥ २६॥
करिष्ये सर्वमेवाहं आर्य्या यदनुशास्ति माम्।
अभिज्ञास्मि यथा भर्त्तुर्वर्त्तितव्यं श्रुतञ्च मे॥ २७॥

प्रतिबध्नाति। नञ्बाऊल्यम् अप्रतिबन्धदार्ढ्यप्रतिपादनाय। कामातुराणां न भयं न लज्जेति न्यायात्। कुलाद्युचितं कृत्यं पृष्ठे कृत्वा लोकगर्हितकृत्ये एव प्रवर्तन्ते। कुतः यतोऽनित्यहृदयाः। अव्यवस्थितचित्ताः॥ २३॥

साध्वीनां तु पतिव्रतानां तु शीले सच्चरित्रे। सत्ये सत्यवचने। श्रुते गुरुजनोपदेशे स्थिते स्वकुलोचितमर्य्यादावस्थितौ तु तुरेवार्थे। एव्मेव स्थितानां स्त्रीणां परमं पवित्रम् उत्तमं पुण्यसाधनं पतिरेक एव अतएव स्त्रियाः सर्वधर्मसाधनेभ्यो विशिष्यते॥ २४॥

यदेवमतः किमत आह,—स इति। देवसमः देवतुल्यः एषः पतिः॥ २५॥ २६॥

यथा भर्तुः भर्तृविषये वर्तितव्यं तथा अभिजानामि। किञ्च तथा श्रुतं मे स्वमातापितृभ्यामिति शेषः॥ २७॥

न मामसज्जनेनार्य्या समानयितुमर्हति ।
धर्माद्विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २८ ॥
नातन्त्री विद्यते * वीणा नाचक्रो विद्यते रथः ।
नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥ २९ ॥
मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।
अमितस्य तु दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत् ॥ ३० ॥
साहमेवं गता श्रेष्ठाश्रुतधर्मपरावरा ।
आर्य्ये! किमवमन्येयं स्त्रिया भर्त्ता हि दैवतम् ॥ ३१ ॥
सीताया वचनं श्रुत्वा कौशल्या हृदयङ्गमम् ।
शुद्धसत्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजम् ॥ ३२ ॥
तां प्राञ्जलिरभिप्रेक्ष्य * मातृमध्येऽतिसत्कृताम् ।

असज्जनेन असतीजनेन समानयितु समानां कर्तुमार्य्या नार्हति । नाहमलं न समर्था ॥ २८ ॥

विद्यते वादनसमर्था इति गमनसमर्थ इति च शेषः । शतात्मजेति बहुव्रीहिः शतपुत्रा ॥ २९ ॥

अमितस्य ऐहिकामुष्मिकसकलसुखस्य कर्मणि षष्ठी ॥ ३० ॥

एवंगता भर्ता परमपूज्य इति ज्ञानवती श्रेष्ठाश्रुतधमति पाठे श्रेष्ठाभ्यः श्वश्रूमातृप्रमुखाभ्यः श्रुतः परावरः सामान्यविशेषरूपो धर्मो यया । श्रेष्ठे इति पाठः क्वचित् । किमवमन्येयं कस्मादवमंस्यामि ॥३१॥

* "वाद्यते" इति वा पाठः ।

राम: परमधर्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
अम्ब ! मा दुःखिता भूत्वा पश्येस्त्वं पितरं मम ।
क्षयोऽपि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३४ ॥
सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नववर्षाणि पञ्च च ।
समग्रमिह संप्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृद्‌वृतम् ॥ ३५ ॥
एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः ।
त्रयः शतशतार्धा हि ददर्शावेक्ष्य मातरः ॥ ३६ ॥
ताश्चापि स तथैवार्त्ता मातृर्दशरथात्मजः ।
धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः ॥ ३७ ॥

शुद्धसत्वा शुद्धचित्ता। पुत्रादेर्वनगमनेन दुःखं सीतावाक्यश्रवणेन च हर्षः ॥ ३२ ॥

अभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा। अतिसत्कृतां सर्वजनैरिति शेषः ॥ ३३ ॥

वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥

सुप्तायाः सुप्ताया इव। चतुर्दशघटीवद् गमिष्यन्ति। समग्रं भ्रातृभार्य्यासहितं समग्रश्रेयस्कञ्च। पुनरपि सुहृद्भिर्वृतं राजत्वेन ॥३५॥

अभिनीतार्थं निर्णीतार्थम्। त्रयःशतानि त्रीणि शतानि शतार्द्धञ्च संख्या यासां ताः त्रेस्त्रयसादेश आर्षः। एवंभूता या मातरः सन्ति ताः अवेक्ष्य विविच्य ददर्शेत्यर्थः। तथा मातरश्च तं दहृशुरिति शेषः ॥३६॥

तथैव कौशल्यावदेवार्तास्ता मातृः प्रति इदं जगादेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

---

* अभिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य इति।

* "अभिक्रम्य" * इति वा पाठः।

संवासात् परुषं किञ्चिदज्ञानादपि यत् कृतम् ।
तन्मे समुपजानीत सर्वाश्चामन्त्रयामि वः ॥ ३८ ॥
वचनं राघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितम् ।
शुश्रुवुस्ता स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ॥ ३९ ॥
जज्ञेऽथ तासां सन्नादः क्रौञ्चीनामिव निस्वनः ।
मानवेन्द्रस्य भार्य्याणामेवं वदति राघवे ॥ ४० ॥
मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा ।
विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
गुरुजनसम्भाषणं नाम एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

संवासः सहवासः परुषमुक्तमिति शेषः । अज्ञानादपि यत्कृतं परुषं कर्म समुपजानीत क्षान्तमित्यनुजानीतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

समाहितं धीरम् ॥ ३९ ॥

अथ रामवचः श्रवणानन्तरं सन्नादः शोकजः शब्दः ॥ ४० ॥

मेघो वाद्यविशेषः मुरजपणवाएव मेघा इति रूपकं वा विलपितं रामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकं वाक्यम् . परिदेवनं रोदनम् ॥ व्यसनगतं प्राप्तेष्टवियोगम् ॥ ४१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंश सर्गः ॥ ३९ ।

चत्वारिंशः सर्गः ।

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः ।
उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥
तञ्चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सह सीतया ।
राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत् ॥ २ ॥
अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौशल्यामभ्यवादयत् ।
अथ मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥ ३ ॥
तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् ।
हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्युपाघ्राय लक्ष्मणम् ॥ ४ ॥

उपसंगृह्य पादपतनपूर्वकं प्रणम्य । दीनाः मातापित्रोः शोकदर्शना-दीना इव ॥ १ ॥

समनुज्ञाप्य कृतानुमतिकं कृत्वा । शोकसंमूढः मातृदुःखदर्शनात् स इव ॥ २ ॥

अन्वक्षं अनुपदं रामेण कौशल्यावन्दनानन्तरम् । भ्रातुः जननी-मिति शेषः । कौशल्यामभ्यवादयत् । पुनः कौशल्यावन्दनानन्तरं मातुः सुमित्राया अपिना अन्यासाञ्च ॥ ३ ॥ ४ ॥

अचत्यसुहृज्जने स्वनुरक्तोऽपि त्वं मया वनवासाय सृष्टोऽनुमतः ।

सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने ।
रामे प्रमादं माकार्षीः पुत्र ! भ्रातरि गच्छति ॥ ५ ॥
व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ ! ।
एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेत् ॥ ६ ॥
इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् ।
दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु हि * ॥ ७ ॥
रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।
अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात ! यथासुखम् ॥ ८ ॥
लक्ष्मणन्त्वेवमुक्त्वासौ संसिद्धं प्रियराघवम् ।

वनं गच्छति भ्रातरि रामे प्रमादमनवधानं माकार्षीः भ्रातरीत्यनेन सोदरवदेवायं द्रष्टव्य इति सूचितम् ॥ ५ ॥

कनीयसो ज्येष्ठानुवर्त्तनं परमो धर्म इत्याह,—व्यसनी वेति राज्याभावेन ॥ ६ ॥

इदं ज्येष्ठानुवर्त्तनरूपं धर्मान्तरमपि क्षत्रोचितमाह,—दानमित्यादि । मृधेषु युद्धेषु तनुत्यागः तनावनास्थापूर्वकं युद्धकरणम् ॥ ७ ॥

असौ एवं स्वपुत्रं लक्ष्मणमुक्त्वा संसिद्धं वनं गन्तुं निश्चितमनस्कम् । प्रियराघवं प्रियरूपं राघवं गच्छ गच्छेति पुनःपुनरुवाच शकुनसम्पत्तये इति भावः । तं लक्ष्मणं पुनरुवाचेत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥

---

* "ज्येष्ठस्यापानुवृत्तिश्च राजवंशस्य लक्षणम् ।" इति पाठान्तरः ।

सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनःपुनरुवाच तम् ॥ ९ ॥
ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ।
विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा ॥ १० ॥
रथमारोह भद्रन्ते राजपुत्र ! महायशः ! ।
क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम ! वक्ष्यसे ॥११॥
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया ।
तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्या प्रचोदितः ॥ १२ ॥
तं रथं सूर्य्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा ।
आरुरोह वरारोहा कृत्वालङ्कारमात्मनः ॥१३ ॥

तद्वचनमाह,—राममिति। एवञ्च पितृमातृमगारस्मरणेन मनस्वास्थ्यं मा कुर्विति ध्वनितम्। रामस्य पितृवत् सेव्यत्वम्। सीतायां मातृवद्भावकरणम्। अटव्या अयोध्यावत्पाल्यत्वम्। तेन तत्रत्यजन्तूनामनुद्वेगकरणञ्च ध्वनितम् ॥ ९ ॥ १० ॥

यत्र यद्देशप्रापणे मां वक्ष्यसे नियोजयसि तं देशं क्षिप्रं प्रापयिष्यामि। नेह रजन्यां वस्तव्यमिति शेषः॥ ११ ॥

कुतस्तत्राह,—चतुर्दशेति। यानि चतुर्दशवर्षाणि वने वस्तव्यानि तान्यद्यैवोपक्रमितव्यानि आरम्भणीयानि। यतो देव्या कैकेय्या अद्यैव वनं गच्छेति प्रेरितोऽसि ॥ १२ ॥

हृष्टेन चेतसेत्यनेनागिरामनउत्साहमित्युक्तो मुख्यः शकुनो ध्वनितः ॥ १३ ॥

वनवासं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च ।
भर्त्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ ॥ १४ ॥
तथैवायुधजातानि भ्रातृभ्यां कवचानि च ।
रथोपस्थे प्रविन्यस्य सचर्मकठिनञ्च यत् ॥ १५ ॥
अथो ज्वलनसंकाशं चामीकरविभूषितम् ।
तावारुरुहतुस्तूर्णं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १६ ॥
सीतातृतीयानारूढ़ान् दृष्ट्वा रथमचोदयत् ।
सुमन्त्रः सम्मतानश्वान्वायुवेगसमाञ्जवे ॥ १७ ॥
प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे ।
बभूव नगरे मूर्च्छा बलमूर्च्छा जनस्य च ॥ १८ ॥

अलङ्कारकरणोपायमुक्तं स्मारयति,—वनवासं हीति । यानि ददौ तानि रथोपस्थे विन्यस्येत्यन्वयः । अग्रिमश्लोके तथैवेति पदस्वरसात् ॥ १४ ॥

भ्रातृभ्यां भ्रात्रोरित्यर्थः । सचर्म चर्मपिनद्धं पेटकम् । कठिनं खनित्रम् । प्रविन्यस्य स्थापयित्वा ॥ १५ ॥

अथो अनन्तरं आरुरुहतुः ॥ १६ ॥

सम्मतान् सम्मतसर्वलक्षणान् ॥ १७ ॥

चिररात्रायेत्यव्ययं चिरकालावस्थित्यर्थमित्यर्थः । नगरे विद्यमानस्य सर्वमनुष्यस्य बलस्य अश्वगजादेर्मूर्च्छा । जनस्य तिर्य्यग्जन्तुरूपस्य च मूर्च्छा बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्समाकुलसंभ्रान्तं मत्तसंकुपितद्विपम्।
हयशिञ्जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम्॥ १९॥
ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीड़िता।
राममेवाभिदुद्राव घर्मार्त्तः सलिलं यथा॥ २०॥
पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः।
बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमुचुर्भृशनिस्वनाः॥ २१॥
संयच्छ वाजिनां रश्मीन् सूत! याहि शनैः शनैः।
मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शनो भविष्यति॥ २२॥
आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम्।
यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते॥ २३॥
कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम्।
न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा॥ २४॥

तदेव प्रपञ्चयति,—तदिति। समाकुलमिति। कर्त्तव्यतामूढ़ञ्च तत् सम्भ्रान्तं रामानुगमनाय त्वरायुक्तम्। मत्ता रामवियोगेन संकुपिता द्विपा यस्मिन्। हयानां दुःखेन शिञ्जितानां शब्दवतां पर्य्याकुलप्राणिभूषणानां निर्घोषो यस्मिन्॥ १९॥

परमपीड़िता रामवियोगदुःखेनेति शेषः॥ २०॥

तं सुमन्त्रम्॥ २१॥ २२॥

देवगर्भप्रतिमे स्कन्दतुल्ये। यद्वा देवगर्भा देवनिधिर्हिरण्यगर्भस्तत्प्रतिमे याति गच्छति सति॥ २३॥

अहो लक्ष्मण ! सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् ।
भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ २५ ॥
महत्येषा हि ते बुद्धिरेष चाभ्युदयो महान् ।
एष: स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि ॥ २६ ॥
एवंवदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्वाष्पमागतम् ।
नरास्तमनुगच्छन्त प्रियमिक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ २७ ॥
अथ राजा वृत: स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः ।
निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन् गृहात् ॥ २८ ॥
शुश्रुवे चाग्रत: स्त्रीणां रुदतीनां महास्वन: ।
यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे ॥ २९ ॥
पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान् सन्नस्तदा बभौ ।
परिपूर्ण: शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ ३० ॥
स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः ।
सूतं संचोदयामास त्वरितं वाह्यतामिति ॥ ३१ ॥

मेरुमित्यादि नित्यं तत्प्रदक्षिणसञ्चारात् ॥ २४ ॥
यस्त्वं भ्रातरं परिचरिष्यसि स त्वं सिद्धार्थः कृतार्थः ॥ २५ ॥
तदेवाह,—महतीत्यादि । अभ्युदय ऐहिकः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
करेणूनां तत्कालकबद्धकरिणीनाम् ॥ २९ ॥
सन्नः खिन्नः ग्रहेण राहुणा ॥ ३० ॥
अचिन्त्यात्मा । अहंममताभिमानराहित्येन तद्बुद्धिरचेष्यस्वरूपः ।

रामो याहीति तं सूतं तिष्ठेति च जनस्तदा।
उभयं नाशकत् सूतः कर्त्तुमध्वनि चोदितः॥ ३२॥
निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः।
पतितैरभ्यवहितं प्रशनाश महीरजः॥ ३३॥
रुदिताश्रुपरिद्यूनं हाहाकृतमचेतनम्।
प्रयाणे राघवस्यासीत् पुरं परमपीड़ितम्॥ ३४॥
सुस्राव नयनैः स्त्रीणामस्रमायाससम्भवम्।
मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पङ्कजैरिव॥ ३५॥
दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरम्।
निपपातैव दुःखेन कृत्तमूल इव द्रुमः॥ ३६॥
ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः।

एतेन सर्वथा ममताराहित्यं सूचितम्। तदेव स्वस्य ध्वनयन्नाह,—त्वरितं वाह्यतामिति॥ ३१॥

तं सुमन्त्रं याहीति शेषः। उभयं नाशकत् एवञ्च नातिमन्दं नातिवेगमवाहयदित्यर्थः॥ ३२॥

अभ्यवहितं रथनेम्युद्धतम्॥ ३३॥

रुदिताश्रुपरिद्यूनम् अनुत्साहवत्॥ ३४॥

आयासः खेदः। चलितैः तिर्य्यग्भूतैः पङ्कजैः वर्षसंभूतोदकैरिति बोध्यम्। अपादानस्यैव करणत्वविवक्षा॥ ३५॥

एकचित्तगतं दुःखेनैकचित्ततां प्राप्तम्॥ ३६॥

नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् ॥ ३७ ॥
हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे ।
अन्तःपुरसमृद्धञ्च क्रोशन्तं पर्य्यदेवयन् ॥ ३८ ॥
अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् ।
राजानं मातरञ्चैव ददर्शानुगतौ पथि ॥ ३९ ॥
स बद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा ।
धर्मपाशेन संयुक्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ ४० ॥
पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हौ सुखोचितौ ।
दृष्ट्वा सञ्चोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम् ॥ ४१ ॥

सीदन्तं मूर्च्छन्तम् ॥ ३७ ॥

अन्तःपुरसमृद्धं अन्तःपुरसहितं क्रोशन्तं उच्चैः शब्देन रुदन्तं राजानं दृष्ट्वा केचिन्नरा हा रामेति केचिद्वा राममातेति पर्य्यदेवयन् मुमुचुः । उपलक्षणमेतत् केचिद्वा राजन्नित्यपि । राममातेत्यार्षम् ॥ ३८ ॥

अनु पश्चाद्मार्गे ईक्षमाणो रामः मातरं राजानञ्च स्वमनुगतौ ददर्श ॥ ३९ ॥

पाशेन निबद्धः किशोरोऽश्वबालो मातरं यथा न पश्यति एवं धर्मपाशेन संयुक्तः स बद्ध इव । नित्यमुक्तस्वभावत्वादेवमुक्तिः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत सम्मुखितदर्शनव्यापारोऽभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥

यानार्हत्वादिगुणविशिष्टौ पितरौ दृष्ट्वेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

नहि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः।
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्त्रैर्नुन्न * इव द्विपः॥ ४२॥
प्रत्यगारमिवायान्ती सवत्सा वत्सकारणात्।
बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत॥ ४३॥
तथा रुदन्तीं कौशल्यां रथं तमनुधावतीम्।
क्रोशन्तीं रामरामेति हा सीते! लक्ष्मणेति च॥ ४४॥
रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवन्तीं वारि नेत्रजम्।
असकृत् प्रैक्षत सतां नृत्यन्तीमिव मातरम्॥ ४५॥

दुःखजं दुःखं जायतेऽस्मात् तादृशं अन्यत्रापि दृश्यत इति डः दुःखदर्शमिति पाठान्तरम्। शोकदृष्ट्येदसहितुम्। तीवसहेति वेट्। दुःखितौ पितरौ द्रष्टुं न शक्त इति यावत्। तोत्त्रमङ्कुशः तत्पीड़ितो द्विपो यथा स्वष्टठवर्त्तिवस्तुदर्शनाशक्तस्तद्वत्। अस्य च कैकेयीवाक्यमेवाङ्कुशः॥ ४२॥

वत्सकारणात् प्रत्यगारं वत्सावस्थितिमत् गृहमुद्दिश्यागच्छन्ती सवत्सा बद्धवत्सा धेनुर्यथा धावति एवं राममाता अभ्यधावत। एषु सवत्सेत्याद्यधिककथनं कवेरपि शोकाविष्टत्वान्न दोषाय॥ ४३॥ ४४॥

रामलक्ष्मणसीतार्थं तद्वियोगजशोकवशात् नेत्रजं वारि स्रवन्तीं मुञ्चन्तीं नृत्यन्तींमिवेतस्ततः परिभ्रमन्तीं असकृत्प्रैक्षत राम इति शेषः॥ ४५॥

---

* "तोत्त्रार्दितः" इति वा पाठः।

तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः ।
सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥ ४६ ॥
नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोऽपि वक्ष्यसि ।
चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥
स रामस्य वचः कुर्व्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम् ।
व्रजतोऽपि हयांश्शीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ४८ ॥
न्यवर्त्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।
मनसाप्याशुवेगेन न न्यवर्त्तत मानुषम् ॥ ४९ ॥

चक्रयोर्युयुत्सुसेनयोरन्तराश्रितः उदासीनः पुरुष इव सुमन्त्रस्यात्मा दोलायितो बभूव ॥ ४६ ॥

ननु राजवचनातिक्रमे दोषः स्यादत आह,—नेति । उपालब्धोपि । मया बहुशस्तिष्ठतिष्ठेत्युक्तोपि मद्वचनं नाकार्षीरिति पुनर्गमनानन्तरं राज्ञोपालब्धोपि नाश्रौषमिति वक्ष्यसि । दुःखस्य मद्दुःखस्य हेतुभूतं पापिष्ठं अतिदुःखजनकत्वात् पापिष्ठं चिरविलम्बनमितिहेतोः शीघ्रं गच्छेति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

तं जनं अनुव्रजत् पौरजनं अनुज्ञाप्य रामेण कृतां पुनः परावृत्य गमनानुज्ञां प्रापय्य व्रजतोपि स्वतो गच्छतोपि पुनः शीघ्रं शीघ्रगत्यर्थम् ॥ ४८ ॥

राज्ञो जनः राजसम्बन्धी जनः अवरोध जनः उपजीवि जनश्च रामं मनसा प्रदक्षिणं कृत्वा न्यवर्त्तत देहमात्रेणेति शेषः रथस्य शीघ्रगत्वादिति भावः । आशु वेगेन मनसा तु न न्यवर्त्तत । मानुषं

यमिच्छेत् पुनरायान्तं नैनं दूरमनुव्रजेत् ।
इत्यमात्या महाराजमूचुर्दशरथं वचः ॥ ५० ॥

तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नः
प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः ।
निशम्य राजा कृपणः सभार्यो
व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे सीतालक्ष्मणसहितस्य रामस्य वनवासो नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

इतरमनुष्यसमूहः । आशुवेगेन मनसापि न न्यवर्त्तत । अपिना देहेन च न न्यवर्त्तत । मनसाप्यश्रुवेगैश्चेति पाठान्तरम् । अत्र पाठे मनसोऽनिवृत्तेरश्रुवेगो ज्ञापकः ॥ ४९ ॥

उत्कटदिदृक्षावतो राज्ञस्तु सचिववचनान्निवृत्तिरित्याह,—यमिच्छेदिति ॥ ५० ॥

व्यवस्थितः अवस्थितः ॥ ५१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकोचत्वारिंशः सर्गः ।

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ ।
आर्त्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् ॥ १ ॥
अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः ।
यो गतिः शरणञ्चासीत् स नाथः क्व नु गच्छति ॥ २ ॥
न क्रुध्यत्यभिशस्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् ।
क्रुद्धान् प्रसादयन् सर्वान् समदुःखः क्व गच्छति ॥ ३ ॥
कौशल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्त्तते ।
तथा यो वर्त्ततेऽस्मासु महात्मा क्व नु गच्छति ॥ ४ ॥
कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा संचोदितो वनम् ।

इदानीं तत्प्रयाणनिमित्तसर्वप्रजाशोक उच्यते । तस्मिन्निति । मातृवेश्मस्थितपितृदेशेन कृताञ्जलौ । निष्क्रामति नगरान्निर्गच्छति सति ॥ १ ॥

तदेवाह,—अनाथस्येति । तपस्विनः शोच्यस्य गतिः सकलसुखावाप्तिहेतुः शरणं सर्वापद्भ्यो रक्षिता ॥ २ ॥

अभिशस्तः मिथ्याभिशंसनं प्रापितः क्रोधनीयानि प्रजाक्रोधकराणि ॥ ३ ॥ ४ ॥

परित्राता जनस्यास्य जगतः क्व नु गच्छति ॥ ५ ॥
अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य संचयम् * ।
धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ॥ ६ ॥
इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः ।
रुरुदुश्चैव दुःखार्त्ताः सस्वरञ्च विचुक्रुशुः ॥ ७ ॥
स तमन्तःपुरे घोरमार्त्तशब्दं महीपतिः ।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तः श्रुत्वा चासीत् सुदुःखितः ॥ ८ ॥
नाग्निहोत्राण्यहूयन्त सूर्य्यश्चान्तरधीयत ।
व्यसृजन् कवलान् नागा गावो वत्सान् न पाययन् *॥९॥

वनं गन्तुमिति शेषः । अस्य जनस्येत्युक्त्वा किं विशिष्य कथनेन सर्वस्य जगतः परित्रातेति भववत्स्वरूपज्ञायाः कस्याश्चिद्वचः ॥ ५ ॥

संचयं आधारत्वेन गृहभूतं वनवासे तन्निमित्तम् । प्रवत्स्यति प्रवासयति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

नाहूयन्त अग्निहोत्रिभीरामदुःखादिति शेषः । अन्तरधीयत रामव्यसनात्तद्दंश्यतया दिवसशेषे सत्यपि अन्तर्हितोऽभूत् । अकाले दुर्दिनमभूदिति शेषः । व्यसृजन् त्यक्तवन्तः । नागाः गजाः न पाययन् नापाययन् । अडभाव आर्षः ॥ ९ ॥

---

* "संप्रियम्" इति वा पाठः ।
* "पुत्रं प्रथमजं दृष्ट्वा जननी नाभ्यनन्दत ।"
इति केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते ।

त्रिशङ्कुर्लोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि ।
दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
नक्षत्राणि गतार्चींषि ग्रहाश्च गततेजसः ।
विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ ११ ॥
कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवोत्थितः ।
रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ॥ १२ ॥
दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेणेव संवृताः ।
न ग्रहो नापि नक्षत्रं प्रचकाशे न किञ्चन ॥ १३ ॥
अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् ।
आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १४ ॥

दुर्दिनाद्युत्पाता राज्ञो रावणस्य च नाशसूचका इति बोध्यम् । त्रिशङ्कुर्दक्षिणदिक्स्थः लोहिताङ्गो भौमः गुरुबुधौ अन्ये सर्वे ग्रहाः शनिशुक्रादयः सोममभ्येत्य रात्रौ वक्रगत्या चन्द्रं प्राप्य दारुणाः क्रूरार्चिषः सन्तो व्यवस्थिताः ॥ १० ॥

गतार्चींषि त्यक्तस्वाभाविककान्तीनि ग्रहाः अग्न्यादयः । विशाखाः विमार्गस्थाः सधूमाश्च नभसि दृश्यन्ते ॥ ११ ॥

कालिका मेघपङ्क्तिः अनिलवेगेन आकाशे उत्थित उदधिरिव दृश्यते । नगरं प्रचचालेत्यनेन भूकम्पः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अकस्माद्दैन्यहेतुकारणाभावेऽपि दैन्यं रामवियोगदैन्यादधिकं दैन्यम् ॥ १४ ॥

शोकपर्य्यायसन्तप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् ।
अयोध्यायां जनः सर्वश्चुक्रोश जगतीपतिम् ॥ १५ ॥
बाष्पपर्य्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः ।
न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित् सर्वः शोकपरायणः ॥ १६ ॥
न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः ।
न सूर्य्यस्तपते लोकं सर्वं पर्य्याकुलं जगत् ॥ १७ ॥
अनर्थिनः सुतास्त्रीणां भर्त्तारो भ्रातरस्तथा ।
सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् ॥ १८ ॥
ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढ़चेतसः ।
शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं नैव भेजिरे ॥ १९ ॥
ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना
पुरन्दरेणेव मही सपर्वता ।

शोकेन रामवियोगजेन पर्य्यायसन्तप्तः पुनःपुनः सन्तप्तः प्रतिज्ञा-पालनरूपधर्मवत्यपि कोप उत्पातः ॥ १५ ॥

पूर्वन्तु केषाञ्चित्तत्त्वज्ञानां हर्ष आसीत् सम्प्रति तु सर्वोऽप्यहृष्टः ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुता अनर्थिनोऽनपेक्षिणो मातापित्रोरिति शेषः । स्त्रीणां भर्त्तारोऽनर्थिनः भ्रातरो भ्रातॄणामनर्थिन इति शेषः । राममेवान्वचिन्तयन् । तत्-ध्यानेन सर्वो जनः सर्वत्र विरक्तोऽभूदित्याशयः ॥१८॥१९ ॥

पुरन्दरेण रहिता सपर्वता समेरुः यथा मही चचाल तस्य

चचाल घोरं भयशोकदीपिता
सनागयोधाश्वगणा ननाद च ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे रामनिर्व्वसने उत्पातवर्णनं नाम एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

त्रिलोकीपतित्वात् तथा रामेण रहिता अयोध्या चचाल रक्षकाभावात् ननाद च दुःखाच्चक्रन्देत्यर्थः ॥ २० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत ।
नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत् संजहारात्मचक्षुषी ॥
यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकम् ।
तावद् व्यवर्धते चास्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २ ॥
न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः ।
तदार्त्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ॥ ३ ॥
तस्य दक्षिणमन्वागात् कौशल्या बाहुमङ्गना ।
परञ्चास्यान्वगात् पार्श्वं कैकेयी सा सुमध्यमा ॥ ४ ॥

निर्यतस्तस्य रामस्य सम्बन्धि रजसो रूपं रथ्याधूलेः स्वरूपं यावत्तेनादृश्यत तावदात्मनश्चक्षुषी न संजहार । इदं रामरथोरज इति प्रीत्या तत्पश्यन्नेवासीदिति भावः ॥ १ ॥

यावत् प्रियं पुत्रं राजा पश्यति रथधूलिदर्शनद्वारेति शेषः । तावत् पुत्रदर्शने तन्निमित्तं धरण्यां स्थितोऽस्य देहो व्यवर्धतेव उत्थाय स्थित एवाभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

रजसोऽप्यदर्शने तच्छरीरं पतितमभूदित्याह,—नेति । रामस्य रजः रामरथोद्धतं रज इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तस्येति । पतितमुत्थाप्य तस्य दक्षिणं बाहुं धृत्वा कौशल्यानु

तां नयेन च सम्पन्नो धर्मेण विनयेन च ।
उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
कैकेयि ! मामकाङ्गानि मास्प्राक्षीः पापनिश्चये ! ।
न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्य्या न च बान्धवी ॥ ६ ॥
ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ।
केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥
अगृह्णां यच्च ते पाणिं अग्निं पर्य्यणयञ्च यत् ।
अनुजानामि तत् सर्वमस्मिन् लोके परत्र च ॥ ८ ॥
भरतश्चेत् प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्यैतदव्ययम् ।

आगात् स्वपुरं प्रति गम्यमानमनु आ सद्वैव ससार । कैकेयी तस्य वामं पार्श्वमेव केवलमन्वगात् । तथात्वञ्च राज्ञोऽस्यां परमवैरस्यात् ॥ ४ ॥

तदेवाह,—तामिति ॥ ५ ॥

न च बान्धवी । बन्धूनां जेहपाचदास्यादिरूपापि नेत्यर्थः । अयमन्त्यानडीप् ॥ ६ ॥ ७ ॥

न केवलमैहिकव्यवहारस्य त्यागः किन्तु पारलौकिकस्यापीत्याह,—अगृह्णामिति । यच्च ते पाणिं पर्य्यगृह्णां यच्च त्वामग्निं पर्य्यणयं प्रदक्षिणमनयम् अग्निहोत्रसम्बन्धं वा कार्य्यं, तत्सर्वं अस्मिन् लोके पाणिग्रहणसाध्यक्रीड़ादि परलोके अग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादि चानुजानामि त्यजामि ॥ ८ ॥

ननु मम त्यागेऽपि मत्पुत्रादेः कथं त्यागः? ये च त्वामनुजीवन्तीत्या-

यन्मे स दद्यात् पित्रर्थं मा मां तद्दत्तमागमत् ॥ ९ ॥
अथ रेणुसमुध्वस्तं समुत्थाप्य नराधिपम् ।
न्यवर्त्तत तदा देवी कौशल्या शोककर्षिता ॥ १० ॥
हत्वेव ब्राह्मणं कामात् स्पृष्ट्वाग्निमिव पाणिना ।
अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य राघवम् * ॥ ११ ॥

दिनोत्क्लस्त्वाह,—भरत इति। यदि त्वया प्रापितं राज्यं प्राप्य भरतः प्रतीतः स्यात् तुष्टः स्यात् तर्हि मे मरणानन्तरं स भरतः पित्रर्थं पितृत्वप्रयुक्तश्राद्धार्थं यद्दद्यात्तत्तद्दत्तं मां मा आगमत् मा प्राप्नोत्वित्यर्थः अन्यथा तु तं न त्यजामीत्यर्थः। कतकस्तु अनुजानामीत्यादि-सार्धश्लोक एकं वाक्यं तत्पूर्वार्धे त्यजामीत्यस्यानुकर्षः। तत्तृतीयार्धे यन्मे स दद्याव् पित्रर्थं मामतद्दत्तमागमदिति पाठः। स दद्यादिति चावर्त्तते। भरतस्त्वया प्रापितं राज्यं प्राप्य प्रतीतः विवेकवान् सन् यत्प्राप्तं राज्यं तत् स पित्रर्थं पितुर्मम प्रीतिसम्पादनाय यदि दद्यात् त्यजेत् मामतद्दत्तं न कृतं तस्मै दत्तं दानं राज्यस्य येन तादृशं मां प्रीत्या पूर्ववदागमत् प्राप्नुयाच्चेत्तदा यत् स मे दद्यादस्मिन् लोके विहारशय्याभोजनादि परत्र च परलोके पिण्डदानादि तत्सर्वं अनुजानामि अङ्गीकरोमि। अन्यथा तं त्यजाम्येवेत्यर्थ इत्याह ॥ ९ ॥

रेणुसमुध्वस्तम्। भुविलुण्ठनाद्रजोव्याप्तं न्यवर्त्तत राज्ञा सहेति शेषः ॥ १० ॥

---

* "तापसम्" इति वा पाठः।

निवृत्यैव निवृत्यैव सीदतो रथवर्त्मसु ।
राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥
विललाप स दुःखार्त्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् ।
नगरान्तमनुप्राप्तं बुध्वा पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
वाहनानाञ्च मुख्यानां वहतान्तं ममात्मजम् ।
पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४ ॥
यः सुखेनोपधानेषु शेते चन्दनरूषितः ।
वीज्यमानो महार्हाभिः * स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥ १५ ॥
स नूनं क्वचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः ।
काष्ठं वा यदि वाश्मानमुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥

यथा पाणिनाग्निं स्पृष्ट्वा स्वकर्त्तृकदोषेण तत्पीड़यानुतप्तो भवति तथा स्वकृतमेतद्दुःखमित्यनुतापः ॥ ११ ॥

निवृत्य निवृत्य पुनःपुनरित्यर्थः । रथवर्त्मसु सीदतः रथमार्गदर्शने क्लिश्यतः यस्तस्य राज्ञः ॥ १२ ॥

आत्मानं नगरान्तं नगरसमीपं प्राप्तं बुध्वा पुत्रञ्चाप्राप्तं बुध्वा अब्रवीदिति कतकः । यद्वा पुत्रं नगरान्तं नगरवाह्यदेशं प्राप्तं मत्वेत्यर्थः ॥ २३ ॥ १४ ॥

महार्हाभिः उत्तमरूपालङ्कारवतीभिः ॥ १५ ॥

क्वचिन्नदीतीरादौ अश्मा पाषाणः ॥ १६ ॥

---

* "महाबाहुः" इति वा पाठः ।

उत्थास्यति च मेदिन्याः क्रपणः पांशुगुण्ठितः ।
विनिश्वसन् प्रस्रवणात् करेणूनामिवर्षभः ॥ १७ ।
द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः ।
राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥
सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदोचिता ।
कण्टकाक्रमणक्रान्ता वनमद्य गमिष्यति ॥ १९ ॥
अनभिज्ञा वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति ।
श्वापदानर्दितं श्रुत्वा गम्भीरं रोमहर्षणम् ॥ २० ॥
सकामा भव कैकेयि ! विधवा राज्यमावस ।
न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥
इत्येवं विलपन् राजा जनौघेनाभिसंवृतः ।
अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश गृहोत्तमम् * ॥ २२ ॥

वन्दिस्तुत्यादिराहित्येन क्रपण इव । प्रस्रवणात् गिरिप्रस्रवणादिप्रदेशात् ॥ १७ ॥ १८ ॥

सुखसदोचिता सुखस्य सदा उचिता तादृश्यपि कण्टकैर्व्याक्रमणेन यादविक्षेपेण क्रान्ता पीड़िता ॥ १९ ॥

श्वापदानां व्याघ्रादीनां आसमन्तान्नर्दितम् ॥ २० ॥

सकामा भवेति वक्रोक्त्या अनपकारिण्यां दुःखदानात्ते कामपूर्त्तिर्न कदापीति भावः । विधवात्वे हेतुर्नहीत्यादि ॥ २१ ॥

---

* "पुरोत्तमम्" इति वा पाठः ।

शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृतापणवेदिकाम् ।
क्लान्तदुर्बलदुःखार्त्तां नात्याकीर्णमहापथाम् ॥ २३ ॥
तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचिन्तयन् ।
विलपन् प्राविशद्राजा गृहं सूर्य्य इवाम्बुदम् ॥ २४ ॥
महाह्रदमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन हृतोरगम् ।
रामेण रहितं वेश्म वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥
अथ गद्गदशब्दस्तु विलपन् वसुधाधिपः ।
उवाच मृदुमन्दार्थं वचनं दीनमस्वरम् ॥ २६ ॥
कौशल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयंतु माम् ।
नह्यन्यत्र ममाश्वासो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७ ॥

अपस्नातः मृतस्नानस्नातः अरिष्टं कश्मलमयम् ॥ २२ ॥

तदेवाह,—शून्येति । शून्या निर्मनुष्याश्चत्वरा गृहप्रान्तभागाः वेश्मान्ता वेश्ममध्यभागाश्च यस्यां सर्वजनानां रामपृष्ठे गतत्वात् । संवृतापणवेदिकां संवृताः आवृताः पण्यस्थापनवेदिका यस्यां सा । देवतामिति पाठे पिहितापणदेवतागृहामित्यर्थः । क्लान्ताः गन्तुमशक्ताः अतएव दुर्बलाः दुःखार्त्ताः रामवियोगपीड़ार्ता यस्याम् । नात्याकीर्णौ जनसंमर्दरहितौ महापथौ यस्यां ताम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

सुपर्णेन हृतोरगं महाह्रदमिवेति रिपूणां निर्भयप्रवेशद्योतकम् ॥२५॥

मृदुमन्दोच्चारणात् अतएव मन्दार्थमबुद्धार्थं दीनं शोच्यं अस्वरं शुद्धकण्ठध्वनिरहितम् ॥ २६ ॥

इति ब्रुवन्तं राजानमनयन् द्वारदर्शिनः।
कौशल्याया गृहं तत्र न्यवेश्यत विनीतवत्॥ २८॥
ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौशल्याया निवेशनम्।
अधिरुह्यापि शयनं बभूव लुलितं मनः॥ २९॥
पुत्रद्वयविहीनञ्च स्नुषया च विवर्जितम्।
अपश्यद्भवनं राजा नष्टचन्द्रमिवाम्बरम्॥ ३०॥
तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्य्यवान्।
उच्चैःस्वरेण प्राक्रोशत् हा राम! विजहासि नौ॥ ३१॥
सुखिता बत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः।
परिष्वजन्तो ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम्॥ ३२॥

नयन्तु ये केचित्त मनुष्या इति शेषः। अन्यत्र स्वगन्तव्यगृहे आश्वासः खेदापगमः॥ २७॥

द्वारदर्शिनो वेत्रिणः कौशल्याया गृहमनयन्। तत्र गृहे तैर्विनीतवत् पर्य्यङ्के न्यवेश्यत राजेति शेषः। यद्वा तन्निवेशनोत्तरं राजा विनीतवत् अधोमुख आसेति शेषः॥ २८॥

कौशल्याया निवेशनं प्रविष्टस्य स्वापस्थानभूतं शयन मध्यमारुह्यापि लुलित कलुषं बभूव॥ २९॥ ३०॥

नौ आवां मातापितरावित्यर्थः। ये बत तं कालं तावत्कालं रामपरावृत्तिकालपर्यन्तं जीविष्यन्ति। पुनरागतं रामं परिष्वजन्तो रामं द्रक्ष्यन्ति ते सुखिता नरोत्तमाश्च तेन स्वस्याधमत्वादि व्यङ्ग्यम्॥३१॥३२॥

अथ रात्र्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामिवात्मनः ।
अर्धरात्रे दशरथः कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
न त्वां पश्यामि कौशल्ये ! साधु मां पाणिना स्पृश ।
रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्त्तते ॥ ३४ ॥
तं राममेवानुविचिन्तयन्तं
समीक्ष्य देवी शयने नरेन्द्रं
उपोपविश्याधिकमार्तरूपा
विनिश्वसन्तं * विललाप कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
दशरथविषादो नाम द्विचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४२ ॥

अथ कौशल्यागृहप्रवेशानन्तरम् । आत्मनः कालरात्र्यामिव संहार-रात्र्यामिव रात्र्यां प्रपन्नायां मध्यं प्राप्तायाम् ॥ ३३ ॥

मां स्पृश स्वसत्ताज्ञापनार्थमिति भावः । कौशल्यादर्शने हेतुमाह,—राममिति । काव्यलिङ्गमत्रालङ्कारः । दृष्टदर्शनशक्तेः रामविषये समन-स्कायाविलीनत्वात्पदार्थान्तरं न स्फुरतीति व्यङ्ग्यं परं गुणीभूतम् ॥३४॥

विनिश्वसन्तं राजानं उपोपविश्य शयनसमीपे उपविश्य ॥ ३५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

---

* "विनिश्वसन्ती" इति वा पाठः ।

त्रिचत्वारिंशः सर्गः।

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम्।
कौशल्या पुत्रशोकार्त्ता तमुवाच महीपतिम्॥ १॥
राघवे नरशार्दूल! विषमुप्त्वाहिजिह्मगा।
विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी॥ २॥
विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता।
त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि॥ ३॥
अथास्मिन्नगरे रामश्चरन् भैक्ष्यं गृहे वसेत्।
कामकारो वरन्दातुमपि दासं ममात्मजम्॥ ४॥

सन्नं खिन्नम्॥ १॥

अहिजिह्मगा सर्पवत्कुटिलगतिः कुटिलचरित्रा। जिह्मतामिति पाठे जिह्मतां कौटिल्यरूपं विषं मुक्त्वेत्यर्थः। निर्मुक्ता त्यक्तकञ्चुका॥ २॥ ३॥

भवतु भरतराज्यवरग्रहणम्। अथापि इहैव नगरे रामो भैक्ष्यञ्चरन् गृहे वसेदिति यदि अनया वृतं स्यात्तं वरं दातुं ममापि कामकार इष्टाचरणम्। अपि आत्मजं रामं अस्या दासमपि दातुं वरं मम कामकार इष्टमेव तद्वियोगशोकाभावात्। एवञ्चैवं वरयाचनं ममातित्रासनार्थमेवेति भावः॥ ४॥

पातयित्वा तु कैकेय्या रामः स्थानाद्यथेष्टतः ।
प्रविद्धो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥
नागराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्द्धरः ।
वनमाविशते नूनं सभार्य्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥
वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यनुमते त्वया ।
त्यक्तानां वनवासाय कान्यावस्था भविष्यति ॥ ७ ॥
ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः ।
कथं वत्स्यन्ति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८ ॥
अपीदानीं स कालः स्यान्ममशोकक्षयः शिवः ।
सभार्य्यं यत्सह भ्राता पश्येयमिह राघवम् ॥ ९ ॥
श्रुत्वैवोपस्थितौ वीरौ कदायोध्या भविष्यति ।

कैकेय्या कर्त्र्या रामं स्थानात्स्वस्थानाद्यथेष्टतः स्वेच्छानुसारेण पातयित्वा प्रभ्रंश्य पर्वण्याहिताग्निना रक्षसां भागस्तुषादिरूपः विप्रविद्धः प्रक्षिप्तः इतःपरं तद्दर्शनमसम्भावितम् रक्षोभिर्नाशादिति व्यङ्ग्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

कैकेय्यनुमते स्थितेनेति शेषः । कान्यावस्था रक्षो भक्ष्यातिरिक्ता न कापि जीवनं सर्वथा न सम्भावितमिति भावः ॥ ७ ॥

रत्नहीना उत्तमवस्तुहीनाः तरुणाश्च तरुणीच तरुणाः फलकाले युवावस्थायेन राज्यभोगकाले ॥ ८ ॥

शोकक्षयः शोकस्य क्षयो यस्मिन् सः अपीदानीं स्यात् । इदानी-

यशस्विनी हृष्टजना सूच्छ्रितध्वजमालिनी ॥ १० ॥
कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात् पुनरागतौ ।
भविष्यति पुरी हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥ ११ ॥
कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति ।
पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव ॥ १२ ॥
कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ ।
लाजैरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥ १३ ॥
प्रविशन्तौ कदायोध्यां द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ ।
उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ सशृङ्गाविव पर्वतौ ॥ १४ ॥
कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च ।
प्रदिशन्तःपुरीं हृष्टा. करिष्यन्ति प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥
कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः ।

मेव स्यात् स काल इत्यर्थः। अपीदानीमिति लोकतो वा ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥

गोरूपां वधूम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

उदग्रायुधनिस्त्रिंशौ आयुधं धनुरादि निस्त्रिंशः खड्गः ॥ १४ ॥

कन्या द्विजातयश्चेति द्वन्द्वः। तत्र कन्यानां सुमनसः पुष्पाणि द्विजानां फलानि च प्रदिशन्तः प्रयच्छन्तः हृष्टा भूत्वा सकलपौरजनोत्सवाय कदा पुरीं प्रदक्षिणं करिष्यन्ति ॥ १५ ॥

अभ्युपैष्यति धर्मात्मा त्रिवर्ष इवलालयन् ॥ १६ ॥
निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर ! कदर्यया ।
पातुकामेषु वत्सेषु मातृणां शातितास्तनाः ॥ १७ ॥
साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
कैकेय्या पुरुषव्याघ्र ! बालवत्सेव गौर्बलात् ॥ १८ ॥
न हि तावत् गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥
न हि मे जीविते किञ्चित्सामर्थ्यमिह कल्प्यते ।
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं लक्ष्मणाञ्च महाबलम् ॥ २० ॥

बुद्ध्या परिणतः ज्ञानेन वृद्धः वयसा चामरप्रभस्तरुणतर इव । देवानां सदा तरुणत्वात् सुवर्ष इव कालिकः कालिकसुवृष्टिरिव जनान् लालयन् । त्रिवर्ष इव लालयन्निति पाठे मामिति शेषः । मां लालन्निति पाठे प्रतिक्रीडां कुर्वन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

कदर्यया क्षुद्राचारया । पातुं कामो येषां तेषु पातुकामेषु शातिताः कृत्ताः ॥ १७ ॥

वत्सला पुत्रवत्सला सिंहेन गौरिव त्वया विवत्सा कृता उत्क्रमातके-नेति शेषः । एवं कैकेय्या सिंह्या बालवत्सा गौरिव बलात् विवत्सा कृता ॥ १८ ॥

अतो नहीति । गुणैः सर्वकल्याणगुणैः ॥ १९ ॥

कल्प्यते दैवेनेति शेषः । कल्पत इति पाठे विद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

अयं हि मान्दीपयते समुत्थित- *
स्तनूजशोकप्रभवो हुताशनः † ।
महीमिमां रश्मिभिरुद्धतप्रभो ‡
यथा निदाघे भगवान् दिवाकरः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे कौशल्याविषादो नाम त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

दीपयते सन्तापयति ॥ २१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

* "अद्य वह्निः" इति वा पाठः ।
† "महाहितः" इति वा पाठः ।
‡ उद्धतप्रभः उत्कटकिरणः ।

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

विलपन्तीं तथा तां तु कौशल्यां प्रमदोत्तमाम् ।
इदं धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
तवार्य्ये ! सद्गुणैर्युक्तः स पुत्रः पुरुषोत्तमः ।
किन्ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २ ॥
यस्तवार्य्ये ! गतः पुत्रः त्यक्त्वा राज्यं महाबलः ।
साधु कुर्वन् महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३ ॥
शिष्टैराचरिते सम्यक् शश्वत् प्रेत्यफलोदये ।
रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४ ॥

एवं दुःखितां कौशल्यां सुमित्रा समाश्वासयतीत्याह,—विलपन्तीमिति । इदं वाक्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥

कृपणं यथा तथा रुदितेन वा किम्, अयुक्तमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः सद्गुणैर्युक्त इति । तादृशस्य च न क्वाप्यपाय इति भावः । पुरुषोत्तम इत्यनेन तस्येश्वरत्वं व्यञ्जितम् । एवञ्च सर्वव्यापकत्वेनात्रापि सन्निधानाद्विलापादिव्यर्थमिति च व्यञ्जितम् ॥ २ ॥

तदेवाह,—य इति । श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । साधु सिद्धसङ्कल्पं कुर्वन् गतः वनमिति शेषः । सत्यवादिनं तत्त्वेन प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

वर्त्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन् सदानघः।
दयावान् सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः॥ ५॥
अरण्यवासे यद्दुःखं जानन्ती वै सुखोचिता।
अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम्॥ ६॥
कीर्त्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रामयति प्रभुः।
दमसत्यव्रतपरः किं न प्राप्तस्तवात्मजः॥ ७॥
व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम्।

ग्रस्वत् सर्वथा नित्यं प्रेत्यफलस्यामुष्मिकसुखस्योदयो यस्मात्तत्र धर्मे स्थितोऽतो न शोच्यः॥ ४॥

सुसहायसम्पत्तेश्च न शोच्य इत्याह,—वर्त्तते चेति। उत्तमां वृत्तिम् पितृतुल्यशुश्रूषाव्यापारं वर्त्तते वर्त्तयते करोतीति यावत्। लाभः सुखमेव॥ ५॥

एवं वैदेह्यप्यनुगच्छति तेन लाभ एव तस्य। अनेन सर्वभूतदयावत्त्वेन लक्ष्मणस्य सर्वभूताधारभूधारकशेषावतारत्वं धर्मानुगत्या च जानक्याः श्रीत्वं ध्वनितम्। तेन रामस्य भगवत्त्वं ध्वनितम्॥ ६॥

तदेवाह,—यः कीर्त्यात्मना सम्भूतां पताकां ध्वजं लोके त्रैलोक्येऽपि भ्रामयति प्रवर्त्तयति। प्रभुः सर्वभूतपालको दयया स तवात्मजः साक्षाद्धर्मस्वरूपो यतः सत्यव्रतपरोऽतः किं न प्राप्तः किं तच्छ्रेयो यत् न प्राप्तः। अनेन तदेव व्यक्तं दृढीकृतम्। सर्वश्रेयस्थानत्वस्य भगवदतिरिक्तेऽभावात्॥ ७॥

एतदेव ध्वनयन्ती सकलदेवसेव्यत्वं तस्याह,—व्यक्तमिति। शौचं

न गात्रमंशुभिः सूर्य्यः सन्तापयितुमर्हति ॥ ८ ॥
शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिःसृतः ।
राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥९ ॥
शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन् ।
रश्मिभिः संस्पृशन् शीतैश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १० ॥
ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे ।
दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११ ॥
स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः ।
असन्त्रस्तो ह्यरण्येऽसौ वेश्मनीव निवत्स्यते ॥ १२ ॥

अपहतपाप्मत्वादिलक्षणं माहात्म्यं सर्वनियन्तृत्वम् । यद्भीषोदेति सूर्य इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

युक्तशीतोष्णः अतएव सुखः सुखस्पर्श इत्यर्थः ॥ ९ ॥

चन्द्रमाश्चन्द्रः ह्लादयिष्यति सुखयिष्यति ॥ १० ॥

ब्रह्मा ब्राह्मणो विश्वामित्रः ब्रह्मेव सृष्टिकर्त्ता वा । तिमिध्वजः शम्बरस्तत्सुतः सुबाहुरित्यर्थ इति कतकक्कतः । तीर्थस्तु कदाचिद्रामो वैजयन्तं नगरं निरुध्य तत्रत्यतिमिध्वजाख्यशम्बरपुत्रस्य दानवस्य पुत्रं हतवान् तेन प्रीतो ब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददाविति तद्बलात्कथयति । कतकोक्तं न युक्तम् । ताड़कावधोत्तरं सुबाहुवधात्प्रागेव विश्वामित्रेणास्त्रोपदेशस्य प्रागुक्तत्वात्सुबाहोर्मारीचभ्रातृत्वस्य पूर्वमुक्तत्वेन शम्बरपुत्रत्वासम्भवित्वाच्च ॥ ११ ॥ १२ ॥

यस्येषुपथमासाद्य विनाशं यान्ति शत्रवः।
कथं न पृथिवी तस्य शासने स्थातुमर्हति॥ १३॥
या श्रीः शौर्य्यञ्च रामस्य या च कल्याणसत्वता।
निवृत्तारण्यवासः स्वक्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति॥ १४॥
सूर्य्यस्यापि भवेत् सूर्य्योह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः।
श्रियः श्रीश्च भवेदग्र्या कीर्त्याः कीर्त्तिः क्षमाक्षमा॥१५॥
दैवतं देवतानाञ्च भूतानां भूतसत्तमः।
तस्य के ह्यगुणा देवि! वने वाप्यथवा पुरे॥ १६॥
पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः।
क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यते॥१७॥

तस्य शासने पृथिवी तत्स्थाः प्राणिनः कथं न शासने स्थास्यन्ति। अतस्तस्य कुतोऽपि न भयमिति भावः॥ १३॥

यादृशी श्रीः शरीरशोभा यादृशञ्च शौर्य्यं यादृशी च कल्याणसत्वता दृश्यते तया ज्ञायते निवृत्तवनवासः क्षिप्रमेव स्वं राज्यं प्राप्स्यति॥ १४॥

इदानीं साक्षादेव सर्वान्तर्यामित्वं रामस्य दर्शयति,—सूर्य्यस्यापीति। सर्वस्यापि स्वस्वकार्य्यजनकत्वं एतदधीनमेवेति भावः। क्षमाक्षमेति षष्ठीतत्पुरुषः॥ १५॥

अगुणाः दोषजनका इत्यर्थः॥ १६॥

राम एताभिस्तिसृभिः सह अभिषेक्ष्यते वसिष्ठादिभिरिति शेषः। श्रिया विजयलक्ष्म्या॥ १७॥

दुःखजं विसृजत्यस्रु निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य यम् ।
अयोध्यायां जनः सर्वः शोकवेगसमाहतः ॥ १८ ॥
कुशचीरधरं देवं गच्छन्तमपराजितम् ।
सीतेवानुगता लक्ष्मी तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ १९ ॥
धनुर्ग्रहवरो यस्य वाणखड़गास्त्रभृत्स्वयम् ।
लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ २० ॥
निवृत्तवनवासन्तं द्रष्टासि पुनरागतम् ।
जहि शोकञ्च मोहञ्च देवि ! सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥
शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दिते ! ।
पुनर्द्रक्ष्यसि कल्याणि ! पुत्रं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥
पुनःप्रविष्टं दृष्ट्वा तम् अभिषिक्तं महाश्रियम् ।
समुत्स्रक्ष्यसि नेत्राभ्यां शीघ्रमानन्दजं जलम् ॥ २३ ॥

कालान्तरेऽपि राज्यार्हतां जनानुरागप्रदर्शनेनाह,—दुःखजमिति । यतः अयोध्यायां विद्यमानः सर्वो जनः यं निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य दुःखजमस्रु विसृजति । अतस्तस्य राज्यमवश्यम्भावीति शेषः ॥ १८ ॥

अथ तस्य वने विषयसुखं नास्तीति शोचन्तीमाह । कुशचिरादिधरमपि यं लक्ष्मीरिव सीतानुगता तस्य किं दुर्लभम् इवशब्द एवार्थे । सीताख्येयं लक्ष्मीरेवैषेति भावः । एतेन स विष्णुरेवेति ध्वनितम् ॥१९॥

धनुर्ग्रहाणां शूराणां वरः श्रेष्ठः । पुरुषोत्तमत्वं विना न लक्ष्मणोऽग्रेसरः स्यादिति भावः ॥ २० ॥

मा शोको देवि! दुःखं वा न रामे दृश्यतेऽशिवम्।
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं त्वं ससीतं सहलक्ष्मणम्॥ २४॥
त्वया शेषो जनश्चायं समाश्वास्यो यतोऽनघे!।
किमिदानीमिदं देवि! करोषि हृदि विक्लवम्॥ २५॥
नार्हा त्वं शोचितुं देवि! यस्यास्ते राघवः सुतः।
न हि रामात् परो लोके विद्यते सत्पथे स्थितः॥ २६॥
अभिवादयमानं तं दृष्ट्वा ससुहृदं सुतम्।
मुदाश्रु मोक्ष्यसे क्षिप्रं मेघरेखेव वार्षिकी॥ २७॥
पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः।
कराभ्यां मृदुपीनाभ्याञ्चरणौ पीड़यिष्यति॥ २८॥
अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं ससुहृदं सुतम्।
मुदास्त्रैः प्रोक्षसे पुत्रं मेघराजिरिवाचलम्॥ २९॥

द्रष्टासि लुट्॥ २१॥ २२॥ २३॥

रामे रामविषये शोकप्रलापादिदुःखं व्यथा मास्तु। यतस्तस्मिन्नशिवम् अशुभं न दृश्यते॥ २४॥

हे अनघे! यस्मात्त्वया अशेषोऽयं जनः त्वत्परिवाररूपत्वात् त्वया समाश्वास्यः। अतो देवि! त्वं हृदि विक्लवं दुःखं किं करोषि॥२५॥२६

मेघरेखा मेघपंक्तिः॥ २७॥ २८॥

अभिवाद्य चरणौ स्पृष्ट्वा प्रोक्षसे उक्षसेचने वर्तमानसामीप्ये लट्॥ २९॥

आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यै-
र्वाक्योपचारे कुशलानवद्या।
रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा
देवी सुमित्रा विरराम रामा ॥ ३० ॥
निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं
रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः।
सद्यः शरीरे विननाश शोकः
शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
कौशल्यासमाश्वासनं नाम चतुश्चत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४४ ॥

वाक्योपचारे वाक्यरचनायाम्। रामा रमणीया ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥
बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह ।
चकर्षेव गुणैर्बद्धं जनं पुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥
ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा ।
वयःप्रकम्पशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ॥ १३ ॥
वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरङ्गमाः ! ।
निवर्त्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्त्तरि ॥ १४ ॥
कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरङ्गमाः ।
यूयं तस्मान्निवर्त्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥

धर्मं राजवाक्यपरिपालनरूपम् । अकामयन् चित्ते स्वीकृतवन्तः अत्यन्तधर्मशालित्वात् ॥ ११ ॥

बाष्पेण पिहितं पिहितनेत्रं रज्जुरूपैः स्वगुणैर्बद्धं पुरनिवासिनं सौमित्रिसहितो रामश्चकर्षेव । उत्प्रेक्षालङ्कारः । गुणैरित्यत्र श्लेषः ॥१२॥

ओजसा तपोबलेन । एवं त्रिविधं यथा तथा वृद्धाः तेषां मध्ये वयःप्रकम्पशिरसः वयस आधिक्यात् कम्पयुक्तशिरसः । अतिवृद्धत्वादनुधावनाशक्त्या दूरादिदमूचुः । क्वचित्तु प्रभुग्नशिरसः इति पाठः॥१३॥

किमूचुस्तदाह,—वहन्त इति । रथेन प्रापयन्त इत्यर्थः । जात्याः उत्तमजातीयाः भर्तरि रामविषये हिता भवत । वनं मा नयतेति यावत् । आज्ञयाप्याज्ञामतिक्रम्य युष्मद्गमनं भर्तुरहितमिति भावः ॥ १४ ॥

धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ।
उपवाह्यस्तु वो भर्त्ता नापवाह्यः पुराद्वनम् ॥ १६ ॥
एवमार्त्तप्रलापांस्तान् वृद्धान् प्रलपतो द्विजान् ।
अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १७ ॥
पद्भ्यामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः ।
सन्निकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥
द्विजातीन् हि पदातींस्तान् रामश्चारित्रवत्सलः ।
न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १९ ॥

विशेषेण यूयं कर्णवन्तस्तस्माद्बधिरवन्न गन्तव्यम् । अपि तु याच-नामस्मदीयां प्रतिवेदिताः ज्ञातवन्तो निवर्तध्वम् ॥ १५ ॥

उपवाह्यः पुरसमीपं प्रापणीयः वः युष्माकं नतु पुरादपनीय वनं वाह्यः प्रापणीयः ॥ १६ ॥

आर्तप्रलापान् आर्तवाक्यानि प्रलपतः कथयतः ॥ १७ ॥

द्विजानां सङ्गमार्थं सन्निकृष्टपदन्यासो भूत्वा वनपरायण एव शनै-र्जगाम नतु निवृत्तो नापि स्थितः रथेन गमने ब्राह्मणक्लेशेन दोषः । प्रतिनिवृत्य ब्राह्मणाश्वासने व्रतभङ्गो भवतीति धिया पद्भ्यां मन्दगमनोऽ-भूत् । यावद्वृद्धसन्निधानमिति भावः ॥ १८ ॥

रथेन परिमोक्तुं न शशाक अत्यन्तं रथवेगालम्बनेन निवर्तयितुं न शशाकेत्यर्थः । तत्र घृणाचक्षुः हेतुः घृणा दया तत्सूचकचक्षुष्मा-नित्यर्थः ॥ १९ ॥

गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा रामं सम्भ्रान्तमानसाः।
ऊचुः परमसन्तप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः॥ २०॥
ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेवैतां ब्रह्मण्यमनुगच्छति।
द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्नयोऽप्यनुयान्त्यमी॥ २१॥
वाजपेयसमुत्थानि छत्त्राण्येतानि पश्य नः।
पृष्ठतोऽनुप्रजातानि मेघानिव जलात्यये॥ २२॥
अनवाप्तातपत्त्रस्य रश्मिसन्तापितस्य ते।
एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्त्रैर्वाजपेयकैः॥ २३॥
या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी।
त्वत्कृते सा कृता वत्स! वनवासानुसारिणी॥ २४॥
हृदयेष्ववतिष्ठन्ते वेदा ये नः परं धनम्।

गच्छन्तमेव स्वप्रार्थनानन्तरमपि न स्थितं नापि निवृत्तमित्यर्थः॥२०॥

ब्राह्मण्यं ब्राह्मणसमूहः ब्रह्मण्यं ब्राह्मणहितं द्विजस्कन्धाधिरूढाः पात्रारणिद्वारेणेति शेषः॥ २१॥

वाजपेयसमुत्थानि वाजपेययाजिनो राजवच्छत्त्रादिसम्बन्धस्य श्रुतावुक्तेः। मेघानिव जलात्यये शारदमेघवत् पाण्डुराणि छत्त्राणीत्यर्थः॥२२॥

अनवाप्तातपत्त्रस्य अप्राप्तश्वेतच्छत्त्रस्य। वाजपेयकैः वाजपेययागप्राप्तैः॥ २३॥

वेदमन्त्रानुसारिणी तदभ्यासानुसरणशीला। त्वत्कृते त्वन्निमित्तं वनवासानुसारिणी वेदाभ्यासादि परित्यज्य वनवासोन्मुखी कृतेत्यर्थः॥२४॥

वत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २५ ॥
न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः ।
त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्ममपेक्षितम् * ॥ २६ ॥
याचितो नो निवर्त्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः ।
शिरोभिर्निभृताचार ! महीपतनपांशुलैः ॥ २७ ॥
बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः ।
तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स ! निवर्त्तने ॥ २८ ॥

अस्माकं त्वया सह वनानुगमने न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः,—हृदयेष्विति । ये नोऽस्माकं परं धनं वेदास्तेऽस्माकं हृदये एवावतिष्ठन्ते । चारित्रं पातिव्रत्यम् ॥ २५ ॥

न पुनरिति । यद्यपि त्वद्गतौ त्वदनुगमनेऽस्माकं मतिः सुकृता निश्चिता अतः पुनर्वनगमननिश्चयोऽस्माकं न कार्य्योऽस्ति कृतत्वादेव तथापि किञ्चिद्ब्रूम इति शेषः । त्वयि धर्मव्यपेक्षे ब्राह्मणवचनरूपधर्मनिरपेक्षे सति किम्भूतं धर्मपथे स्थितं स्यात् न किमपि सर्वे धर्ममार्गं व्यतिक्रमेयुः ॥२६॥

तस्मात् अस्माभिर्हंसशुक्लशिरोरुहैः पलितकेशैः शिरोभिः साष्टाङ्गप्रणामेन महीपतनपांशुलैः महीपतनेन पांशुलै रजोव्याप्तैर्देहैश्च याचितस्त्वं निभृताचार निश्चलधर्मानुष्ठान निवर्तस्व । अत्र ब्राह्मणैर्नमस्कारः क्षत्रियस्य कथमिति न शङ्क्यं तत्त्वज्ञतया भगवदवतारत्वदृष्ट्या नमस्कारेणादोषात् । यद्वा राज्ञो विष्णवंशत्वेन नतौ न दोष इत्याहुः ॥२७॥

एवमपि गच्छन्तमेव दृष्ट्वाहुः,—बहूनामिति । ये द्विजा इहागता-

---

* "धर्मपथे स्थितम्" इति वा पाठः ।

भक्तिमन्तीह भूतानि जङ्गमा जङ्गमानि च।
याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय॥ २९॥
अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धृतवेगिनः।
उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः॥ ३०॥
निश्चेष्टाहारसञ्चारा वृक्षैकस्थाननिश्चिताः।
पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पनम् *॥ ३१॥
एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्त्तने।

त्वेषां बहूनां यज्ञाः इहकाले विततः सन्ति तेषां समाप्तिस्त्वन्निवर्तनायत्ता अनिवृत्तौ सर्वयज्ञविघ्नकर्तृत्वं त्वय्यापतिष्यतीति भावः॥ २८॥

न केवलं अस्मत्प्रार्थनैवापि तु सर्वभूतप्रार्थनापीत्याह,—भक्तीति। जङ्गमाजङ्गमानि सर्वाण्यपि भूतानि भक्तिमन्ति स्नेहवन्ति। तेषु त्वन्निवृत्तिं याचमानेषु भक्तेषु त्वमपि भक्तिं स्नेहं प्रदर्शय निवर्त्स्येति शेषः॥ २९॥

तेषां याच्ञाप्रकारमाह। मूलैः स्थावरत्वादुत् अत्यन्तं हृतवेगा अतस्त्वामनुगन्तुमशक्ता उन्नता उच्छ्रिताः पादपाः वायुवेगेन वायुवेगजशाखाचलनशब्दैर्विक्रोशन्तीव त्वन्निवर्तनायेति शेषः॥ ३०॥

चेष्टा गात्रचलनादिरूपा आहारार्थसञ्चारश्च तेभ्यो निर्गताः तद्रहिताः वृक्षरूपैकस्थान एव निश्चिता निश्चयेन स्थिताः न त्वाहारायापि भुवमवतीर्णाः। एवं मरणपर्यन्तव्यापारेण त्वां याचन्ते निवृत्तिमिति शेषः॥ ३१॥

---

* "सर्वभूतानुकम्पिनम्" इति वा पाठः।

ददर्श तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम् ॥ ३२ ॥
ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद्विमुच्य
श्रान्तान् हयान् सम्परिवर्त्य शीघ्रम् ।
पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गा-
नचारयद्वै तमसाविदूरे ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे राम-
निर्वासने ब्राह्मणानुनयो नाम पञ्चचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४५ ॥

निवर्तने निवर्तननिमित्तम् । विक्रोशतां तेषामनुग्रहाय मार्गे तिर्य्यक्प्रवाहत्वाद्राघवं वारयन्तीव तमसा ददृशे दृष्टा ॥ ३२ ॥

सम्परिवर्त्य श्रमापनुत्तये कृतविलुण्ठनान्विधाय तोयपरिप्लुताङ्गान् स्नापितान् तमसाया अविदूरे अचारयत् भक्षिततृणानकारयत् ॥ ३३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः ।
सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे ! प्रस्थिता वनम् ।
वनवासस्य भद्रन्ते न चोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥
पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः ।
यथानिलयमायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः ॥ ३ ॥
अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम ।

सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमब्रवीदित्यनेन सीतोद्देश्यकताप्यस्य वचसो ध्वनिता ॥ १ ॥

हे सौमित्रे ! वनवासस्य वनवाससम्बन्धिनिशानां मध्येऽद्यप्रवृत्ता इयं निशा वनं वनवासं प्रति पूर्वा प्रस्थिता प्राप्ता वनवासकालस्यैतत्-निशामारभ्य गणनीयत्वात् । अतस्त्वमुत्कण्ठितुमद्यप्रभृति पुरीत्सुक्येनायोध्यादिस्मरणं कर्तुं नार्हसि ॥ २ ॥

यथायोगं स्वस्वनिलयमायद्भिरागच्छद्भिर्मृगद्विजैर्निलीनानि सम्बद्धमन्तर्लीनतया व्याप्तानि अतएव शून्यानि अरण्यानि [illegible] दुःखिन्नानीववर्तन्तेतानि पश्य ॥ ३ ॥

सस्त्रीपुंसा शतानस्मांच्छोचिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥
अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः ।
त्वाञ्च माञ्च नरव्याघ्र! शत्रुघ्नभरतौ यथा ॥ ५ ॥
पितरञ्चानुशोचामि मातरञ्च यशस्विनीम् ।
अपि नान्धौ भवेतान्नौ रुदन्तौ तावभीक्ष्णशः ॥ ६ ॥
भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरञ्च मे ।
धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥ ७ ॥
भरतस्यानृशंसत्वं सञ्चिन्त्याहं पुनः पुनः ।
नानुशोचामि पितरं मातरञ्च महाभुज! ॥ ८ ॥
त्वया कार्य्यं नरव्याघ्र! मामनुव्रजता कृतम् ।
अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता ॥ ९ ॥

सस्त्रीपुंसा स्त्रीपुंसैः सहिता । अद्य अद्यप्रभृति ॥ ४ ॥
कुतस्तत्राह,—अनुरक्ता इति । बहुभिर्गुणैरिति सर्वान्वयि ॥ ५ ॥
नौ अस्मदर्थे अस्मन्निमित्तम् । अभीक्ष्णं मुहुर्मुहुः रुदन्तौ पितरौ अन्धौ न भवेतामपि भवेतामेवातः शोचामि तौ ॥ ६ ॥
अथवा तदनुशोकोऽस्माकं व्यर्थेत्याह,—भरत इति ॥ ७ ॥
अनृशंसत्वमक्रूरत्वम् ॥ ८ ॥
अथ लक्ष्मणानुगमनेन सन्तुष्ट आह,—त्वयेति । मामनुव्रजता त्वया तु यत् कार्य्यं कर्त्तव्यं तत् कृतमेव । हि यतस्त्वदनुव्रजनाभावे वैदेहीरक्षणार्थं

अद्भिरेव हि सौमित्रे ! वत्स्याम्यत्र निशामिमाम्।
एतद्धि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे सति ॥ १० ॥
एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः।
अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ११ ॥
सोऽश्वान् सुमन्त्रः संयम्य सूर्य्येऽस्तं समुपागते।
प्रभूतयवसान् कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १२ ॥
उपास्य तु शिवां सन्ध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपागताम्।
रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ॥ १३ ॥
तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैर्वृताम्।
रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सभार्य्यः संविवेश ह ॥ १४ ॥

सहायता सहायसमूहोऽन्वेष्टव्यः स्यात्। त्वमेकोऽपि सहायसमूहस्थानीय इति भावः। अतस्त्वमेव अद्यारभ्यैव सुखाहारादिकं सम्पादयेति शेषः ॥९॥

अहं तु अत्र तमसातीरे इमां निशामद्भिरेव कृतप्राणरक्षणो वत्स्यामि प्रथमदिनत्वात्। वनवाससङ्कल्पांगत्वेनेति शेषः। तदेवाह,— एतद्धीति। वन्ये सत्यपीत्यन्वयः॥ १० ॥ ११ ॥

संयम्य यथायोग्यं बन्धनं कृत्वा प्रभूतयवसान् प्रभूतघासान् प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः ॥ १२ ॥

शयनं शयनस्थलम्। शर्करापांसूत्क्षेपणादिना चक्रे इत्यन्वयः॥१३॥

वृक्षदलैर्वृक्षपर्णैः सौमित्रिणा सार्द्धं सूतेन कृतां शय्यां वीक्ष्य सभार्य्यः संविवेश ॥ १४ ॥

सभार्य्यं संप्रसुप्तन्तु भ्रान्तं संप्रेक्ष्य लक्ष्मणः ।
कथयामास सूताय रामस्य विविधान् गुणान् ॥ १५ ॥
जाग्रतोरेव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः । *
सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १६ ॥
गोकुलाकुलतीरायाः तमसाया विदूरतः ।
अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥
उत्थाय च महतेजाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च ।
अब्रवीत् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १८ ॥

गुणान् कथयामास जागरणार्थमिति भावः ॥ १५ ॥

तां रात्रिमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । उदितो रविः अरुणोदय-कालो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

गोकुलैराकुलं व्याप्तं तीरं यस्याः तस्यास्तमसायास्तीरे विदूरतः द्विजसंवेशदेशादतिदूरदेशेऽतिसन्धाय गमनसौकर्य्यार्थमवसत् । प्रकृति-साहित्यं तमसातीरवासमात्रे बोध्यम् ॥ १६ ॥

निशाम्य अवलोक्य निद्राणा इति शेषः ॥ १८ ॥

---

* "जाग्रतोरेव सा रात्रिस्तयोः सौमित्रिसूतयोः ।
जगाम तमसातीरे रामस्य—"
इति वा पाठः ।

अस्मदपेक्षान् सौमित्रे ! निर्व्यपेक्षान् गृहेष्वपि * ।
वृक्षमूलेषु संसक्तान् † पश्य लक्ष्मण ! साम्प्रतम् ॥ १९ ॥
यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्त्तने ।
अपि प्राणान् नशिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् ॥२०॥
यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु ।
रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयम् ॥ २१ ॥
अतो भूयोऽपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः ।
स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलेषु संश्रिताः ॥ २२ ॥

अस्मद्व्यपेक्षान् अस्मास्वेव विशेषेणापेक्षावतः अतएव गृहेषु निर्व्यपेक्षान् निरपेक्षान् अमात् साम्प्रतं अरुणोदयेऽपि सुप्तान् ॥ १९ ॥

एते पौरा अस्मन्निवर्तने यथा नियमं यत्नं कुर्वन्ति तथा जाने अपि प्राणान् नशिष्यन्ति त्यक्ष्यन्ति नतु अस्मन्निवर्तनविषयं निश्चयं त्यक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

अतो यावदिति । लघु शीघ्रम् ॥ २१ ॥

शीघ्रगमने हेतुमाह,—अत इति । एतदनन्तरमेते यतो मामनुरक्ता अतो भूयोऽपि न स्वपेयुरतो यावन्नोत्तिष्ठन्ति तावच्छीघ्रं गच्छाम इत्याशयः ॥ २२ ॥

---

* "गृहेष्विमान्" इति वा पाठः ।
† "संसुप्तान्" इति वा पाठः ।

पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः ।
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥
अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ।
रोचते मे तथा प्राज्ञ ! क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥
अथ रामोऽब्रवीत्सूतं शीघ्रं संयुज्यतां रथः ।
गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ! ॥ २५ ॥
सूतस्ततः संत्वरितः स्यन्दनन्तैर्हयोत्तमैः ।
योजयित्वा तु रामस्य प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥
अयं युक्तो महाबाहो ! रथस्ते रथिनाम्बर ! ।
त्वरयारोह भद्रन्ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥
तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः ।
शीघ्रगामाकुलावर्त्तां तमसामतरन्नदीम् ॥ २८ ॥

तत्र हेत्वन्तरमाह,—पौरा हीति । आत्मकृतात् आत्मनिमित्तकात् । आत्मना आत्मनिमित्तकेन योज्याः संयोज्याः ॥ २३ ॥

आरुह्यतां रथ इति शेषः ॥ २४ ॥

ततः संयोजितेन तेन रथेनेत्यर्थः । शीघ्रं गच्छ रथयोजनायेति शेषः । प्रभो समर्थ ॥ २५ ॥ २६ ॥

युक्तः सज्जः ॥ २७ ॥

परिच्छदो धनुःकवचादि । आकुलावर्तां निबिडावर्तांम् आवर्तैराकुलामिति वा ॥ २८ ॥

स सन्तीर्य्य महाबाहुः श्रीमान् शिवमकण्टकम्।
प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनाम् ॥ २९ ॥
मोहनार्थन्तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः।
उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमारुह्य सारथे! ॥ ३० ॥
मुहूर्त्तन्त्वरितं गत्वा निवर्त्तय रथं पुनः।
यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१ ॥
रामस्य तु वचः श्रुत्वा तथा चक्रे च सारथिः।
प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥
तौ संप्रयुक्तन्तु रथं समास्थितौ
तदा ससीतौ रघुवंशवर्द्धनौ।

भयदर्शिनामप्यभयं मार्गं राजमार्गमित्यर्थः ॥ २९ ॥

त्वमेव रथमास्थायोदङ्मुखः प्रयाहि मत्प्रतिनिवृत्तिबुद्ध्युत्पादनेन जनमोहनाय, नतु वयं, व्रतभङ्गापत्तेः ॥ ३० ॥

तदेवाह,—मुहूर्त्तमिति। न विद्युर्वनमेव गत इति न जानीयुः ॥३१॥

तथा चक्रे। उदङ्मुखतया गत्वा मार्गान्तरेण निवृत्तिपूर्वकमागत्य एवं हि रामः प्रतिनिवृत्त इति पौरभ्रमः सिध्यति। महामायाधिष्ठातु-र्भगवत इयता क्रियया पौरमोहनं नाश्चर्य्यायेति मन्तव्यम्। प्रत्यवेदयत् आरोहणार्थमज्ञापयत् ॥ ३२ ॥

संप्रयुक्तं सम्यगानीयदर्शितम्। समास्थितावारूढौ अभूतामिति

प्रचोदयामास ततस्तुरङ्गमान्
स सारथिर्येन पथा तपोवनम् ॥ २३ ॥
ततः समास्थाय रथं महारथः
ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ ।
उदङ्मुखन्तन्तु रथं चकार सः
प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
तमसावतरणं नाम षट्चत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४६ ॥

शेषः । येन पथा मार्गेण तपोवनं प्राप्यत इति शेषः । ततस्तेन मार्गेण तुरङ्गमान् प्रचोदयामास ॥ २३ ॥

उक्तं निगमयति,—तत इति । प्रयाणापेक्षितं माङ्गल्यं शुभं यन्निमित्तं शकुनं तद्दर्शनात् तदनुभवहेतोरुदङ्मुखं रथं चकार स्थापयामास । तत आवृत्य दक्षिणाभिमुखतया वनं ययौ ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः।

प्रभातायान्तु शर्वर्य्यां पौरास्ते राघवं विना।
शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः॥ १॥
शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्ततस्ततः।
आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः॥ २॥
ते विषादार्त्तवदना रहितास्तेन धीमता।
कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म मनीषिणः॥ ३॥
धिगस्तु खलु निद्रां तां ययाऽपहृतचेतसः।
नाद्य पश्याम हे रामं पृथूरस्कं महाभुजम्॥ ४॥
कथं रामो महाबाहुः स तथा वितथक्रियः।
भक्तं जनमभित्यज्य प्रवासं तापसो गतः॥ ५॥

शोकेनोपहृता अतएव निश्चेष्टाः हृतचेतसो मूर्च्छिताः॥ १॥

परिद्यूनाः खिन्नाः। आलोकम् आलोकसाधनं रथोद्धतधूल्यापि॥ २॥ ३॥

यया निद्रया। "निद्रां भगवतीं विष्णोः" इत्यादिना मार्कण्डेयेन तस्या भगवन्मायारूपत्वाभिधानात्। तदावरणादेव च विषयाविष्टानां भगवद्दर्शनं प्रसिद्धं श्रुतिशिरःसु। पश्यामह इति तद्भार्थः। हे इति सम्बोधनं वा परस्परम्॥ ४॥

यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान् ।
कथं रघूणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ॥ ६ ॥
इहैव निधनं यामो महाप्रस्थानमेव वा ।
रामेण रहितानां नो किमर्थं जीवितं हितम् ॥ ७ ॥
सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च ।
तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोऽथ पावकम् ॥ ८ ॥
किं वक्ष्यामो महाबाहुरनसूयः प्रियंवदः ।
नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ॥ ९ ॥
सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान् राघवं विना ।
भविष्यति निरानन्दा सस्त्रीबालवयोधिका ॥ १० ॥
निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं महात्मना ।
विहीनास्तेन च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीम् ॥ ११ ॥

तथा वितथा मोघा क्रिया यस्य सः त्यक्त्वा गत इदमनुचितं तस्येति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

निधनं प्रायोपवेशेन मरणम् । महाप्रस्थानं मरणदीक्षापूर्वकमुत्तराभिमुखगमनम् । तद्रहितानां जीवितं किमर्थं कस्मै फलाय हितं न कस्यापीत्यर्थः अतो मरणमेव श्रेयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रामवृत्तान्तं पृच्छन्तं जनं प्रति किं वक्ष्यामः । अस्माभी राघवो वनं नीतः प्रापित इति उत्तरं देयमिति चेदिदं वक्तुं कथं क्षमं वक्तुमशक्यमयोग्यञ्चैतत् अन्यच्च न सदुत्तरमिति भावः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

इतीव बहुधा वाचो बाहुमुद्यम्य ते जनाः ।
विलपन्तिस्म दुःखार्त्ता हृतवत्सा इवाग्र्यगाः * ॥ १२ ॥
ततो मार्गानुसारेण गत्वा किञ्चित्ततःक्षणम् ।
मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३ ॥
रथमार्गानुसारेण न्यवर्त्तन्त मनस्विनः ।
किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ॥ १४ ॥
ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः ।
अयोध्यामगमन् सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ १५ ॥
आलोक्य नगरीं ताञ्च क्षयव्याकुलमानसाः ।
आवर्त्तयन्त तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीड़ितैः ॥ १६ ॥

अग्रे भवा अग्र्याः पुरोगामिन्यस्ताश्च तागाश्चेत्यर्थः । यद्वा अग्र्या मुख्याः पुष्टत्वदुग्धवत्त्वादिगुणा गाव इवेत्यर्थः । गा इत्यार्षम् ॥ १२ ॥

ततः मार्गानुसारेण अतिसन्धानप्रवर्त्तितमार्गानुसारेण किञ्चित् क्षणं किञ्चित् कालं गत्वा । ततो मार्गनाशात् वञ्चनया मार्गान्तरे प्रवृत्त्या रथमार्गादर्शनात् महता विषादेन समभिप्लुताः व्याप्ताः ॥ १३ ॥

किमिदं यद्रथमार्गादर्शनं इतः परं किं करिष्यामः । अहो दैवेनोपहता वयमिति वदन्तो न्यवर्त्तन्तेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

व्यथिताः सज्जना यस्यां तां सत्पदेन कैकेय्या व्यावृत्तिः ॥ १५ ॥

---

* 'विवत्सा इव धेनवः' इति वा पाठः ।

एषा रामेण नगरी रहिता नातिशोभते ।
आपगा गरुडेनेव ह्रदादुद्धृतपन्नगा ॥ १७ ॥
चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् ।
अपश्यन्निहतानन्दं नगरन्ते विचेतसः ॥ १८ ॥
ते तानि वेश्मानि महाधनानि
दुःखेन दुःखोपहता विशन्तः ।
नैव प्रजग्मुः स्वजनं परं वा
निरीक्ष्यमाणाः प्रविनष्टहर्षाः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे प्रकृतीनां नगर प्रत्यागमनं नाम सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

क्षयो हर्षक्षयस्तेन व्याकुलमानसाः । यद्वा क्षयं गृहं प्रति व्याकुलं गन्तव्यं न वेत्येवं रूपं मानसं येषां तादृशाः आवर्त्तयन्त अमुञ्चन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

दुःखेन रामवियोगदुःखेनोपहताः कथं गृहं प्रवेष्टव्यमिति दुःखेन विशन्तोऽपि नैव प्रजग्मुः । स्ववेश्म परवेश्मविवेकं नाज्ञासिषुः । तथा निरीक्ष्यमाणा अपि स्वजन परजनविवेकं न प्राप्तवन्तः ॥ १९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

तेषामेवं विषखानां पीड़ितानामतीव च ।
बाष्यविमुतनेचाणां सशोकानां मुमूर्षया ॥ १ ॥
अभिगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम् ।
उद्गतानीव सत्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥ २ ॥
स्वं स्वं निलयमागम्य पुचदारैः समावृताः ।
अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः ॥ ३ ॥
न चाहृष्यन् न चामोदन्वणिजो न प्रसारयन् ।
न चाशोभन्त पण्यानि नापचन् गृहमेधिनः ॥ ४ ॥

तेषामित्यादि पद्यद्वयमेकं वाक्यम् । मुमूर्षयोपलक्षितानां अमनस्विनां दुर्मनसां खिन्नानामिति यावत् । सत्वान्यसवः उद्गतानीव उत्क्रान्तानीव । मृतप्राया जाता इति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

बाष्पेण पिहिताननाः अश्रुव्याप्तमुखा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

हर्षः शारीरो मुखविकासादिरूपः । मोद आन्तरो हर्षः । परस्मैपदमार्षम् । प्रसारयन् प्रासारयन्नित्यर्थः । प्रसारितान्यपि नाशोभन्त ॥ ४ ॥

नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन् विपुलं वा धनागमम् ।
पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ॥ ५ ॥
गृहे गृहे रुदत्यश्च भर्त्तारं गृहमागतम् ।
व्यगर्हयन्त दुःखार्त्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान् ॥ ६ ॥
किं नु तेषां गृहैः कार्य्यं किं दारैः किं धनेन वा ।
पुत्रैर्वापि सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ७ ॥
एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया ।
योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन् वने ॥ ८ ॥
आपगाः कृतपुण्याश्च पद्मिन्यश्च सरांसि च ।

नष्टमिति । चिरनष्टधनस्य विपुलस्यागमं लाभं दृष्ट्वापि नाभ्यनन्दन् । वा शब्द एवार्थे । नाभ्यनन्दन्नेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

व्यगर्हयन्त । राघवमप्रतिनिवर्त्य किमर्थं यूयमागता इत्येवं वाग्रूपैः तोत्रैः अङ्कुशैः ॥ ६ ॥

तेषां रामं विना आगतानाम् । रामं राजानं विना सर्वस्यास्थिरत्वात् । किञ्च भगवन्तं राममादरेणापश्यन्तो ये गृहपुत्रदारसुखादिव्यासक्तया प्रतिनिवृत्तास्तेषां पुनः पुनः संसारप्राप्तिरेव नतु कदापि मोक्ष इत्याशयः । तस्य मायिकरूपदर्शनेपि चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षोपयोगिज्ञानाधिकारो भवति ॥ ७ ॥

सत्पुरुषः भाग्यवान् पुरुषः सीता च भाग्यवती । यो वने रामं परिचरन् अनुगच्छति ॥ ८ ॥

येषु यास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचिः ॥ ९ ॥
शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः ।
आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥ १० ॥
काननं वापि शैलं वा यं रामोऽनुगमिष्यति ।
प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यन्त्यनर्चितुम् ॥ ११ ॥
विचित्रकुसुमापीड़ा बहुमञ्जरिधारिणः ।
राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः ॥ १२ ॥
अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च ।
दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्गिरयो राममागतम् ॥ १३ ॥
प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ।

सीता लक्ष्मणावेवेति किं वाच्यम् अचेतना आपगादयोऽपि सभाग्याः ननु यूयमित्याहुः । आपगा इति विगाह्य स्नात्वा ॥ ९ ॥

रम्यकाननाः चारुवृक्षसङ्घाः अनूपोजलप्रायदेशः ॥ १० ॥

ते शैलादयः । अनर्चितुं न शक्ष्यन्ति अर्चितुमेव शक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तदेव दर्शयति । विचित्रेत्यादि । विचित्रैः कुसुमैरापीड़ः शिरोभूषणमेषाम् । बह्वीर्मञ्जरीः पुष्पस्तवकान् धर्तुं शीलमेषाम् । छान्दसो ह्रस्वः । नगाः वृक्षाः दर्शयिष्यन्ति आत्मानमिति शेषः । स्वस्य पुष्पाञ्जलिरूपार्चायां ते शक्ता इति भावः ॥ १२ ॥

गिरयो दर्शयिष्यन्ति स्वगत वृक्षद्वारेति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

विदर्शयन्तो विविधान् भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् ॥ १४ ॥
पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् ।
यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ॥ १५ ॥
स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च ।
पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ॥ १६ ॥
पादच्छायासुखं भर्त्तु*स्तादृशस्य महात्मनः ।
स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १७ ॥
वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयञ्च राघवम् ।
इति पौरस्त्रियो भर्तृन् दुःखार्त्तास्तत्तदब्रुवन् ॥ १८ ॥

पादपा रमयिष्यन्ति स्वमूलाकीर्यमाणपल्लवकुसुमरचित शय्यास्विति शेषः यत्र रामः वसतीति शेषः ॥ १५ ॥

भयाभावादौ हेतुः स हि शूर इत्यादि । नोऽस्माकमदूरात् पुरा भवति यावत् पुरेति भविष्यति लट् आसन्नो भविष्यतीत्यर्थः । अतो राघवमनुगच्छाम प्रार्थनायां लोट् ॥ १६ ॥

पादच्छाया छायापदेनानुग्रहहेतुभूता सेवा लक्ष्यते । भर्तूरामचन्द्रस्य पादसेवैव नः परमसुखं सुखसाधनम् । गतिः शरणम् । परायणं शाश्वतप्रतिष्ठा ॥ १७ ॥

वयं स्त्रियः यूयं पुरुषाः ॥ १८ ॥

---

* 'पादच्छाया सुखोदर्का' इति वा पाठः ।

युष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति।
सीता नारी जनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति॥ १९॥
कोन्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च।
संप्रीयेता मनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा॥ २०॥
कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत्।
न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः॥ २१॥
यया पुत्रश्च भर्त्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात्।
कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी॥ २२॥
कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका हि वसेमहि।
जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे॥ २३॥

अप्राप्तप्राप्तिर्योगः। प्राप्तरक्षणं क्षेमम्॥ १९॥

अप्रतीतेन असुखेन सोत्कण्ठितजनेन उत्कण्ठितजनसहितेन अतएवामनोज्ञेन हृतचेतसा चित्तनाशकेन वासेन कोऽनुसंप्रीयेतेत्यर्थः॥२०॥

यदि चेदिति समुदायो यद्यर्थः। अधर्म्यमधर्मयुक्तम् अतएवानाथवत् नाथरहितं स्यात्। जीवितेनार्थः जीविताभिप्रायोऽर्थोऽपि न पुत्रादिभ्यस्तु सुतरां नेत्यर्थः॥ २१॥

पुत्रो रामः परिहरेत् त्यागात् परिहरेत्। पुत्रभर्तृत्यागिन्या इतरत्यागः कियानिति भावः॥ २२॥

जीवन्त्याः कैकेय्या राज्ये तया भृतकाः पोषिता हि अपि जीवन्त्यो न वसेमहि न वसेम इममर्थं प्रति पुत्रैरपि शपामहे॥ २३॥

या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्घृणा।
कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्यां दुष्टचारिणीम्॥ २४॥
उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्भमनायकम्।
कैकेय्यास्तु कृते सर्वं विनाशमुपयास्यति॥ २५॥
न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः।
मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरम्॥ २६॥
ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुःखिताः।
राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत॥ २७॥
मिथ्याप्रव्राजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः।
भरते सन्निबद्धाःस्म * सौनिके पशवो यथा॥ २८॥

अधर्म्यां अधर्मयुताम्॥ २४॥

अनालम्भम् अयत्नम् तत्र हेतुरनायकमिति कृते तन्निमित्तम्॥ २५॥

विलोपो नाशः॥ २६॥

ते यूयं पुरुषाः सस्त्रीका इति शेषः। आलोड्य पेषयित्वा। अश्रुतिं वापि यत्र देशे कैकेय्या नामश्रवणमपि न भवति तादृशं दूरदेशं वा गच्छतेत्यर्थः॥ २७॥

मिथ्याप्रव्राजितः मिथ्यावरकल्पनया प्रव्राजितोऽभूत्। ततः कैकेयी-

---

* 'सन्निविष्टाः स्म' इति वा पाठः।

पूर्णचन्द्राननः श्यामो गूढ़जत्रुररिन्दमः।
आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः॥ २९॥
पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः।
सौम्यश्च सर्वलोकस्य चन्द्रवत् प्रियदर्शनः॥ ३०॥
नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातङ्गविक्रमः।
शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन् स महारथः॥ ३१॥
ता स्तथा विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः।
चक्रुश्च दुःखसन्तप्ता मृत्योरिव भयागमे॥ ३२॥
इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम्।
जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्त्तत॥ ३३॥

वशगे भरते राजनि वसति सौनिके सूना पशुवधस्थानं तत्र भवे हिंसके तत्समीपे पशवो यथा निश्चितमरणास्तथा संनिबद्धाः स्मः सन्निविष्टा भवामः॥ २८॥

इदानीं तद्गुणवर्णनेनात्मानमाप्याययन्ति। पूर्णेत्यादि॥ २९॥

पूर्वाभिभाषी सौहार्दप्रदर्शनाय परभयापगमाय च सर्वत्र पूर्वभाषणशीलः॥ ३०॥ ३१॥

मृत्योरिव भयागमे मृत्युहेतुकभयागम इवेत्यर्थः॥ ३२॥

विलपन्तीनां दुःखं दृष्ट्वेति शेषः। रविरस्तं जगाम। तदीयदुःखदर्शनासहिष्णुतया रविरपि शीघ्रमस्तिरभूदित्याशयः॥ ३३॥

नष्टज्वलनसन्तापा प्रशान्ताध्यायसत्कथा ।
तिमिरेणानुलिप्तेव तदा सा नगरी बभौ ॥ ३४ ॥
उपशान्तवणिकपण्या नष्टहर्षा निराश्रया ।
अयोध्या नगरी चासीन्नष्टतारमिवाम्बरम् ॥ ३५ ॥

तदा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा
यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते ।
विलप्य दीना रुरुदुर्विचेतसः
सुतैः हि तासामधिकोपि सोऽभवत् ॥ ३६ ॥
प्रशान्तगीतोत्सवनृत्यवादना
विभ्रष्टहर्षा पिहितापणोदया ।

नष्टो होमाद्यर्थोऽपि ज्वलनसन्तापो ज्वलनसंगमो * यस्याम् । प्रशान्ता अध्याया अध्ययनानि सत्कथाश्च यस्यां सा ॥ ३४ ॥

निराश्रया रामरूपाश्रयराहित्यात् ॥ ३५ ॥

सुतैः तृतीयार्थे । सुतेभ्योऽपि तासां स अधिकोऽभवत् ॥ ३६ ॥

वादनं वादित्रं प्रशान्तानि गीतोत्सववादित्राणि यस्यां सा । पिहितआपणानां पण्यवस्तूनामुदयः प्रसारणं यस्यां सा । संत्तपितोदकः

---

* होमाद्यर्थमुद्बोधो यस्याम् इति वा ।

तदा ह्ययोध्या नगरी बभूव सा
महार्णवः संक्षपितोदको यथा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
पौरनारीविषादो नाम अष्टचत्वारिंशः
सर्गः ॥ ४८ ॥

क्षीणोदकः । संक्षुभितोदक इति पाठे क्षैभ्यात् संक्षुभितोदक इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् ।
जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥
तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा ।
उपास्य तु शिवां सन्ध्यां विषयानत्यगाहत ॥ २ ॥
ग्रामान् विकृष्टसीमान्तान् पुष्पितानि वनानि च ।
पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ॥ ३ ॥
शृण्वन् वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।

अथ रामवृत्तान्तमाह,—रामोऽपीति । तेनैव यच रात्रिशेषे स्थिजावस्थितास्तेनैव । महदन्तरं बहुदूरम् ॥ १ ॥

व्यपायात् गता । विषयो देशः ॥ २ ॥

विशेषेण कृष्टाः सीमान्ता येषु । अनेन सौराज्यं ध्वनितम् । तान्यतिक्रामन् शनैरिव शीघ्रं ययौ । रमणीयदेशादिदर्शनपारवश्यात् अतिशीघ्रमपि गमनं शनैरिव प्रत्यभादित्यर्थ इति तीर्थः । शरैरिवेति पाठः । शरसदृशवेगवद्भिरुत्तमैरित्यर्थः इति कतकः ॥ ३ ॥

ग्रामाः महान्तः संवासाः स्वल्पग्रामाः । शृण्वन्नययावित्यन्वयः । ता वाच आह,—राजानं धिगित्यादि । आश्रितं प्राप्तम् ॥ ४ ॥

* राजानं धिक् दशरथं कामस्य वशमास्थितम् ॥ ४ ॥
हा नृशंसाद्य कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी ।
तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णकर्मणि वर्त्तते ॥ ५ ॥
या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् ।
वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम् † ॥ ६ ॥
अहो दशरथो राजा निस्नेहः स्वसुतं प्रति ।
प्रजानामनघं रामं परित्यक्तमिहेच्छति ॥ ७ ॥
एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् ।
शृण्वन्नतिययौ वीरः कोशलात् कोशलेश्वरः ॥ ८ ॥

पापा पापकर्मारब्धशरीरा । पापानुबन्धिनी पापकर्मनिरता । तीक्ष्णा क्रूरदर्शना । संभिन्नमर्य्यादा त्यक्तमर्य्यादा ॥ ५ ॥

ईदृशं अनेककल्याणगुणवन्तं सानुक्रोशं सदयम् ॥ ६ ॥

प्रजानां प्रियमिति शेषः । यद्वा प्रजाविषयेऽनघं पापरहितम् ॥७॥

कोशलानति अतिक्रम्य ययौ ॥ ८ ॥

---

* 'विगर्हितां हि कैकेयीं क्रूरां क्रूरेण कर्मणा ।'
इत्यधिकं पाश्चात्याः पठन्ति ।

† 'कथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी ।
सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभविष्यति ॥'
इत्यधिकं पाश्चात्याः पठन्ति ।

ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीम् ।
उत्तीर्य्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशम् ॥ ९ ॥
गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतवहां नदीम् ।
गोमतीं गोयुतानूपामतरत्सागरङ्गमाम् ॥ १० ॥
गोमतीञ्चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः ।
मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यन्दिकां नदीम् ॥ ११ ॥
स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा ।
स्फीतां राष्ट्रवृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ १२ ॥
सूत इत्येवमाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः ।
हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥

शिववारिवहां शिवानि वारीणि वहन्तीम् ॥ ९ ॥

गोभिर्युतान्यनूपानि जलप्रायदेशा यस्यां सागरङ्गमाम् इत्यनेन यमुनावत्तस्या अपि पृथक्सागरप्रवेशं सूचयति ॥ १० ॥

स्यन्दिकां तदाख्याम् ॥ ११ ॥

सः अतीतस्यन्दिकः महीं स्यन्दिकासीमां कोसलदेशरूपां राष्ट्रवृताम् अवान्तरजनपदावृतां वैदेहीमन्वदर्शयत् । इक्ष्वाकवे मनुना दत्तकोसलदेशस्य दक्षिणसीमां कथयामासेत्यर्थः । यद्यपीक्ष्वाक्वादयः सार्वभौमास्तथापि तेषां स्वराजधानीत्वात् स्पन्दः कोसलदेश एव । सार्वभौमत्वं तु तद्देशसिंहासनाधिष्ठातृसकलराजपालनीयात्वमेवेत्यलम् ॥ १२ ॥

कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने ।
मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च सङ्गतः ॥ १४ ॥
नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने ।
रतिर्ह्येषातुला लोके राजर्षिगणसम्मता ॥ १५ ॥
राजर्षीणां हि लोकेस्मिन् रत्यर्थं मृगया वने ।
काले कृतान्तां मनुजैर्धन्विनामभिकाङ्क्षिताम् * ॥ १६ ॥

आभाष्य संबोध्य। हंसमत्तस्वरः मत्तहंसस्वरः ॥ १३ ॥

अथ परिगृहीतमनुष्यदेहस्य तद्देहग्रहणानुरूपोऽभिनयः कदेति आगम्य अतिक्रान्तं स्वदेशमिति शेषः ॥ १४ ॥

ननु मृगयायाः—

स्त्रीद्यूतमृगयामद्य वाक्पारुष्योग्रदण्डताः ।
अर्थस्य दूषणञ्चेति राज्ञां व्यसनसप्तकम् ॥

इत्युक्तैर्व्यसनानां निषेधाच्च कथं तदिच्छेत्यतआह,—नात्यर्थमिति। प्रजान्यायचिन्तादिवैमुख्यापादकतया अत्यन्तरतेरेव तस्यां निषेधात्। ननु सर्वथैव निषेधोऽस्त्यत आह,—एषा रतिः क्रीड़ा लोके राजर्षिगणसम्मता अतोऽतुला न सर्वथा निषिद्धेत्यर्थः। गजादयो न हन्तव्या मृगयायां महर्षिभिरित्यादिनास्या अप्यनुमतत्वमिति भावः ॥ १५ ॥

राजर्षीणां हीति श्लोकः पुनरुक्तार्थकइव कतकासम्मतश्चेति बोध्यम्। एवं हि तद्व्याख्या। हि यतः अस्मिन् लोके राजर्षीणां वने मृगयारत्यर्थमासीत्। अतोऽहमपि काले श्राद्धादिकाले। मनुजैः मनुपुत्रैः

---

* पाश्चात्यैः परिहृतम्।

स तमध्वानमैक्ष्वाकः सूतं मधुरया गिरा ।
तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामस्य सरिदुत्तरणं नाम एकोनपञ्चाशः
सर्गः ॥ ४९ ॥

सदाचारपरैरपि कृतां खीकृतां धन्विनां चञ्चललक्ष्येषु इषुसिद्ध्यर्थमभिकांक्षितां नात्यर्थमभिकांक्षामीति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

तं तमर्थमभिप्रेत्य विषयीकृत्य मधुरया गिरा सूतं प्रति वाक्यमुदीरयन् स ऐक्ष्वाको रामस्तमध्वानं ययाविति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

विशालान् कोशलान् रम्यान्यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः ।
अयोध्यामुन्मुखो धीमान् प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
आपृच्छे त्वां पुरिश्रेष्ठे ! काकुत्स्थपरिपालिते ! ।
दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥ २ ॥
निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः ।
पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह सङ्गतः ॥ ३ ॥
ततो रुचिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ॥ ४ ॥
अनुक्रोशो दयाचैव यथार्हं मयि वः कृतः ।

अथ जन्मभूमिप्रयुक्तस्नेहेन निर्गमनकाले शिष्टाचारपरिप्राप्ततया च स्वदेशमापृच्छति स्वस्वरूपगोपनाय । विशालानिति । यात्वा तदन्तं गत्वा ॥ १ ॥

हे पुरिश्रेष्ठे ! त्वां त्वत्सम्बन्धिदैवतानि च आपृच्छे प्रार्थयामि ॥२॥ प्रार्थनाप्रकारमाह,—निवृत्तेति ॥ ३ ॥

जानपदं जनं स्वदर्शनार्थं तत्रागतं तेषामश्रुपूर्णमुखत्वात् लोकव्यवहारानुसारेण नटइव स्वयमप्यश्रुपूर्णमुखः ॥ ४ ।

चिरं दुःखस्य पापीयो गम्यतामर्थसिद्धये ॥ ५ ॥
तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
विलपन्तो नरा घोरं व्यतिष्ठंश्च क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥
तथा विलपतां तेषामतृप्तानाञ्च राघवः ।
अचक्षुर्विषयं प्रायाद्यथार्कः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥
ततो धान्यधनोपेतान् दानशीलजनान् शिवान् ।
अकुतश्चिद्भयान् रम्यांश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८ ॥
उद्यानाम्रवनोपेतान् सम्पन्नसलिलाशयान् ।
तुष्टपुष्टजनाकीर्णान् गोकुलाकुलसेवितान् ॥ ९ ॥

अनुक्रोशः आदरोऽनुतापो वा दया कारुण्यं यथायोग्यं मयि वः युष्माकं युष्माभिरिति यावत् कृतः कृता च । दुःखस्य चिरमनुभव इति शेषः पापीयः अशोभनम् । अतो युष्माभिर्गम्यताम् । वयमप्यर्थ-सिद्धये पित्रनुज्ञातार्थसिद्धये अवतारप्रयोजनार्थसिद्धये इति कृत्स्नं गच्छाम इति शेषः । व्याख्यानान्तरं तुच्छप्रयोजकत्वान्नोक्तम् ॥ ५ ॥

ते एवं रामेण बोधिताः ॥ ६ ॥

अतृप्तानां दर्शनतृप्तिरहितानां क्षणदामुखे सायंकालेऽर्को यथा तथा अचक्षुर्विषयं देशं गतः ॥ ७ ॥

तदेवाह,—वाल्मीकिः । तत इति । दानशीला जना येषु तान् । चैत्यैर्देवताधिष्ठानवृक्षैर्यूपैश्च समावृतान् ॥ ८ ॥

गोकुलैराकुलतया सेवितान् ॥ ९ ॥

रच्चणीयान् नरेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् ।
रथेन पुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्त्तत ॥ १० ॥
मध्येन मुदितं स्फीतं रम्योद्यानसमाकुलम् ।
राज्यं भोज्यं नरेन्द्राणां ययौ धृतिमतां वरः ॥ ११ ॥
तत्र त्रिपथगां दिव्यां शीततोयामशैवलाम् ।
ददर्श राघवो गङ्गां रम्यां ऋषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥
आश्रमैरविदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलङ्कृताम् ।
कालेऽप्सरोभिर्हृष्टाभिः सेविताम्भोह्रदां शिवाम् ॥ १३ ॥
देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभिताम् ।
नागगन्धर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम् ॥ १४ ॥

नरेन्द्राणां रच्चणीयान् ग्रामश्च इति शेषः । नरेन्द्ररच्चणयोग्यैकैक-ग्रामान् इतरनरेन्द्रराज्यतुल्यैकैकग्रामानिति यावत् ॥ १० ॥

मध्येन मध्यगत्या नरेन्द्राणामितरेषां भोज्यं राज्यं देशं ययौ। स्वदेशत्वाभावेन तज्जनानुयानशङ्काभावात् । शनैर्देशसौभाग्यं पश्यन् अगमदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तत्र अयोध्याराज्याद्दक्षिणराज्ये ॥ १२ ॥

काले क्रीड़ाकाले सेविता अम्भःपूर्णह्रदा यस्यां ताम् ॥ १३ ॥

नागपत्नीभिर्गन्धर्वपत्नीभिश्च सेवितां सततं शिवमित्यनेन महा-निशायामपि तस्यां स्नानाद्यधिकारः सूचितः । तदुक्तं भारते । भुक्त्वा

देवाक्रीड़शताकीर्णां देवोद्यानयुतां नदीम्।
देवार्थमाकाशगमां विख्यातां देवपद्मिनीम्॥ १५॥
जलाघाताट्टहासोग्रां फेननिर्मलहासिनीम्।
क्वचिद्वेणीकृतजलां क्वचिदावर्त्तशोभिताम्॥ १६॥
क्वचित् स्तिमितगम्भीरां क्वचिद्वेगसमाकुलाम्।
क्वचिद्गम्भीरनिर्घोषां क्वचिद्भैरवनिःस्वनाम्॥ १७॥
देवसंघाप्लुतजलां निर्मलोत्पलसंकुलाम्।
क्वचिदाभोगपुलिनां क्वचिन्निर्मलवालुकाम्॥ १८॥

वा यदि वाभुक्ता रात्रौ वा यदि वा दिवा। न कालनियमः कश्चित् गङ्गां प्राप्य सरिद्वरामिति॥ १४॥

देवानामाक्रीड़ैः क्रीड़ापर्वतैर्हिमवत उभयतीरवर्त्तिभिर्युक्तां देवार्थं देवानां स्नानपानादिप्रयोजनाय तत्प्रार्थनया आकाशगतां देवपद्मिनीं देवभोग्यहेमपद्मवतीम्॥ १५॥

शिलामयस्थले यो जलाघातशब्दस्तद्रूपाट्टहासेनोग्राम्। पाठान्तरे जलेनाधूताः प्रक्षालिताः गुहाग्राः गुहामुखानि यया ताम्। फेनरूपो यो निर्मलो हासो मन्दहासस्तद्वतीम्। एवमादिना स्त्रीरूपेण वर्णनं प्रवाहरूपाया गङ्गाया इति बोध्यम्। वेणीकृतजलां द्विचिजल-संयोगात्॥ १६॥

स्तिमिता निश्चला सा चासौ गम्भीरा च तां गम्भीरनिर्घोषां मृद-ङ्गादिवत् भैरवनिःस्वनां बमन्यादिवत्॥ १७॥

हंससारससंघुष्टां चक्रवाकोपशोभिताम् ।
सदा मत्तैश्च विहगैरभिपन्नामनिन्दिताम् ॥ १९ ॥
क्वचित्तीररुहैर्वृक्षैर्मालाभिरिव शोभिताम् ।
क्वचित्फुल्लोत्पलच्छन्नां क्वचित् पद्मवनाकुलाम् ॥ २० ॥
क्वचित्कुमुदखण्डैश्च कुड्मलैरुपशोभिताम् ।
नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च क्वचित् ॥ २१ ॥
व्यपेतमलसंघातां मणिनिर्मलदर्शनाम् ।
दिशागजैर्वनगजैर्मत्तैश्च वरवारणैः ॥ २२ ॥
देवराजोपवाह्यैश्च संनादितवनान्तराम् ।
प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥
फलपुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मैर्द्विजैस्तथा ।

आभोगपुलिनां विशालसैकताम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

कुड्मलरूपैः कुमुदखण्डैः समूहैरित्यर्थः । पुष्परजसा ध्वस्तां संयुक्तां समदामिव मदसहितां प्रमदामिव स्थिताम् ॥ २१ ॥

व्यपेतो दूरीकृतो मलसङ्घातः पापसङ्घातो यया ताम् । व्यपेतजलसङ्घातामिति पाठे तीरे कूरप्रवाहरहितामित्यर्थः । मणिर्मुक्तामणिः अनेनातिस्वच्छशुभ्रजलत्वं दिग्गजाद्यालोडनेपि निर्मलत्वमित्यतिशयोक्तिरलङ्कारः । वरवारणैर्वनमग्नजैः ॥ २२ ॥

देवराजानन्ते उपवाह्या येषां तैश्च वरगजैः । औपवाह्यैरिति पाठे तेषां क्रीडार्थयानभूतैरित्यर्थः ॥ २३ ॥

विष्णुपादच्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीम् ॥ २४ ॥
शिशुमारैश्च नक्रैश्च भुजङ्गैश्च समन्विताम्।
शङ्करस्य जटाजूटाद् भ्रष्टां सागरतेजसा ॥ २५ ॥
समुद्रमहिषीं गङ्गां सारसक्रौञ्चनादिताम्।
आससाद महाबाहुः शृङ्गवेरपुरं प्रति ॥ २६ ॥
तामूर्मिकलिलावर्त्तामन्ववेक्ष्य महारथः।
सुमन्त्रमब्रवीत् सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ २७ ॥
अविदूरादयं नद्यां बहुपुष्पप्रवालवान्।
सुमहानिङ्गुदीवृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ! ॥ २८ ॥

भूयसान्येवाह,—फलैत्यादि। द्विजैः पक्षिभिः। विष्णुपादस्पर्शेन ब्रह्मलोकात् ब्रह्माण्डबाह्यजलदेशाच्च च्युताम्। अपापां कर्मनाशादिवत् केनापि प्रकारेण पापजनकत्वाभाववतीमिति कतकस्तत्र पापजनकत्वसम्भावनाया एवाभावात्। वस्तुतोऽपापां पापवज्जन्तुरहिताम्। तत्र हेतुः पापनाशिनीं दर्शनमात्रेण तादृशीम् ॥ २४ ॥

शिंशुमारो जलकपिरिति वैजयन्ती कोशकर्त्ता। नक्रैर्मकरैः। सागरतेजसा भगीरथतपसा ॥ २५ ॥

शृङ्गवेरपुरं प्रस्थितामिति शेषः ॥ २६ ॥

ऊर्मिभिः कलिलाः संपृक्ता आवर्त्ता यस्यां सा ताम्। इह गङ्गातीरे ॥ २७ ॥

नद्यविदूरत्वं बहुपुष्पप्रवालवत्त्वे हेतुः इङ्गुदीतापसतरुः ॥ २८ ॥

प्रेक्ष्यामि सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवाम्।
देवमानवगन्धर्वमृगपन्नगपक्षिणाम् ॥ २९ ॥
लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवम्।
उक्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥
रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः।
रथादवतरत्तस्मात् सभार्य्यः सहलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥
सुमन्त्रोऽप्यवतीर्य्याथ मोचयित्वा हयोत्तमान्।
वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ३२ ॥
तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा।
निषादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ ३३ ॥

देवादीनां सम्मान्यं सलिलं यस्यास्तां अनेन गङ्गाजलं प्रवाहादन्यत्रानीतमपि सकलपापक्षयसमर्थमिति ध्वनितम् ॥ २९ ॥

तत्र गङ्गातीरे स्थितं इङ्गुदीवृक्षं हयैर्ययतुः ॥ ३० ॥

तं अभियाय तत्समीपं गत्वेति यावत्। अवतरत् अवातरत् ॥ ३१ ॥

उपतस्थे समीपं सेवार्थं प्राप्तः ॥ ३२ ॥

आत्मसमः प्राणसमः। निषादजात्यः तज्जातौ भवः बलवान् प्राणतः सेनातश्च स्थपतिर्निषादाधिपतिः निषादजात्यः। स्थपतिरित्यनेन निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधारय इति सूचितम्। यद्यपीदृश सख्यं हीनप्रेष्यं हीनसख्यमित्यादिनोपपातकेषु गणितं तथापि तदिप्रविषयं राज्यामात्यविकवत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्। बहुविधबलसंग्रहस्य राज-

स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम्।
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३४ ॥
ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम्।
सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद् गुहेन सः ॥ ३५ ॥
तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत्।
यथायोध्या तथेदं ते राम! किं करवाणि ते ॥ ३६ ॥
ईदृशं हि महाबाहो! कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम्।
ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथक्विधम् ॥ ३७ ॥
अर्घ्यञ्चोपानयच्छीघ्रं वाक्यञ्चेदमुवाच ह।
स्वागतं ते महाबाहो! तवेयमखिला मही ॥ ३८ ॥

धर्मत्वाच्च तत्सख्यमेवेति दिक्। अत्रेदं बोध्यं निषादगुहविषये रामस्यात्मसमः सखेत्येवं वदता वाल्मीकिना रामसमत्वे रामसमानख्यातित्वोक्त्या भगवद्भक्तत्वेन निषादत्वेऽपि पूर्वकृतश्रवणादिमत्त्वेन तस्य तत्त्वज्ञत्वं सूचितम् ॥ ३३ ॥

उपागतः रामसमीपं प्राप्तः। विषयं स्वदेशम् ॥ ३४ ॥

समागच्छत्। क्षेमालिङ्गनादिना सङ्गतोऽभूत् ॥ ३५ ॥

आर्त्तः रामीयवल्कलादिधारणदर्शनेन तप्तः। इदमस्मत्पुरम् ॥ ३६ ॥

ईदृशवचने कारणमाह, ईदृशं हीति। अनेन भगवत्स्वरूपज्ञत्वमात्मनो ध्वनितम्। अन्नाद्यं अन्नमोदनं तदाद्यं भोज्यादीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

वयं प्रेष्या भवान् भर्त्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः।
भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च लेह्यञ्चैतदुपस्थितम् ॥ ३९ ॥
शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनञ्च ते।
गुहमेवं ब्रुवाणन्तु राघवः प्रत्युवाच ह ॥ ४० ॥
अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वदा वयम्।
पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहसन्दर्शनेन च ॥ ४१ ॥
भुजाभ्यां साधु वृत्ताभ्यां पीड़यन् वाक्यमब्रवीत्।
दिष्ट्या त्वां गुह ! पश्यामि ह्यरोगं सह बान्धवैः ॥ ४२ ॥
अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च वनेषु च।
यत्त्विदं भवता किञ्चित् प्रीत्या समुपकल्पितम् ॥ ४३ ॥

नो राज्यं भक्ष्यादिकञ्च प्रशाधि स्वीकुरु ॥ ३९ ॥

वाजिनां खादनं घासादि ॥ ४० ॥

महाप्रभुरपि सन् स्वगृहादिह दूरं यत् पदभ्यामागतोऽसि यच्च ते वयमखिला महीत्यनेन स्नेहं दर्शयसि। तेन त्वया वयमर्चिता एव हृष्टाश्च वयमित्युवाचेत्यर्थः। सर्वदा वयमर्चिता इत्यनेन मद्यानमेव मे महती पूजा। तच्च सर्वदा तवास्ते इत्यप्यर्थो गर्भितः। अतएव वयं त्वयि सर्वदा हृष्टाः ॥ ४१ ॥

अतएव पुनरालिङ्गति। अत्यन्तप्रेमास्पदत्वं बोधयितुं भुजाभ्यामिति ॥ ४२ ॥

वनेषु चेति। तस्याटविकत्वाद्वनकुशलप्रश्नः। क्वचित् धनेष्विति पाठः ॥ ४३ ॥

सर्वं तदनुजानामि न हि वर्त्ते प्रतिग्रहे।
कुशचीराजिनधरं फलमूलाशनञ्च माम् ॥ ४४ ॥
विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम्।
अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् ॥ ४५ ॥
एतावतात्रभवता भविष्यामि सुपूजितः।
एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे ॥ ४६ ॥
एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः।
अश्वानां प्रतिपानञ्च खादनञ्चैव सोऽन्वशात् ॥ ४७ ॥
गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति।
ततश्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ॥ ४८ ॥

अनुजानामि। अङ्गीकृत्य ददामि। प्रतिग्रहे भोगफलके ॥ ४४ ॥

धर्मे प्रणिहितं पित्राज्ञापालनलक्षणे धर्मे सावधानं अत्र तद्दत्तस्याग्रहेऽप्रतिग्रहे अप्रतिग्रहीतृत्वरूपचत्वधर्मोपन्यासेन अन्नभोजनायोग्यत्वे व्रतस्थत्वरूपहेतूपन्यासेन च तदन्नस्य भोजनयोग्यत्वं सूचयता तस्य तत्त्वज्ञत्वं सूचितम्। अन्यथा निषादत्वेनाभोज्यान्नतया तमेव हेतुमुपन्यसेत् स वा कथं पक्वान्नमाहरेत्। एतेन तत्त्वज्ञः सर्वोऽपि भोज्यान्न एवेति ध्वनितम् ॥ ४५ ॥

एते अश्वाः ॥ ४६ ॥

प्रतिपानं जातश्रमानां राजोपवाह्यानां घासदानानन्तरं यत्पाय्यते क्षीरादि तत्प्रतिपानं यच्च घृतशर्करादियुतयवचूर्णादि खाद्यते तत् खादनम् ॥ ४७ ॥

जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ।
तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः ॥ ४९ ॥
सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ।
गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् ।
अन्वजाग्रत्ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ ५० ॥
तथा शयानस्य ततो यशस्विनो
मनस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ।
अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा
तदा व्यतीता सुचिरेण शर्वरी ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
गुहसमागमो नाम पञ्चाशः
सर्गः ॥ ५० ॥

त्वरितं दीयतामित्यन्वशादित्यन्वयः ॥ ४८ ॥

जलमेवाददे तीर्थप्राप्तिनिमित्तकोपवासस्यावश्यकत्वात् ॥ ४९ ॥

अभ्येत्य ततोऽन्यत्र समीपदेशे चागत्य तस्थावित्यनेन तस्य निद्राभावः सूचितः अन्वजाग्रदित्यार्षं अजागरीदित्यर्थः ॥ ५० ॥

सुचिरेण शर्वरीति । निद्रागमनाच्चिरत्वप्रतिभासस्तस्याम् ॥ ५१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम् ।
गुहः सन्तापसन्तप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
इयं तात ! सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता ।
प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र ! यथासुखम् ॥ २ ॥
उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानान्त्वं सुखोचितः ।
गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥ ३ ॥
न हि रामात्प्रियतमो ममास्ते भुवि कश्चन ।
ब्रवीम्येव च ते सत्यं सत्येनैव च ते शपे ॥ ४ ॥
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन् सुमहद्यशः ।
धर्मावाप्तिञ्च विपुलां अर्थकामौ च पुष्कलौ ॥ ५ ॥

एवं रामे शयाने तद्रक्षार्थं जाग्रल्लक्ष्मणगुहसंवादः । तमित्यादि । अदम्भेन अकृत्रिमानुरागेण भ्रातुरर्थाय भ्रातृरक्षार्थं राघवं रघुकुलजं सन्तापसन्तप्तो रामस्य भूशय्यादिजेन सन्तापेन पीड़ितः ॥ १ ॥

इयमिति । प्रत्याश्वसिहि विश्रान्तो भव ॥ २ ॥

अयं जनः आटविकः ॥ ३ ॥

सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया ।
रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वथा ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥
न मेऽस्त्यविदितं किञ्चिद्वनेऽस्मिन् चरतः सदा ।
चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत्सन्तरेमहि * ॥ ७ ॥
लक्ष्मणस्तु ततोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ ! ।
नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८ ॥
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया ।
शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ६ ॥
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य सुखसंसुप्तं तृणेषु सह सीतया ॥ १० ॥
यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च पराक्रमैः ।

न हि रामादिति सर्वात्मभूतात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अविदितमज्ञातं किञ्च चतुरङ्गमिति परकीयमिति शेषः । तादृशमपि परकीयं बलं सन्तरेमहि युद्धेन जयेम ॥ ७ ॥

ततोवाच तत उवाचेति च्छेदः आर्षः सन्धिः अत्र देशे वयं न भीताः यतो धर्ममेवानुपश्यता त्वया रक्ष्यमाणा भवामः ॥ ८ ॥

तथापि जागरणे कारणमाह,—कथमिति । जीवितं विशिष्टसुखजीवितजनकं भोजनादि ॥ ६ ॥ १० ॥

---

* "प्रसहेमहि" इति वा पाठः ।

एको दशरथस्यैषः पुत्रःसदृशलक्षणः ॥ ११ ॥
अस्मिन् प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्त्तयिष्यति ।
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२ ॥
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः ।
निर्घोषोपरतं तात ! मन्ये राजनिवेशनम् ॥ १३ ॥
कौशल्या चैव राजा च तथैव जननी मम ।
नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १४ ॥
जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया ।
तद्दुःखं यदि कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥

मन्त्रो गायत्र्यादिः । तपः कृच्छ्रादिः । पराक्रमैः तज्जन्यैः कृष्यशृङ्गाद्यानयनाश्वमेधाद्यनुष्ठानैः एको मुख्यः तत्र हेतुः सदृशलक्षणः पुरुषोत्तमसदृशलक्षणः दशरथसदृशलक्षण इत्यापाततोऽर्थः ॥ ११ ॥

विधवा विगतपतिका ॥ १२ ॥

श्रमेणोपरता राजभवनेऽयोध्यानगरे च भविष्यन्तीति शेषः । निर्घोषोपरतं उपरतनिर्घोषं भवतीति मन्ये ॥ १३ ॥

जीवन्तीति नाशंसे न सम्भावयामि यदि वा जीवन्ति एतावत्पर्यन्तं तदेमां शर्वरीमेव जीविष्यन्ति नाग्रे अन्नपानाद्यभावादिति सम्भावयामीति शेषः ॥ १४ ॥

जीवेदपि एतद्भाग्याः परमपीति शेषः । यदि यत् । वीरसूः कौशल्या एकपुत्रत्वाद्विनशिष्यत्येव तदतिदुःखमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अनुरक्तजनाकीर्णा सुखालोकप्रियावहा।
राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति॥ १६॥
कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः।
शरीरं धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः॥ १७॥
विनष्टे नृपतौ पश्चात् कौशल्या विनशिष्यति।
अनन्तरञ्च मातापि मम नाशमुपैष्यति॥ १८॥
अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम्।
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति॥ १९॥
सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन् काले ह्युपस्थिते।
प्रेतकार्य्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति राघवम्॥ २०॥
रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम्।

अनुरक्तैः रामानुरक्तैर्जनैराकीर्णा व्याप्ता सुखालोकरूपं प्रियमावहति सा सदा सुखवल्लोका इदानीं राजव्यसनेन दशरथमरणादुःखेन संसृष्टा युक्ता॥ १६॥

राजव्यसनमेव दर्शयति,—कथमिति॥ १७॥

मातापि भर्तृपुत्रवियोगात् सत्यप्येकपुत्रसन्निधौ॥ १८॥

मनोरथं रामराज्याभिषेकमनवाप्य अतिक्रान्तमतिक्रान्तं नष्टं नष्टमिति क्रोशन्निति शेषः प्रत्यागतं रामं राज्येऽनिक्षिप्यैव मे पिता विनशिष्यतीत्यन्वयः॥ १९॥

तस्मिन् काले मरणकाले उपस्थिते ये वृत्तं मृतं पितरं रघुकुलाः

हर्म्यप्रासादसम्पन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥
रथाश्वगजसम्बाधां तूर्य्यनादविनादिताम् ।
सर्वकल्याणसम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२ ॥
आरामोद्यानसम्पन्नां समाजोत्सवशालिनीम् ।
सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २३ ॥
अपि जीवेद्दशरथो वनवासात् पुनर्वयम् ।
प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रतम् ॥ २४ ॥
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिनो वयम् ।
निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ २५ ॥
परिदेवयमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः ।
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी साऽत्यवर्त्तत ॥ २६ ॥

तथाहि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते
नरेन्द्रसूनौ गुरुसौहृदात् गुहः ।

सर्वप्रेतकार्येषु संस्करिष्यन्ति ते सिद्धार्थाः भाग्यवन्तः प्राप्तराज्याश्च भरतादय इति शेषः । क्रोधात् तन्नामाग्रहणम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

विचरिष्यन्ति भरतादय इति शेषः ॥ २३ ॥

अपि जीवेदिति सम्भावने लिङ् । अपि च अपि पश्याम अपि द्रक्ष्यामः ॥ २४ ॥

सत्यप्रतिज्ञेन रामेण ॥ २५ ॥

परिदेवयमानस्येति । इत्थमित्यादिः । तिष्ठतः जाग्रतः ॥ २६ ॥

मुमोच वाष्पं व्यसनाभिपीड़ितो
ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
गुहलक्ष्मणसंवादो नाम एकपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५१ ॥

गुरौ रामे सौहृदात् इत्युभयान्वयि अतिस्नेहाज्ज्वरातुरो गुहः व्यथातुरो नागो गज इव ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

प्रभातायान्तु सर्वर्य्यां पृथुवक्षा महायशाः ।
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । १ ॥
भास्करोदयकालोसौ गता भगवती निशा ।
असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तात ! कूजति ॥ २ ॥
बर्हिणानाञ्च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ।
तराम जाह्नवीं सौम्य ! शीघ्रगां सागरङ्गमाम् ॥ ३ ॥
विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः * ।
गुहमामन्त्र्य सूतञ्च सोऽतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ॥ ४ ॥

प्रभातायामिति ॥ १ ॥

सुकृष्णो विहगः काकः कोकिलपालकत्वाच्च कोकिलपदेनोक्तः काकेति नामग्रहणस्य प्रातर्निन्द्यत्वादेवमुक्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥

विज्ञाय तरणसाधनं शीघ्रमानेयमित्येवं रामवचनतात्पर्यं ज्ञात्वा गुहं सूतञ्चामन्त्र्य आमन्त्रणेनैव तत्तात्पर्यं बोधयित्वा यथापूर्वं भ्रातुरग्रतोऽतिष्ठत् ॥ ४ ॥

---

* गच्छामः सन्ध्यपाशार्थं त्वरयस्व महारथ ! । पाश्चात्यपुस्तके इत्यधिकम् ।

स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिगृह्य च।
स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत्॥ ५॥
अस्यवाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम्।
सुप्रतारां दृढ़ां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर॥ ६॥
तं निशम्य गुहादेशं गुहामात्यगणो महान्।
उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत्॥ ७॥
ततः स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत्।
उपस्थितेयं नौर्देव! भूयः किं करवाणि ते॥ ८॥
तवामरसुतप्रख्य! तर्तुं सागरगां नदीम्।
नौरियं पुरुषव्याघ्र! शीघ्रमारोह सुव्रत!॥ ९॥
अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः।
कृतकामोऽस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति॥ १०॥

स तु गुहस्तु रामस्य वचनं तराम जाह्नवीमित्येवं निशम्य तात्पर्यतो ज्ञात्वा प्रतिगृह्य नमस्कारपूर्वं प्रतिगृह्य सचिवानाहूय तन्मध्ये कश्चिन्मतिं अब्रवीत्॥ ५॥

अस्य वाहनसंयुक्तां अस्य जलं निरस्य नावं तीरं प्रापयतीत्यस्य-वाहनमरित्रम्। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। कर्णग्राहः कर्णधारः। सुखेन प्रतारः प्रतरणं यया ताम्। दृढ़ां दृढ़सन्धिबन्धां तीर्थेऽवतार-मार्गे उपाहर समीपं प्रापय॥ ६॥

उपोह्य समीपं प्रापय्य॥ ७॥ ८॥ ९॥

ततः कलापान् सन्नह्य खड्गौ बध्वा च धन्विनौ ।
जग्मतुर्य्येन तां गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ ११ ॥
राममेवन्तु धर्मज्ञमुपागम्य विनीतवत् ।
किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥
ततोऽब्रवीत् दाशरथिः सुमन्त्रं
स्पृशन् करेणोत्तमदक्षिणेन ।
सुमन्त्र ! शीघ्रं पुनरेव याहि
राज्ञः सकाशे भवचाप्रमत्तः ॥ १३ ॥
निवर्त्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम ।
रथं विहाय पद्भ्यान्तु गमिष्यामो महावनम् ॥ १४ ॥

आरोप्यतां खनित्रपिटकवैदेहीवस्त्राभरणादिकमिति शेषः ॥ १० ॥

सन्नह्य कवचं कलापान् तूणीरान् । येन अवतारणमार्गेण नावमारुह्य तामनिर्वाच्यगुणां गङ्गां लोकास्तरन्ति तमवतारं तर्तुं जग्मतुः ॥ ११ ॥

एवन्तु एवम्भूतन्तु रथादिनिरपेक्षं गच्छन्तं तु ॥ १२ ॥

उत्तमश्चासौ दक्षिणश्च तेन स्पर्शादिव्यापारे उत्तमेन स्पर्शमात्रेण सकलदुःखहारकत्वाद्दक्षिणेनेदृशेन करेण दक्षिणकरेण ॥ १३ ॥

गमनप्रत्याशा निवृत्तये पुनः सावधारणां निवृत्तिमाह,—निवर्त्तस्वेति । एतावत्पर्य्यन्तं राजाज्ञया यानेन गमनं कृतम् । हि अतःपरं ममानेन न प्रयोजनं यतो रथं विहाय पद्भ्यामेव महावनं गमिष्यामोऽतस्त्वं सर्वथा निवर्त्तस्व ॥ १४ ॥

आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्त्तः स सारथिः।
सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणेह केनचित्।
तव सभ्रातृभार्य्यस्य वासः प्राकृतवद्वने ॥ १६ ॥
न मन्ये ब्रह्मचर्य्ये वा स्वधीते वा फलोदयः।
मार्दवार्जवयोर्वापि त्वां चेद्व्यसनमागतम् ॥ १७ ॥
सह राघव! वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन्।
त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर! त्रीन् लोकांस्तु जयन्निव। १८ ॥
वयं खलु हता राम! यत्त्वयाप्युपवञ्चिताः।

अभ्यनुज्ञातं प्रतिनिवृत्त्यै इति शेषः ॥ १५ ॥

तदादौ लोकदृष्ट्या शोकापनुदं वचनमाह,—नातीति। सभ्रातृभार्यस्य तव प्राकृतवत् क्षुद्रवत् वने वासो येन दैवेन कृतस्तदिदं दैवं इहलोके केनाप्यतिक्रान्तं न लङ्घितं न अतो हृदये मा शुच इत्यर्थः। यद्वा ते वनवासो जात इति यदिदं इहलोके अयोध्यास्थलोकमध्ये केनापि पुरुषेण न हृदि अत्यन्तं क्रान्तं स्वीकृतं सर्वासम्मतमेवातोऽस्मदादीन् दोषेण मा गृह्णीया इति तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

किञ्च यदि त्वामीदृशं व्यसनमागतं तदा ब्रह्मचर्यादिनिष्फलमिति मन्ये ॥ १७ ॥

इदानीं रामं भगवन्तं मत्वाह,—सहेति। गतिमुत्कर्षं एकस्यैव त्रिलोकीजेतुर्जयेन पितृवाक्यपरिपालनेन च त्रीन् लोकान् जयन्निव। एनञ्च तवायं वनवासोऽपि महाफल एव ॥ १८ ॥

कैकेय्यास्तमसेथ्याम: पापाया दुःखभागिनः ॥ १९ ॥
इति ब्रुवन्तमात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा ।
दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्त्तो रुरुदे चिरम् ॥ २० ॥
ततस्तु विगते वाष्पे सूतं स्पृष्टोदकं शुचि ।
रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच तम् ॥ २१ ॥
इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये ।
यथा दशरथो राजा मां न शोचेत् तथा कुरु ॥ २२ ॥
शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः ।
कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥
यद्यदाज्ञापयेत् किञ्चित् स महात्मा महीपतिः ।
कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्य्यन्तदविकाङ्क्षया ॥ २४ ॥

वयन्तु सर्वथा पीड़िता इत्याह,—वयमिति । उपवञ्चिताः केचिद्राघावविदितगमनेन अहं तु बलान्निवर्त्तनेन एवं सर्वे त्यक्ताः ॥ १९ ॥

आत्मसम अतिबुद्धिमन्मन्त्रियोग्यम् । दूरगतं दूरदेशावस्थानवन्तं निश्चित्य तत्समीपे दुःखार्त्तश्चिरं रुरोद ॥ २० ॥

स्पृष्टोदकमाचामन्तं शुचिं पवित्रम् ॥ २१ ॥

सुहृदं व्यसनापनोदकम् । यत एवमतो यथेत्यादि ॥ २२ ॥

कामभारावसन्नः कामवेगेन पीड़ितः । यद्वा अवसन्नः मदभिषेकादिमनोरथसमूहैः । तस्मादेतदुक्तं वक्ष्यमाणञ्च ॥ २३ ॥

कैकेय्याः प्रियो यः कामोविषयो भरताभिषेकादिस्तदर्थं यथा येन

एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नराधिपाः।
यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २५ ॥
यद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति।
न च ताम्यति शोकेन सुमन्त्र ! कुरु तत्तथा ॥ २६ ॥
अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्य्यं जितेन्द्रियम्।
ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २७ ॥
न चाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च शोचति *।
अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति वा ॥ २८ ॥
चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः।
लक्ष्मणं माञ्च सीताञ्च द्रक्ष्यसे चिप्रमागतान् ॥ २९ ॥

प्रकारेण यदस्तु आज्ञापयेत् तत् अविकाङ्क्षया अस्मदादीनामविशङ्कया कार्यं सादरमनुष्ठेयम् ॥ २४ ॥

एतच्छब्दार्थमाह,—यदेषामिति प्रशासतीत्यभ्यस्तत्वादत्। सर्वकृत्येष्वपि कामक्रोधप्रवृत्तेष्वपि ॥ २५ ॥

यत्कार्यमिति यथा येन प्रकारेण अलीकमप्रियं ताम्यति ग्लायति ॥ २६ ॥

अभिवाद्य मत्प्रतिनिधितया मदीयनमस्कारं कृत्वा ॥ २७ ॥

इदं पदार्थमाह,—न चेति। वने वत्स्यामहेति हेति सन्धिरार्षः। वत्स्यामहे इति वा नानुशोचामीति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

---

* "मैथिली" इति वा पाठः।

एवमुक्त्वा तु राजानं मातरञ्च सुमन्त्र ! मे ।
अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीञ्च पुनः पुनः ॥ ३० ॥
आरोग्यं ब्रूहि कौशल्यामथ पादाभिवन्दनम् ।
सीताया मम चार्य्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च ॥ ३१ ॥
ब्रूयाश्चापि महाराजं भरतं शीघ्रमानय ।
आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥ ३२ ॥
भरतञ्च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च ।
अस्मत्सन्तापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥ ३३ ॥
भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्त्तसे ।
तथा मातृषु वर्त्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः । ३४ ॥

पुनरागतानस्मान् पुनस्त्वं द्रक्ष्यसीति सम्बन्धः । पुनःपुनरभीक्ष्णं द्रक्ष्यसि वा ॥ २९ ॥

सहिताः मम मात्रेति शेषः । पुनःपुनरभीक्ष्णं पूर्वोक्तं वाक्यमुक्त्वा कौशल्यामित्युपलक्षणं सर्वाः प्रति कैकेयीञ्चारोग्य अहमरोगोऽदुःख इति ब्रूहि कैकेयीमिति न व्यङ्गोक्तिः । किन्तु दैवकृतत्वेनास्या अनपराधित्वमित्याशयेन अथ आरोग्यकथनानन्तरं सर्वान् प्रति आर्यस्य ज्येष्ठस्य मम सीताया लक्ष्मणस्य च वचनात्पादाभिवन्दनं ब्रूहि ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥

एवं पितरं मातरं प्रति च सन्दिश्य पुनः पितरं प्रति सन्दिशति । ब्रूया इति महाराजं दशरथं नृपमते राजसम्मते पदे राज्ये ॥ ३२ ॥

यथा च तव कैकेयी सुमित्रा चाविशेषतः ।
तथैव देवी कौशल्या मम माताविशेषतः ॥ २५ ॥
तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता ।
लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम् ॥ २६ ॥
निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः प्रतिबोधितः ।
तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात् काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ २७ ॥
यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवः ।
भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २८ ॥
कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम् ।
तव तात ! वियोगेन पुत्रशोकातुरामिव ॥ २९ ॥

अथ सुमन्त्रं प्रत्याह,—भरतश्चेति । अभिषिच्य अभिषेचय्य ॥ २३ ॥ राजनि दशरथे ॥ २४ ॥

अविशेषतः शत्रुघ्नसम्बन्धात्कैकेय्यविशेषतः कैकेय्यविशेषेत्यर्थः । एवं मम मातापि कैकेय्यविशेषा द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

अवेक्षता अङ्गीकुर्वता उभयोर्लोकयोरिहपरलोकयोः । नित्यदा सर्वदा । छान्दसो दाप्रत्ययः । सुखं वर्धयितुं शक्यं तेन तथा वर्त्तव्य येन लोकद्वयेऽपि सुखं भवतीति व्यंग्यम् । पर्यायोक्तमत्रालङ्कारः ॥ २६॥ ॥ २७ ॥

उपचारः स्वामिष्वौचितः सत्कारः तेन न ब्रूयाम् । अपितु भक्तिमानिति ज्ञात्वा क्षन्तुमर्हसीति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः।
विनारामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सा पुरी ॥ ४० ॥
दैन्यं हि नगरी गच्छेत् दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम्।
सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥
दूरेऽपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम्।
चिन्तयन्त्योऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ४२ ॥
दृष्टं तद्धि त्वया राम! यादृशं त्वत्प्रवासने।
प्रजानां सङ्कुलं वृत्तं त्वच्छोकक्लान्तचेतसाम् ॥ ४३ ॥
आर्त्तनादो हि यः पौरैरुन्मुक्तस्त्वत्प्रवासने।

पुत्रशोकः पुत्रवियोगजः शोकः ॥ ३९ ॥

मे रथं मत्सम्बन्धिनं रथं दूरात् दृष्ट्वा। तदा दर्शनकाले सराममपि। अपिः सम्भावने सरामं सम्भावयमानो जनः पुरी च निकटगतं रथं विनारामं दृष्ट्वा विदीर्येतापि। अपिः सम्भावनायाम् ॥ ४० ॥

सूतावशेषं हतवीरं रथं दृष्ट्वा स्वसैन्यमिव ॥ ४१ ॥

दूरेऽपि निवसन्तं त्वां मानसेन व्यापारेणाग्रतः पुरः स्थितमिव त्वां चिन्तयन्त्यः रथेनागतप्रायो राम इति चिन्तयन्त्यः प्रजाः जनाः अद्य एकस्य मम गमनदिने नूनं निश्चयेन निराहाराः कृताः निराहारसङ्कल्पवत्यः कृताः मरिष्यन्तीति यावत् ॥ ४२ ॥

तस्यैव युक्त्या साधनं करोति। दृष्टमित्यादिना सङ्कुलं व्याकुलाचारादि ॥ ४३ ॥

सरथं मां निशाम्यैव कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ४४ ॥
अहं किञ्चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया।
नीतोऽसौ मातुलकुलं सन्तापं मा कृथा इति ॥ ४५ ॥
असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम्।
कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४६ ॥
मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः।
कथं रथं त्वया हीनं प्रवाक्ष्यन्ति हयोत्तमाः ॥ ४७ ॥

सरथं मामेव निशाम्येत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

पुनः रामं विना स्वगमनेऽनुपपत्तिमाह,—अहमिति। अपि च अहं देवीं किं वक्ष्यामि। देवीं कौशल्याम्। तव सुतो मया मातुलकुलं प्रापित इति ब्रूहि तत्राह,—ईदृशं वचनं प्रियमपि असत्यं नैवाहं ब्रूयां वनं प्रापित इत्येव तर्हि ब्रूहि तत्राह,—इदं सत्यमपि अप्रियमेव अतः कथं ब्रूयाम्। सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियमिति स्मृतेः। तस्मात्तव मातरम्प्रति वक्तुं योग्यस्योत्तरस्याभावादहं न गमिष्यामीति भावः। एतदेव ध्वनयन् वक्ष्यति। तन्न शक्ष्याम्यहं गन्तुमिति। यत्तु कतकेनासत्यमपि मातुलकुलगमनं वक्ष्यामि ननु सत्यमपि वनगमनमप्रियत्वादित्युक्तं तत्तु तन्न शक्ष्यामीत्यादिनोक्तवचसां नगरागमनाभावप्रतिपादकत्वस्यैव लाभाच्चिन्त्यम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रथोऽपि नेतुमशक्य इत्यनुपपत्त्यन्तरमाह,—ममेति। एते अश्वा मम नियोगस्थाः मत्प्रेरणामात्राधीनाः मत्प्रेरणया त्वद्बन्धुजनवहनशीला एव न त्वन्यवहनशीला नापि त्वद्बन्धुरहितरथवहनशीलाः। अतस्त्वया-

तत्र शक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वदृतेऽनघ ! ।
वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥
यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि ।
सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ॥ ४९ ॥
भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते ।
रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सर्वाणि राघव ! ॥ ५० ॥
त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखम् ।
आशंसे तत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ५१ ॥

हीनं रथमेते कथं प्रवाह्यन्ति न कथमपि वहन्ति अतो रथनयनं दुःशक्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

उपसंहरति तत्रेति ॥ ४८ ॥

त्यक्तमात्रे त्यागक्षण एव ॥ ४९ ॥

भविष्यन्ति सम्भावितानि रथेन साधनेनाहमेव रथी भूत्वा प्रतिबाधिष्ये ॥ ५० ॥

ननु सूतेन त्वया कथं रथिकृत्यं कर्त्तुं शक्यं तत्राह,—त्वत्कृतेनेति । न केऽवलमहं सूतः किन्तु प्रधानभूतो मन्त्री सूतत्वन्तु त्वत्कृतानुग्रहरूपफलेन तदर्थफलस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारान्मयाङ्गीकृतमिति शेषः । तत् फलञ्च त्वदीयरथचर्यया त्वदनुग्रहकृतं सुखं मया प्राप्तमिदानीं त्वत्कृतेन त्वदङ्गीकृतवनानुगमनानुग्रहेण वनवासकृतं सुखं राज्यचिन्तादुःखाभावात् महत्सुखमाशंसे प्रार्थयामि । एतेन त्वदवतारं ज्ञात्वैव त्वद्रथचर्यासौभाग्याय सूतत्वं मयाङ्गीकृतमिति ध्वनितम् ॥ ५१ ॥

प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः।
प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः॥ ५२॥
इमेऽपि च हया वीर! यदि ते वनवासिनः।
परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिम्॥ ५३॥
तत्र शुश्रूषणं मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन्।
अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम्॥ ५४।
न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना।
राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा॥ ५५॥
वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः।
यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः॥ ५६॥
चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने।
क्षणभूतानि यास्यन्ति शतसंख्यानि चान्यथा॥ ५७॥
भृत्यवत्सल! तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रगते पथि।

प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नोऽनुकूल इति यावत् प्रत्यनन्तरो भवेति त्वया प्रीत्याभिहितं वाक्यं श्रोतुमिच्छामि॥ ५२। ५३॥

देवलोकं वेत्यनेन त्वद्भक्तानां भक्त्यन्तरायभूतदेवलोकप्राप्तिरपि हेयैवेति सूचितम्॥ ५४॥ ५५॥

वनवासे क्षयं प्राप्ते वनवासकाले समाप्ते पुरीं वहेयं प्रापयेयमिति यत् एष मे मनोरथः॥ ५६॥

अन्यथा त्वया रहितस्य स्थितिपक्षे॥ ५७॥

भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्या न मां त्वं हातुमर्हसि ॥ ५८ ॥
एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः ।
रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥
जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल ! ।
शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ६० ॥
नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी ।
कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ ६१ ॥
परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि ।
राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ६२ ॥
एष मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी ।
भरतारक्षितं स्फीतं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥
मम प्रियार्थं राज्ञश्च सुमन्त्र ! त्वं पुरीं व्रज ।
सन्दिष्टश्चापि यानर्थांस्तांस्तान् ब्रूयास्तथा तथा ॥ ६४ ॥

भर्तृपुत्रगते राजपुत्राश्रिते पथि यथा भृत्येन स्थातव्यं तथा त्वद्विषये तिष्ठन्तं सर्वभृत्यमध्ये भक्तिमन्तं भृत्यम् । स्थित्या भृत्ययोग्यया स्थित्या सर्वदा स्थितं नियुक्तं कार्यविषये कदाप्यपराधरहितमिति यावत् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

रामो वनं गत इति प्रत्ययं निश्चयं कैकेयी गच्छेदित्यन्वयः ॥ ६१ ॥

अतिशङ्का अन्यथाशङ्का तां न कुर्यात् ॥ ६२ ॥

इत्येष मे प्रथमः कल्पो मुख्यं प्रयोजनं त्वद्गमनस्येत्यन्वयः भरतेना-

इत्युक्त्वा वचनं सूतं सान्त्वयित्वा पुनःपुनः।
गुहं वचनमक्लीवो रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६५ ॥
नेदानीं गुह! योग्योऽयं वासो मे सजने वने।
अवश्यमाश्रमे वासः कर्त्तव्यस्तद्गतो विधिः ॥ ६६ ॥
सोऽहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम्।
हितकामः पितुर्भूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ ६७ ॥
जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय।
तत् क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ॥ ६८ ॥
लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः।

रक्षितं समन्तादक्षितमीदृशं पुत्रराज्यं तज्जन्यं सुखं प्राप्नुयादिति च मम त्वद्गमनस्य प्रयोजनं भरतानयनस्य त्वदधीनत्वात् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥

सजने वने वासो न योग्य इत्युक्तिरत्रैव वने स्थैर्यमति कदाचिद्गुहः प्रार्थयेत्तत्प्रतिबन्धाय आश्रमे जनपदरहिते वासो योग्योऽतस्तद्गत आश्रमवासोचितो विधिर्जटाधारणादिरूप इदानीं कर्त्तव्य इत्यन्वयः ॥ ६६ ॥

सोऽहं नियमं वन्याहारभूशयनादिरूपं गृहीत्वा सीताया लक्ष्मणस्य चानुमत्या तपस्विजनभूषणं जटाः कृत्वा गमिष्यामि। अतो न्यग्रोधक्षीरमानय भूयोऽतिशयेन पितुर्हितकामः तत्प्रतिज्ञारक्षणेन। यत्तु सीताया हितकाम इति तन्न जटाधारणेन सीताहिताप्रसिद्धेः। अनुमतिस्तु अपेक्षितैव अन्यथा सन्न्यासबुध्या परमदुःखापत्तेः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥ ६९ ॥
तौ तदा चीरसम्पन्नौ जटामण्डलधारिणौ ।
अशोभेतामृषिसमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥
ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः ।
व्रतमादिष्टवान् रामः सहायं गुहमब्रवीत् ॥ ७१ ॥
अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा ।
भवेथा गुह ! राज्यं हि दुरारक्ष्यतमं मतम् ॥ ७२ ॥
ततस्तं समनुज्ञाप्य गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७३ ॥
स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥

लक्ष्मणस्याकरोत् । तेनापि रामवदवस्थानस्य सङ्कल्पितत्वात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

वैखानसं मार्गं वानप्रस्थाश्रमधर्मं आस्थितः प्राप्तुं कृतबुद्धिः सन् व्रतं वानप्रस्थव्रतं आदिष्टवान् अङ्गीकृतवान् । अत्र गङ्गारूपतीर्थप्राप्त्यनन्तरं प्रयागरूपतीर्थे प्राप्ते तदग्रे पितृमरणश्रवणेऽपि यन्मुण्डनाकरणं रामलक्ष्मणयोस्तेनानेन परकृतिरूपार्थवादेन क्षत्रियाणां तीर्थादिषु मुण्डननिषेधं प्रतीम इत्यलम् । सहायं गङ्गातरणादिकृतसहायम् ॥ ७१ ॥

किमब्रवीत्तदाह,—अप्रमत्त इति । दुःखेनारक्षा रक्षणं यस्य तद्दुरारक्ष्यं अतिशयेन दुरारक्ष्यं तत् दुरारक्ष्यतमम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

आरोह त्वं नरव्याघ्र! स्थितां नावमिमां शनैः।
सीतां चारोपयान्वक्षं परिगृह्य मनस्विनीम्॥ ७५॥
स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन्।
आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः॥ ७६॥
अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः।
ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत्॥ ७७॥
राघवोऽपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः।
ब्रह्मवत् क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः॥ ७८॥
आचम्य च यथा शास्त्रं नदीं तां सह सीतया।
प्रणमत् प्रीतिसन्तुष्टो लक्ष्मणश्च महारथः॥ ७९॥
अनुज्ञाय सुमन्त्रञ्च स बलञ्चैव तं गुहम्।
आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान्॥ ८०॥

स्थितामिमां नावम्। परिगृह्य हस्ते गृहीत्वा सीतामारोपय अन्वक्षं पश्चात् त्वमारोह॥ ७५॥

अप्रतिकूलयन् अनुकूलयन्॥ ७६॥ ७७॥

ब्रह्मवत् क्षत्रियवत् ब्राह्मणक्षत्रियार्हं ब्रह्मक्षत्रदेवताकमित्यर्थो वा आत्मनो हितमुद्दिश्य जजाप। सुत्रामाणमृचानावमारोहेदिति स्मृतेः। क्षत्रियाधिकारे पाठात् ब्रह्मक्षत्रदेवताकत्वञ्चास्य ब्राह्मणे उक्तमिति कतकः। दैवीं नावमित्यादिर्ब्रह्मक्षत्रसाधारणो मन्त्र इत्यन्ये॥ ७८॥

ततस्तैश्चालिता नौका कर्णधारसमाहिता ।
शुभस्फ्यवेगाभिहता शीघ्रं सलिलमत्यगात् ॥ ८१ ॥
मध्यन्तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता ।
वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ८२ ॥
पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः ।
निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे ! त्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥
चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने ।
भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥
ततस्त्वां देवि ! सुभगे ! क्षेमेण पुनरागता ।
यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे ! सर्वकामसमृद्धिनि ; ॥ ८५ ॥

प्रणमत् अडभाव आर्षः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

कर्णधारेण नाविकेन समाहिता सज्जीकृता स्फ्यमरित्रं तेन वेगा-दभिहता प्रणुन्ना ॥ ८१ ॥

गङ्गाया महादेवतात्वात् स्त्रीदेवतात्वाच्च सीता प्रार्थितवतीत्याह,—मध्यमिति ॥ ८२ ॥

पालयतु पारयतु समापयत्विति यावत् रलयोः समानश्रुतित्वात् ॥ ८३ ॥

पुनः प्रत्यागमिष्यति स्वदेशं यदीति शेषः ॥ ८४ ॥

सर्वकामसमृद्धिनि सर्वकामसमृद्धं सर्वकामपूरणमस्या अस्ति दातव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

त्वं हि त्रिपथगे ! देवि ! ब्रह्मलोकं समक्षसे ।
भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन् सम्प्रदृश्यसे ॥ ८६ ॥
सा त्वां देवि ! नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने ! ।
प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ८७ ॥
गवां शतसहस्रञ्च वस्त्राण्यन्नञ्च पेशलम् * ।
ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ८८ ॥
सुराघटसहस्रेण मांसभूतौदनेन च ।
यक्ष्ये त्वां प्रीयतां देवि ! पुरीं पुनरुपागता ॥ ८९ ॥
यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि च सन्ति हि ।
तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ॥ ९० ॥
पुनरेव महाबाहुर्मया भ्राता च सङ्गतः ।
अयोध्यां वनवासात्तु प्रविशत्वनघोऽनघे ! ॥ ९१ ॥

समक्षसे व्याप्नोषि अक्षू व्याप्तौ सङ्घाते च । तव्द्याख्या बालकाण्डे निरूपितम् ॥ ८६ ॥

प्रशंसामि स्तौमि शिवेन क्षेमेण ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

मांसभूतौदनेन † यक्ष्ये महाबलिदानेनेति शेषः॥ ८९ ॥

तीर्थानि प्रयागादीनि आयतनानि काश्यादीनि ॥ ९० ॥ ९१ ॥

---

* "शोभनम्" इति वा पाठः ।

† मांसमिश्रौदनेन ।

तथा सम्भावमाना सा सीता गङ्गामनिन्दिता ।
दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ९२ ॥
तीरन्तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ।
प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परन्तपः ॥ ९३ ॥
अथाब्रवीन् महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्धनम् ।
भव संरक्षणार्थाय सजने विजनेऽपि वा ॥ ९४ ॥
अवश्यं रक्षणं कार्यं मद्विधैर्विजने वने ।
अग्रतो गच्छ सौमित्रे ! सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ९५ ॥
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सीतां त्वाञ्चानुपालयन् ।
अन्योन्यस्य हि नो रक्षा कर्त्तव्या पुरुषर्षभ ! ॥ ९६ ॥
न हि तावदतिक्रान्ताऽसुकरा काचन क्रिया ।
अद्य दुःखन्तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ९७ ॥

दक्षिणा भर्तुरनुकूला ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

संरक्षणार्थं सीताया इति शेषः । भव सावधान इति शेषः ॥ ९४ ॥

यदेवमतोऽग्रत इति । एवञ्च कार्यवशात् लघोरप्यग्रतो गमनमदोषायेति ध्वनितम् । मार्गएव लघोरग्रतो गमनमदोषायेत्यन्ये । एवं स्वप्रविश्वसनीयेति च ध्वनितम् ॥ ९५ ॥

नः अस्माकं सीतयापि पातिव्रत्यमहिम्नेतररक्षणम् ॥ ९६ ॥

कुत एवमतियत्नोऽत आह,—नहीति असुकरा दुष्करा काचन

प्रणष्टजनसम्बाधं क्षेत्रारामविवर्जितम्।
विषमञ्च प्रपातञ्च वनमद्य प्रवेक्ष्यति ॥ ९८ ॥
श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः।
अनन्तरञ्च सीताया राघवो रघुनन्दनः ॥ ९९ ॥
गतन्तु गङ्गापरपारमाशु
रामं सुमन्त्रः सततं निरीक्ष्य।
अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टि-
र्मुमोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ॥ १०० ॥
स लोकपालप्रतिमप्रभाव-
स्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम्।
ततः समृद्धान् शुभसस्यमालिनः
क्षणेन वत्सान्मुदितानुपागमत् ॥ १०१ ॥

कापि क्रिया अतिक्रान्ता न किन्तु इतः प्रभृतिदुष्करक्रियारम्भ इति भावः। यद्वा काचनक्रिया अपायलक्षणा अतिक्रान्ता अस्मानतिक्रम्य प्राप्ता चेत्ततो रक्षा सुकरा न हि प्रहृतं प्रहृतमेवति न्यायादित्यर्थः। अद्येत्यादि सार्धश्लोक एकं वाक्यम् ॥ ९७ ॥

दुःखस्थाने हेतुः। प्रणष्टेति। क्षेत्रं शाल्यादिक्षेत्रं विषमं निम्नोन्नतम्। प्रपातं गर्त्तादि तद्युक्तम् ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

वत्सान् वत्सदेशान् ॥ १०१ ॥

तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्
वराहमृश्यं पृषतं महारुरुम् ।
आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ
वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ॥ १०२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
गङ्गासमुत्तरणं नाम द्विपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५२ ॥

ऋश्यादयो हरिणभेदाः । काले सायंकाले मांसस्य च वन्याहारा-
न्तर्गतत्वान्नदोषः । मृगयाधर्मकत्वाच्च न मृगहनने दोषः । बुभुक्षितौ
हत्वा तानादाय गतावित्यनेन भोजनमर्थसिद्धमेवेति नोक्तम् ॥ १०२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

स तं वृक्षं समासाद्य सन्ध्यामन्वास्य पश्चिमाम् ।
रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥
अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः ।
या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥
जागर्त्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु ।
योगक्षेमौ हि सीताया वर्त्तेते लक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥
रात्रिं कथञ्चिदेवेमां सौमित्रे ! वर्त्तयामहे ।
अपवर्त्तामहे भूमावास्तीर्य स्वयमर्जितैः ॥ ४ ॥

आजनपदादिति च्छेदः । आ इति यातेत्यनेन सम्बध्यते अस्माज्जनपदाद्बहिर्देशेऽद्य इयं या रात्रिरायाता प्राप्ता येयं वनवासरात्रिषु प्रथमा सुमन्त्रेण रहिता च तामिमां प्राप्य नोत्कण्ठितुं नगरादि-स्मर्तुम् ॥ २ ॥

न विद्यते तन्द्री ययोस्ताभ्याम् । इडभावो ऋक्षत्वश्चार्षम् । क्वचित्तु अतन्द्राभ्यामित्येव पाठः । आवयोर्वर्त्तेते मदायत्तावित्यर्थः । अप्राप्त प्राप्तिर्योगः लब्धपरिपालनं क्षेमः ॥ ३ ॥

कथञ्चिदेवेमां उटजादिनिर्माणाभावात् स्वयमर्जितैस्तृणपर्णादि-भिरिति शेषः । अपवर्त्तामहे यथा कथञ्चिच्छयनं कुर्मः ॥ ४ ॥

स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः ।
इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥
ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण ! ।
कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ॥ ६ ॥
सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् ।
अपि न च्यावयेत् प्राणान् दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥ ७ ॥
अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः ।
किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः ॥ ८ ॥
इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् ।
कामएवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९ ॥
कोऽह्यविद्वानपि पुमान् प्रमदायाः कृते त्यजेत् ।
छन्दानुवर्त्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्ष्मण ! ॥ १० ॥

कथाः वार्त्ताः ॥ ५ ॥

कृतकामा सम्पन्नमनोरथा ॥ ६ ॥

राज्यकारणात् महाराज्यपदाभिषेककारणात् प्राणान् अपि न च्यावयेत् अपि तु च्यावयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कामस्य गरीयस्त्वं साधयति । कोह्रीत्यादिना । अत्यज्ञोऽपि कः पुमान् मामिव छन्दानुवर्त्तिनं आज्ञाकारिणं पुत्रं प्रमदायाः कृते प्रमदातोषनिमित्तं त्यजेत् किं पुनः सर्वज्ञो राजा । तस्मात् सर्वतः प्रबलः काम इति भावः ॥ १० ॥

सुखी वत सभार्यश्च भरतः कैकयीसुतः।
मुदितान् कोशलानेको यो भोच्यत्यधिराजवत्॥ ११॥
स हि राज्यस्य सर्वस्य सुखमेकं भविष्यति।
ताते तु वयसातीते मयि चारण्यमाश्रिते॥ १२॥
अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्त्तते।
एवमापद्यते चिप्रं राजा दशरथो यथा॥ १३॥
मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च।
कैकेयी सौम्य! संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च॥ १४॥
अपीदानीन्तु कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता।
कौशल्याञ्च सुमित्राञ्च सा प्रबाधेत मत्कृते॥ १५॥
मातास्मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमावसेत्।
अयोध्यामित एव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण!॥ १६॥

एवंवादो हि भगवतो लक्ष्मणमतिपरीक्षार्थं अयोध्यां त्वं प्रविश इति लक्ष्मणं प्रति वक्तुं तदाशयं ज्ञातुञ्च न वास्तव इति बोध्यम्॥ ११॥

एकं मुख्यं सुखं अनुभवितेति शेषः। ईदृशो भविष्यति सुखमेक इति वा पाठः। एक एव राजा भविष्यतीत्यर्थ इति तीर्थः॥ १२॥

यो भरतः काममनुवर्त्तते। स यथा राजा दशरथो यथा विपदमापन्न एवं विपदमापद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्ये तु राजा दशरथो यथा राजत्वमापन्नस्तथा भरतो राजत्वमापद्यते इत्यर्थमाहुः॥ १३॥१४॥

मत्कृते मम दुःखसम्पादननिमित्तम्॥ १५॥

अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् ।
अनाथाया हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि ॥ १७ ॥
क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् ।
परिदद्याद्धि धर्मज्ञ ! गरन्ते मम मातरम् * ॥ १८ ॥
नूनं जात्यन्तरे तात ! स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः ।
जनन्या मम सौमित्रे ! तदद्यैतत् † उपस्थितम् ॥ १९ ॥
मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च ।
विप्रयुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥ २० ॥

माता तवेति शेषः । काले प्रातःकाले उत्थायेत्यर्थः ॥ १६ ॥

नाथो रक्षकः ॥ १७ ॥

क्षुद्रकर्मा कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् हि निश्चितं तदेवाह,— हे धर्मज्ञ ते मम च मातरं सुमित्रां कौसल्याञ्चोद्दिश्य गरं विषं हि तु दद्यात् ॥ १८ ॥

जात्यन्तरे जन्मान्तरे एतत् पुत्रवियोगदुःखम् ॥ १९ ॥

फलकाले सुखानुभवकाले ॥ २० ॥

---

* "परिदद्या हि धर्मज्ञ ! भरते मम मातरम्" इति वा पाठः * ।

† "तामप्येतत्" इति वा पाठः ।

---

* भरते मम मातरं परिदद्याः समर्पय इत्यर्थः ।

मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम्।
सौमित्रे! योऽहमम्बाया दद्मि शोकमनन्तकम् ॥ २१ ॥
मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण! सारिका।
यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक! पादमरेर्दंश ॥ २२ ॥

कुत इत्यतः सौमित्रे इति ॥ २१ ॥

हे लक्ष्मण अम्बया पालिता क्षतवचनशिक्षा च सारिका मत्तोऽम्बायां प्रति विशिष्टा अधिकप्रीतियुक्ता इति मन्ये। यद्यस्मात् तस्याः सारिकायाः सकाशात् एवं शत्रुनिग्रहविषयं शुक पादमरेर्दंशेति वाक्यं श्रूयते कौसल्ययेति शेषः अस्मत्तस्तु तदपि नेत्यर्थः। अत्रेदं वाक्यम्। अरेर्विड़ालस्य पादं हे शुक दशेत्यर्थकतया लोकप्रसिद्धम्। अरेर्मत्पालयितुः कौसल्यायाः शत्रोः पादं दशेत्यर्थकतया रामेण योजितमिति वक्रोक्तिरलङ्कारः * ॥ २२ ॥

---

* सर्वथा मम जननं मदम्बायातसुखप्रयोजनकमित्याह,—मन्य इति। हे लक्ष्मण यस्या मातृवर्द्धितसारिकायाः हे शुक अरेः अस्मच्छत्रुभूतस्य विड़ालस्य पादान् दशेत्येवं रूपं तत्तादृशं प्रियजनकं वाक्यं श्रूयते अम्बयेति शेषः। सा सारिका मत्तः प्रीतिविशिष्टा प्रीतिजननेन मत्तोऽधिकतरा अम्बाया इति शेषः। अम्बया वर्द्धिततिर्य्यग्जातिसारिकाकृतप्रीतिदानमात्रमपि न मया कृतमिति भावः। यद्वा हे लक्ष्मण अम्बया पालिता सारिका मत्तोऽम्बायां प्रीतिविशिष्टा अधिकप्रीतियुक्ता इति मन्ये यद्यस्मात् तस्याः सारिकायाः सकाशादेवं शत्रुनिग्रहविषयं शुक पादमरेर्दंशेति वाक्यं श्रूयते कौसल्ययेति शेषः। अस्मत्तस्तु तदपि नेति भावः। अत्रेदं वाक्यम् अरेर्विड़ालस्य पादं हे शुक दशेत्यर्थकतया लोकप्रसिद्धं अरेर्मत्पालयितुः कौसल्यायाः शत्रोः पादं दशेत्यर्थकतया

शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किञ्चिदुपकुर्वता ।
पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिन्दम ! ॥ २३ ॥
अल्पभाग्या हि मे माता कौशल्या रहिता मया ।
शेते परमदुःखार्त्ता पतिता शोकसागरे ॥ २४ ॥
एकोऽह्यहमयोध्याञ्च पृथिवीञ्चापि लक्ष्मण ! ।
तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥ २५ ॥

अपुत्रायाः पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः ॥ २३ ॥

शेते इदानीमिति शेषः ॥ २४ ॥

नन्वेवं हृदये शोकस्तर्हि मया सर्वनिवारणसहायेनोक्तं राज्यमेव कुतो नाङ्गीकृतमिति चेन्न राज्यकरणे त्वदपेक्षापि मे न किं त्वधर्मभयादेव मया तन्नाङ्गीकृतमित्याह,—एक इत्यादि । तरेयं निरस्तारातिकां कर्त्तुं शक्त इत्यर्थः । ननु वीर्यमकारणं परलोकहितेऽपि तु धर्म एवेति शेषः ॥ २५ ॥

रामेण योजितमिति वक्रोक्तिरचालङ्कारः । यद्वा अत्र सारिकेत्यनेन ज्ञानकर्मरूपपक्षद्वयवतीगुरुमूर्त्तिर्लक्ष्यते केयं मूर्त्तिरित्यत आह,—यस्याः सकाशाद्रहस्य मन्त्ररूपं तद्वाक्यं श्रूयते, किं तत् ? हे शुक ! समानवर्ण-भगवन् अरेः संसारशत्रोः पादमिव पादम् अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः अविद्यातरुसम्भूतिवीजमेकं द्विधाकृतमिति लक्षणलक्षितं संसारवीजभूताहङ्कारममकाररूपं दश निवर्त्तयेत्यर्थः एवं करुणवाक्यं यत्सकाशाच्छ्रूयते सा गुरुमूर्त्तिर्मत्तः प्रीतिविशिष्टा मद्भक्तानामिति मन्ये इत्यप्रस्तुतार्थस्फुरणात् समासोक्तिरचालङ्कारः समासोक्तिः परिस्फूर्त्तिः प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य चेदित्युक्तेः । नागोजीभट्टः ।

अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ ! ।
तेन लक्ष्मण ! नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥
एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहु ।
अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २७ ॥
विलापोपरतं रामं गतार्चिषमिवानलम् ।
समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः ॥ २८ ॥
ध्रुवमद्य पुरी राम ! अयोध्यायुधिनां वर ! ।
निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ २९ ॥
नैतदौपयिकं राम ! यदिदं परितप्यसे ।
विषादयसि सीताञ्च माञ्चैव पुरुषर्षभ ! ॥ ३० ॥
न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ! ।
मुहूर्त्तमपि जीवावो जलान् मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१ ॥

अधर्मात् कैकेय्यै पितृदत्तवरपालनप्रतिज्ञाच्युतिरूपादधर्माद्भीतः अतएव परलोकस्य च नाशाद्भीत इति शेषः ॥ २६ ॥

अन्यच्च एतज्जातीयम् । विजने इत्यनेन स्वविलापेन लोकदुःखाभावो ध्वनितः । अश्रुपूर्णमुखत्वं नटवल्लोकव्यवहारानुसारेणेति बोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

आयुधिनामिति छेदः ॥ २९ ॥

औपयिकं युक्तं यतस्त्वत्परितापेन सीताया मम च विषादो भवति ॥ ३० ॥

न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परन्तप ! ।
द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गञ्चापि त्वया विना ॥ ३२ ॥
ततस्तत्र सुखासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य ताम् ।
न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ॥ ३३ ॥
स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो
निशम्य चैवं वनवासमादरात् ।
समाः समस्ता विदधे परन्तपः
प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ॥ ३४ ॥

अथ गन्तव्यमिति यदुक्तं तदुत्तरं सीतावदहमप्यवर्जनीय इति वक्तुमात्मनः सीतासाधर्म्यमाह,—न चेति। त्वया हीना सीता त्वया हीनोऽहञ्च जलादुद्धृतौ मत्स्याविव न जीवावो न जीवाव इत्यस्या वृत्त्यानञ्द्वयान्वयः। जीवनाभावस्य सर्वथा सत्यत्वप्रतिपादनाय द्विरुक्तिः ॥ ३१ ॥

अथ गोत्वाविष्ठतु मर्हसीत्यस्योत्तरं न हीति नञ् त्रयस्य नेच्छेयं नेच्छेयं नेच्छेयमिति प्रकारेणेच्छेयमिति पदावृत्त्याम्वयः। स्वर्गञ्चाप्यद्य प्राप्तं द्रष्टुं त्वया विना नेच्छेयं किमुत गन्तुमिति भावः ॥ ३२ ॥

ततो लक्ष्मणवचनानन्तरं तत्र तस्मिन्नेव न्यग्रोधमूले समासीनौ सीतारामौ न्यग्रोधमूले स्वावस्थानदेशादतिसमीपे लक्ष्मणेन सुकृतां सम्यग्रचितां शय्यां भेजाते। वत्सला च वत्सलश्च वत्सलौ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः ॥ ३३ ॥

ततस्तु तस्मिन्विजने महाबलौ
महावने राघववंशवर्द्धनौ।
न तौ भयं सम्भ्रममभ्युपेयतु-
र्यथैव सिंहौ गिरिसानुगोचरौ॥ ३५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
रामलक्ष्मणसंवादो नाम त्रिपञ्चाशः
सर्गः॥ ५३॥

स रामः लक्ष्मणस्य वनवासं प्रत्यादरादुच्यमानं एवम्भूतं अतएवा-
त्तमपुष्कलं अत्यन्तश्रेष्ठं वचो निशम्य सुचिराय स्वयं वनवासरूपं धर्मं
प्रपद्याङ्गीकृत्य समस्ताः समाः वनवासं प्रति विदधे लक्ष्मणस्यानुमति-
मिति शेषः॥ ३४॥

भयं तत्कार्यं इतस्तत ईक्षणरूपं सम्भ्रमञ्च नोपेयतुः॥ ३५॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः॥ ५०॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

ते तु तस्मिन्महावृक्षे उषित्वा रजनीं शुभाम् ।
विमलेऽभ्युदिते सूर्य्ये तस्माद्देशात्प्रतस्थिरे ॥ १ ॥
यत्र भागीरथीं गङ्गां यमुनाऽभिप्रवर्त्तते ।
जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनम् ॥ २ ॥
ते भूमिभागान् विविधान् देशांश्चापि मनोहरान् ।
अदृष्टपूर्वान् पश्यन्तस्तत्र तत्र यशस्विनः ॥ ३ ॥
यथाक्षेमेण संपश्यन् पुष्पितान् विविधान् द्रुमान् ।
निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥
प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे ! धूममुत्तमम् ।
अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये सन्निहितो मुनिः ॥ ५ ॥

गङ्गामभि यमुना प्रवर्त्तते तद्देशं प्रयागं गङ्गाया अतिपुण्यत्वध्वननायैवमुक्तिः ॥ १ ॥ २ ॥

भूमिभागाः भूमिप्रदेशाः ते पश्यन्तो जग्मुरिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

यथा यथासुखं जनानुमानशङ्काभावात् क्षेमेण उपविश्योत्थाय च शनैः शनैः स्वेच्छानुरोधेन सम्पश्यन् समपश्यन् । निवृत्तमात्रेऽर्धमध्याह्नकाले ॥ ४ ॥

नूनं प्राप्ताः स्म सम्भेदं गङ्गायमुनयोर्वयम्।
तथाहि श्रूयते शब्दो वारिणोर्वारिघर्षजः॥ ६॥
दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः।
छिन्नाश्चाप्याश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः॥७॥
धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे।
गङ्गायमुनयोः सन्धौ प्रापतुर्निलयं मुनेः॥ ८॥
रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन् मृगपक्षिणः।
गत्वा मुहूर्त्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत्॥ ९॥
ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ।
सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः॥ १०॥

भगवतोऽग्नेः केतुं लिङ्गं धूमं पश्य यदेवमतोऽत्र मुनिः सन्निहित इति मन्ये॥ ५॥

सम्भेदं सङ्गमं वारिणोर्गङ्गायमुनजलयोः। वारिघर्षो विजातीयवारिसम्बन्धः। घट्ट इति पाठेऽप्येवमेव॥ ६॥

येषां दारूणि भिन्नानि तेद्रुमाःदृश्यन्त इत्यन्वयः॥ ७॥

धन्विनां वितताविति पाठे तेषां मध्ये विततौ मुख्याविति यावत्। सन्धौ अन्तर्वेदिदेशे निलयं आवासं तत्समीपदेशम्॥ ८॥

आश्रमं तत्समीपवनप्रदेशं त्रासयन् धनुर्धरत्वादि स्वरूपमात्रेण केवलं त्रासयन्। भरद्वाजं तदाश्रमम्॥ ९॥

स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्वृतम्।
संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषम्॥ ११ ॥
हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागः कृताञ्जलिः।
रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सीतया चाभ्यवादयत्॥ १२ ॥
न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः।
पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन्! रामलक्ष्मणौ॥ १३ ॥
भार्या ममेयं कल्याणी वैदेही जनकात्मजा।
माञ्चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता॥ १४ ॥
पित्रा प्रव्राजमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः।
अयमन्वगमद्भ्राता वनमेव धृतव्रतः॥ १५ ॥
पित्रा नियुक्ता भगवन्! प्रवेक्ष्याम तपोवनम्।
धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः॥ १६ ॥

आश्रमं भरद्वाजस्य दूरादेवावतस्थतुः। कार्यवशान्निर्गतशिष्यद्वारा विज्ञापनपूर्वकानुमतिलाभार्थमिति भावः॥ १०॥

सः तथा लब्धानुमतिः प्रविश्य उटजमिति शेषः। संशितव्रतं तीक्ष्णव्रतं तपसा लब्धचक्षुषं त्रैकालिकसर्वजगद्वृत्तान्ताभिज्ञम्॥ ११॥

दृष्ट्वा अवसरं ज्ञात्वा सौमित्रिणा सार्धमभ्यवन्ददिति शेषः। सीतया च नमस्कारं कारितवान् तदाह,—अभ्यवादयत्॥ १२॥

तत्र मूलफलाशना इत्यन्तेन स्ववृत्तान्तसहितमात्मानं भरद्वाजाय न्यवेदयत्॥ १३॥ १४॥ १५॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्त्रस्य धीमतः ।
उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ १७ ॥
नानाविधानन्नरसान् वन्यमूलफलाश्रयान् ।
तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासञ्चैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥
मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः ।
राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनागतं मुनिः ॥ १९ ॥
प्रतिगृह्य तु तामर्चामुपविष्टं स राघवम् ।
भरद्वाजो ऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥
चिरस्य खलु काकुत्स्थ ! पश्याम्यहमुपागतम् ।
श्रुतं तव मया चैव विवासनमकारणम् ॥ २१ ॥
अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे ।
पुण्यश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान् सुखम् ॥ २२ ॥

धर्ममेव वानप्रस्थधर्ममेव मूलफलग्रहणं मांसस्याप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

गां मधुपर्काङ्गं महोक्षम् ॥ १७ ॥

अन्नमचादनीयमात्रं अतएव मूलफलाश्रयान् इति वक्ष्यति । रसाः पानीयविशेषाः वासं वासस्थानम् ॥ १८ ॥

आगतं आगतं तेजोविशेषात् मर्यादारक्षणाय मध्ये मध्ये स्थित्वा निकटं प्राप्तं रामं मृगपक्षिभिर्मुनिभिश्च सह स्वागतेनाभ्यर्च्य मुनिभिः सह मुनिः रामं समन्तत आसीनोऽभवदिति योजना । मृगपक्षिणामर्चा च प्रदक्षिणगमनादिरूपा वर्णिता ॥ १९ ॥ २० ॥

एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः ।
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २३ ॥
भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः ।
सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमम् ॥ २४॥
आगमिष्यति वैदेहीं माञ्चापि प्रेक्षको जनः ।
अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥ २५ ॥
एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् ।
रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥ २६ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः ।

चिरस्य चिरकालस्य इहाश्रमे आगतं त्वां पश्यामि । अनेन पूर्वमपि कदाचिदागमनं ध्वनितम् । पूर्वरामावतारकालिकमागमनं मनसि निधाय वैषोक्तिः । पश्यामि चक्षुषा एवं रूपं पश्यामि यः केवलं ध्यानगोचर एव सोऽप्येवम्भूत इत्याश्चर्यं व्यङ्ग्यम् अकारणं निर्निमित्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

इत आसन्नः एतदाश्रमाददूरवर्त्ती पौरजानपदो जनः मां सुदर्शं सुखेन द्रष्टुं शक्यं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा वैदेहीं माञ्च प्रेक्षको जनः वैदेह्यादिदर्शनार्थी जनस्तदर्थमिममाश्रममागमिष्यतीत्यहं मन्ये इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने तादृशमेकान्ते वर्त्तमानं पश्य ज्ञात्वा निर्दिशेत्यर्थः ॥ २६ ॥

राघवस्य तु तद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥
दशक्रोश इतस्तात ! गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि ।
महर्षिसेवितः पुण्यः सर्वतः शुभदर्शनः ॥ २८ ॥
गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः ।
चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसन्निभः ॥ २९ ॥
यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाण्यवेक्षते ।
कल्याणानि समाधत्ते न मोहे * कुरुते मनः ॥ ३० ॥

अत्र भगवन्नित्यादिश्लोकत्रयस्य तीर्थेन वास्तवस्त्वर्थः रावणवधार्थं गूढमवतीर्णं मां मा प्रकटीकुरु । अन्यथा सर्वोऽपि जनः सुदर्शं विष्णुं मां ज्ञात्वा । वैदेहीञ्च मां लक्ष्मीं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा तां माञ्च प्रेक्षकः सन्निहागमिष्यति । अतएवंविधं प्रकटवासं न रोचयेऽतो यत्र वैदेही रमते तम् आश्रयतीत्याश्रमं जगत्तस्य स्थानं सर्वोत्तमं मां त्वमेवैकान्ते पश्य मत्स्वरूपं न प्रकटयेत्यन्तेन व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । मुनिना रामस्वरूपप्रकटनस्य सर्ववेद्यं यथा भवति तथा प्राक् क्वाप्यकरणात् । अक्षरमर्यादयापि तादृशार्थालाभाच्च । पौरजानपदो जन इति पदाक्षारस्यान्चेति सुधियो विभावन्तु । एतदिति राघवस्यार्थग्राहकं तदुक्तप्रयोजनप्रतिपादकं तद्वच्यमाणमब्रवीत् ॥ २७ ॥

दशक्रोश इति सप्तम्यन्तं इतो मदाश्रयात् ॥ २८ ॥ २९ ॥

यावता यदा शृङ्गाण्यवेक्षते तदेति शेषः । समाधत्ते मनसा कर्तुमाशास्ते ॥ ३० ॥

---

* "पापे" इति वा पाठः ।

ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम् ।
तपसा दिवमारूढ़ाः कपालशिरसा सह ॥ ३१ ॥
प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् ।
इह वा वनवासाय वस राम ! मया सह ॥ ३२ ॥
स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् ।
सभार्य्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह हर्षयन् * ॥ ३३ ॥
तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः ।
प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३४ ॥
सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः ।

तदुपपादयति । ऋषय इति । बहुदिनम्लतन्दकपालवत् शुष्कं शिरस्तेन सह तेन विद्यमानेनोपलक्षितास्तपसा शरदां शतं विहृत्य अतिवार्धकेऽपि तपसा क्रीड़ीत्वा दिवं स्वर्गमारूढ़ाः केचित्तु कपालशिरसेति शरीरेणोपलक्षणं सशरीराः स्वर्गं गता इत्याहुः तत्र धर्मपुत्रादीनामपि कियद्दूरमेव धर्मवैभवदर्शनायैतच्छरीरेण गमनं ततस्तन्निरासपूर्वकमेव स्वर्गगमनश्रवणात् इति कतकः ॥ ३१ ॥

वनवासाय वनवासनियमसिद्धये इह वेति शिष्टाचारमात्रम् ॥ ३२ ॥

रामं तद्रजन्यां तत्र वसन्तं प्रतिजग्राह,—अतिथियोग्यसत्कारैर्वशीकृतवान् ॥ ३३ ॥

---

* "धर्मवित्" इति वा पाठः ।

भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥
प्रभातायान्तु शर्वर्य्यां भरद्वाजमुपागमत् ।
उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ३६ ॥
शर्वरी भगवन्नद्य सत्यशील ! तवाश्रमे ।
उषितास्मेह वसतिमनुजानातु नो भवान् ॥ ३७ ॥
रात्र्यान्तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।
मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥ ३८ ॥
वासमौपयिकं मन्ये तव राम ! महाबल ! ।
नानानगगणोपेतः किन्नरोरगसेवितः ॥ ३९ ॥
मयूरनादाभिरतो गजराजनिषेवितः ।
गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः स विश्रुतः ॥ ४० ॥
पुण्यश्च रमणीयश्च बहुमूलफलायुतः ।
तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चैव हि ॥ ४१ ॥

रजनी प्रपन्ना प्राप्ता ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

इहाश्रमे शर्वरीमुषिताः स्म अद्य यथेत्यर्थ वसतिं गन्तव्यां चित्रकूट-रूपां तद्गमनं प्रत्यनुजानातु ॥ ३७ ॥

भरद्वाजः तथा रामेण प्रार्थित इति शेषः। व्रज इत्यनुजगाविति शेषः ॥ ३८ ॥

औपयिकमुचितं नगाः वृक्षाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ! ।
सरित्प्रस्रवणप्रस्थान् दरीकन्दरनिर्भरान् ।
चरतः सीतया सार्धं नन्दिष्यन्ति मनस्तव ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

प्रहृष्टकोयष्टिभकोकिलस्वनै-
र्विनोदयन्तं वसुधाधरं शिवम् * ।
मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः
सुरम्यमासाद्य समावसाश्रमम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे रामस्य भरद्वाजसमागमो नाम चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

सरितो नद्यः प्रस्रवणास्तनुतरजलप्रवाहास्तद्युताः प्रस्थाः सानूनि दरी पाषाणनिर्भेदः । कन्दरा गिरिगुहाः निर्झराः घनप्रवाहाः तान् द्रक्ष्यसीत्यन्वयः एते कुञ्जरादयः । सीतया सार्धं चरतस्तवेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥

कोयष्टिभः टिट्टिभः ॥ ४४ ॥

---

* "सुखं परं शिवम्" इति वा पाठः ।

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः।

उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिन्दमौ।
महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति॥ १॥
तेषां स्वस्त्ययनञ्चैव महर्षिः स चकार ह।
प्रस्थितान् प्रेक्ष्य तांश्चैव पिता पुत्रानिवौरसान्॥ २॥
ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः।
भरद्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमम्॥ ३॥
गङ्गायमुनयोः सन्धिमादाय मनुजर्षभौ।
कालिन्दीमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम्॥ ४॥

अथ भरद्वाजेन मार्गोपदेशः। उषित्वेति॥ १॥

औरसान् पुत्रान् पितेव तान् प्रस्थितान् प्रेक्ष्य तेषां स्वस्त्ययनं चकार चवौ पादपूरणार्थौ॥ २॥

प्रचक्रमे मार्गोपदेशार्थमिति शेषः॥ ३॥

पश्चान्मुखाश्रितां गङ्गाजलवेगाभिघातेन किञ्चिद्दूरं पश्चान्मुखं गतामिति तीर्थः। सन्धिः सङ्गमतीर्थं सङ्गमात् पश्चिमप्रदेश एवाश्रितस्य प्रयुक्तव्यवहारां सङ्गमपूर्वभागे तु गङ्गाया एव व्यवहार इति भाव इति कतकः। अन्येतु पश्चान्मुखया गङ्गयाश्रितां कालिन्दीमनुगच्छेतामित्यर्थः। अतएवाग्रे कालिन्दीमासद्येत्युक्तिरित्याहुः॥ ४॥

अथासाद्य तु कालिन्दीं प्रतिस्रोतः समागताम् ।
तस्यास्तीर्थं प्रचरितं प्रकामं प्रेक्ष्य राघव ! ॥ ५ ॥
तत्र यूयं प्लवं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् ।
ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् ॥ ६ ॥
परीतं बहुभिर्वृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितम् ।
तस्मिन् सीताञ्जलिं कृत्वा प्रयुञ्जीताशिषः क्रियाम् *॥७॥
समासाद्य च तं वृक्षं वसेद्वातिक्रमेत वा ।
क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम् ॥ ८ ॥
सल्लकीबदरीमिश्रं राम ! वन्यैश्च † यामुनैः ।
स पन्था चित्रकूटस्य गतस्य बहुशो मया ॥ ९ ॥

अथ शुद्धां कालिन्दीं प्रतिस्रोतो यथा भवति तथा समागतां विपरीतप्रवाहामासाद्य तस्यास्तीर्थमवतरणप्रदेशं प्रचरितं गमनागमनाभ्यामतिक्षुण्णं दृष्ट्वा ॥ ५ ॥

प्लवं तरणसाधनं अंशुमतीं सूर्यतनयाम् ॥ ६ ॥

श्यामं श्याममामकं आशिषः क्रियां करणं प्रयुञ्जीत । अस्माकं पुनरागमनं भवत्विति सीता वृक्षं नत्यादिना प्रार्थयेत् ॥ ७ ॥

वसेद्वातिक्रमेतवेत्येकवचनं सीताभिप्रायकं श्रमे वसेत् अन्यथाग्रे गच्छेदित्यर्थः । ततः कालिन्दीदक्षिणतीरवर्त्तिन्यग्रोधात् ॥ ८ ॥

---

* "शिवाः" इति वा पाठः ।

† "वंशैश्च" इति वा पाठः ।

रम्यो मार्दवयुक्तश्च दावैश्चैव विवर्जितः।
इति पन्थानमादिश्य महर्षिः संन्यवर्त्तत ॥ १० ॥
अभिवाद्य तथेत्युक्ता रामेण विनिवर्त्तितः।
उपावृत्ते मुनौ तस्मिन् रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥
कृतपुण्याःस्म भद्रन्ते मुनिर्यन्नोऽनुकम्पते।
इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ ॥ १२ ॥
सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम्।
अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतस्विनीं नदीम् ॥ १३ ॥
चिन्तामापेदिरे सद्यो नदीजलतितीर्षवः।
तौ काष्ठसङ्घाटमथो चक्रतुः सुमहाप्लवम् ॥ १४ ॥
शुष्कैर्वंन्शैः * समाकीर्णमुशीरैश्च समावृतम्।
ततो वेतसशाखाश्च जम्बुशाखाश्च वीर्यवान् ॥ १५ ॥

यामुनैर्यमुनातीरजैः ॥ ९ ॥

मार्दवयुक्तः बालुकोपेतत्वात्। कण्टकपाषाणादिरहितत्वाच्च दावैर्विवर्जितः वनाग्निरहितः ॥ १० ॥

तथेत्युक्ता त्वदुपदिष्टमार्गेणैव गमिष्याम इत्युक्ता ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

काष्ठसङ्घाटः काष्ठसङ्घातस्तद्रूपं महाप्लवं उडुपम् ॥ १४ ॥

उशीरैर्नलदैः वेतसैरित्यर्थ इति कतकोक्तमयुक्तम् ॥ १५ ॥

* "वंशैः" इति वा पाठः।

चकार लक्ष्मणश्छित्वा सीतायाः सुखमासनम् ।
तत्र श्रियमिवाचिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियाम् ॥ १६ ॥
ईषत् स लज्जमानां तामध्यारोपयत प्लवम् ।
पार्श्वे तत्र च वैदेह्या वसने भूषणानि च ॥ १७ ॥
प्लवे कठिनकाजञ्च रामश्चक्रे समाहितः * ।
आरोप्य सीतां प्रथमं सङ्घाटं परिगृह्य तौ ॥ १८ ॥
ततः प्रतेरतुर्यत्तौ प्रीतौ दशरथात्मजौ ।
कालिन्दीमध्यमायाता सीता त्वेनामवन्दत ॥ १९ ॥
स्वस्ति देवि ! तरामि त्वां पारयेन्मे पतिर्व्रतम् ।
यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च ॥ २० ॥
स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ।
कालिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृताञ्जलिः ॥ २१ ॥

अचिन्त्यां अचिन्त्यप्रभावाम् ॥ १६ ॥

सः रामः ॥ १७ ॥

कठिनं खनित्रं काजं पेटकं द्वन्द्वे एकवद्भावः । कठिनकं खनित्रम् । काजं अजचर्मपिनद्धं पेटकमित्यर्थमन्ये सङ्घाटं प्लवम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

पतिः व्रतं चतुर्दशवर्षावधिकं पारयेत् समापयेत् ॥ २० ॥

स्वस्तिप्रत्यागते यक्ष्ये इति सम्बन्धः ॥ २१ ॥

---

* "सहायुधैः" इति वा पाठः ।

तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी।
ततः प्लवेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम्॥ २२॥
तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः सन्तेरुर्यमुनां नदीम्।
तेषु ते प्लवमुत्सृज्य * प्रस्थाय यमुनावनात्॥ २३॥
श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदम्।
न्यग्रोधं तमुपागम्य वैदेही चाभ्यवन्दत †॥ २४॥
नमस्तेऽस्तु महावृक्ष! पारयेन्मे पतिर्व्रतम्।
कौशल्याञ्चैव पश्येम सुमित्राञ्च यशस्विनीम्॥ २५॥
इति सीताञ्जलिं कृत्वा पर्यगच्छन्मनस्विनी ‡।
अवलोक्य ततः सीतामायाचन्तीमनिन्दिताम्॥ २६॥
दयिताञ्च विधेयाञ्च रामो लक्ष्मणमब्रवीत्।
सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरतानुज!॥ २७॥

उक्तमेवोपसंहरति। तत इति॥ २२॥
तीरजैर्वृक्षपर्णच्छिन्नां यमुनातीरसम्बन्धिवनात्॥ २३॥ २४॥ २५॥
पर्यगच्छत्परितो गच्छत् प्रदक्षिणं चकारेति यावत्॥ २६॥

---

* "ते तीर्णाः प्लवमुत्सृज्य" इति वा पाठः।
† "वैदेहीत्विदमब्रवीत्" इति वा पाठः।
‡ "पर्य्यगच्छद्वनस्पतीम्" इति वा पाठः।

पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सायुधो द्विपदां वर ! ।
यद्यत् फलं प्रार्थयते पुष्पं वा जनकात्मजा ॥ २८ ॥
तत्तत् प्रयच्छ वैदेह्या यत्रास्या रमते मनः * ।
एकैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीम् ॥ २९ ॥
अदृष्टरूपां पश्यन्ती रामं पप्रच्छ साबला ।
रमणीयान् बहुविधान् पादपान् कुसुमोत्करान् ॥ ३० ॥
सीतावचनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मणः ।
विचित्रवालुकजलां हंससारसनादिताम् ॥ ३१ ॥
रेमे जनकराजस्य सुता प्रेक्ष्य तदा नदीम् ।

विधेयामनुकूलां सीतामायाचन्तीं प्रार्थयन्तीमवलोक्याब्रवीदित्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

सा अबला सीता पप्रच्छ कोऽयं वृक्ष इत्यादि रमणीयान् रम्यान् । कुसुमोत्करान् पादपान् कुसुमस्तोमविशिष्टवृक्षावयवान् ॥ ३० ॥

सीतावचनेन संरब्धस्त्वरावानानयामासेत्यन्वयः । आनयामासेत्यानिन्ये इत्यर्थे आर्षम् । विचित्रेत्यादि नदीविशेषणम् ॥ ३१ ॥

---

* 'गच्छतस्तु तयोर्मध्ये बभूव जनकात्मजा ।
मातङ्गयोर्मध्यगता शुभा नागवधूरिव' ॥
पाश्चात्येषु इत्यधिकम् ।

क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
बहून् मेध्यान् मृगान् हत्वा चेरतुर्यमुनावने ॥ ३२ ॥
विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते
शुभे वने वारणवानरायुते ।
समं नदीवप्रमुपेत्य सत्वरं
निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
यमुनासमुत्तरणं नाम पञ्चपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५५ ॥

नदीं यमुनाम् । चेरतुः भुक्तवन्तौ ॥ ३२ ॥
वप्रं तीरम् ॥ ३३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् ।
प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुपुङ्गवः ॥ १ ॥
सौमित्रे ! शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनम् ।
संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परन्तप ! ॥ २ ॥
प्रसुप्तस्तु ततो भ्रात्रा समये प्रतिबोधितः ।
जहौ निन्द्राञ्च तन्द्राञ्च प्रसक्तञ्च परिश्रमम् ॥ ३ ॥
तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् ।
पन्थानमृषिभिर्जुष्टं * चित्रकूटस्य तं ययुः ॥ ४ ॥

अथावसुप्तं स्वप्रबोधानन्तरमपि ईषत् सुप्तम् । एतेन चतुर्दशवर्ष-पर्यन्तं लक्ष्मणः स्वापहीनोऽनाहारश्चेति लोकप्रवादोऽपास्तः ॥ १ ॥

वन्यानां शुकपिकादीनां स्वनं शृणु प्रस्थानस्य कालो जातोऽतः संप्रतिष्ठामहे गच्छामः संप्रतीक्षामहे कालमिति पाठे प्रस्थानकालं जानीम इत्यर्थः ॥ २ ॥

समये प्रबोधसमये । तन्द्रां आलस्यम् ॥ ३ ॥

---

* "पन्थानमृषिणोद्दिष्टं" इति वा पाठः ।

ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह ।
सीतां कमलपत्राचीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
आदीप्तानिव वैदेहि ! सर्वतः पुष्पितान्नगान् ।
स्वैः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरात्यये ॥ ६ ॥
पश्य भल्लातकान् बिल्वान्नरैरनुपसेवितान् ।
फलपुष्पैरवनतान्नूनं शच्याम जीवितुम् ॥ ७ ॥
पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण ! ।
मधूनि मधुकारीभिः सम्भृतानि नगे नगे ॥ ८ ॥
एष क्रोशति नत्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति ।
रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसङ्कटे ॥ ९ ॥
मातङ्गयूथानुसृतं पक्षिसङ्घानुनादितम् ।
चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ १० ॥
समभूमितले रम्ये द्रुमैर्बहुभिरावृते ।
पुण्ये रंस्यामहे तात ! चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥

नद्याः कालिन्द्याः जलं स्पृष्ट्वा स्नानादिकं नित्यकृत्यं कृत्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥

आदीप्तानिव ज्वलितानिव । मालिनः स्वैः पुष्पैर्मालावत इव स्थितान् । शिशिरात्यये वसन्ते ॥ ६ ॥

शच्याम जीवितुं जीवनसाधनफलादिसम्पत्तेः ॥ ७ ॥

आढकचतुष्टयं द्रोणः । तत्प्रमाणमधुपूर्णानि मधूनि मधुपटलानि मधुकारीभिः मधुमक्षिकाभिः । नगे वृक्षे ॥ ८ ॥

ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया।
रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२ ॥
तं तु पर्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम्।
बहुमूलफलं रम्यं सम्पन्नसरसोदकम् ॥ १३ ॥
मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य ! नानाद्रुमलतायुतः।
बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥
मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिन् शिलोच्चये।
अयं वासो भवेत्तात ! वयमत्र वसेमहि * ॥ १५ ॥
इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः।
अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादयन् ॥ १६ ॥

नत्यूहः दात्यूहः। पुष्पसंस्तरसङ्कटे। पुष्पैः कृतेन संस्तरेण आच्छादनेन सङ्कटे निविड़े वनोद्देशे ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

सम्पन्नसरसोदकं स्वादूदकसहितम् ॥ १३ ॥

सुतरां आजीवो जीवनोपायो यस्मिन् ॥ १४ ॥

अयं वासो भवेत् वासयोग्यो भवेत् ॥ १५ ॥

वाल्मीकिमभिवादयन् अभ्यवादयन्। चित्रकूटे स्थित एव वाल्मीकौ रामराज्यप्राप्तिसमये तमसातीरं गत इति न विरोध इति प्राञ्चः। प्राचेतसादय वाल्मीकिरन्य एवेति तत्त्वम् ॥ १६ ॥

* "अयं वासो भवेत्तावदत्र सौम्य ! रमेमहि" इति वा पाठः।

तान् महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् ।
आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तं निवेद्य च ॥ १७ ॥
ततोऽब्रवीन् महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः ।
सन्निवेद्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ॥ १८ ॥
लक्ष्मणानय दारूणि दृढ़ानि च वराणि च ।
कुरुष्वावसथं सौम्य ! वासे मेऽभिरतं मनः ॥ १९ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान् द्रुमान् ।
आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिन्दमः ॥ २० ॥
तां निष्ठितां बद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् ।
शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् ॥ २२ ॥
कर्त्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे ! चिरजीविभिः ।
मृगं हत्वा नय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण ! ॥ २३ ॥

तं रामं प्रति स्वागतं स्वागतप्रश्नं निवेद्य विज्ञाप्य ॥ १७ ॥

आत्मानं संनिवेद्य । अमुकपुत्रः अमुकहेतोरागतोऽस्मीत्युक्त्वा ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥

निष्ठितां अन्तर्बहिःकाष्ठभित्त्या सुप्रतिष्ठापिताम्। बद्धकटां बद्धकवाटाम्। छान्दसो वर्णलापः। यद्वा बद्धश्छदिषं बद्धः कटोवर्षावारकोयस्यामित्यर्थात्। एकाग्रं लक्ष्मणम् ॥ २१ ॥

शालां पर्णशालाधिष्ठातृदेवताम् ॥ २२ ॥

कर्त्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिर्धर्ममनुस्मर ।
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ २४ ॥
चकार च यथोक्तं हि तं रामः पुनरब्रवीत् ।
ऐणेयं श्रपयस्वैतत् शालां यक्ष्यामहे वयम् ॥ २५ ॥
त्वर सौम्य ! मुहूर्त्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसोऽप्ययम् ।
स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् ॥ २६ ॥
अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि ।
तत्तु पक्वं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितम् ॥ २७ ॥
लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ।
अयं सर्वः समस्ताङ्गः * श्रितः कृष्णमृगो मया ॥ २८ ॥

वास्तुशमनं वास्तुशान्तिः चिरजीविभिः चिरजीवित्वेच्छावद्भिः ॥ २३ ॥

पशुवधदोषशङ्कां वारयति । कर्त्तव्य इति । यज्ञार्थपशुहिंसा न दोष इति भावः । शास्त्रदृष्टः शास्त्रबोधितः धर्मशास्त्रबोधितकर्त्तव्यत्वरूपः ॥ २४ ॥

ऐणेयं मृगमांसम् । एतच्छालां एनां शालां तदधिष्ठातृशिखिपर्जन्यादिपञ्चाशद्देवताः । अयं सौम्यो मुहूर्त्तः । दिवसश्चायं ध्रुवसंज्ञकः ॥ २५ ॥ २६ ॥

निष्टप्तं नितरान्तप्तम् । छिन्नशोणितं उपरतरुधिरस्पन्दम् ॥ २७ ॥

* "अयं कृष्णः समाप्ताङ्ग" इति वा पाठः ।

देवता देवसङ्काश ! यजस्व कुशलोह्यसि ।
रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवान् जपकोविदः ॥ २९ ॥
संग्रहेणाकरोत् सर्वान् मन्त्रान् सत्त्रावसानिकान् ।
इष्ट्वा देवगणान् सर्वान् विवेशावसथं शुचिः ॥ ३० ॥
बभूव च मनोह्लादो रामस्यामिततेजसः ।
वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च ॥ ३१ ॥
वास्तुसंशमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्त्तयन् ।
जपञ्च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि ॥ ३२ ॥
पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ।
वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च ।

सर्वः सर्वकर्मार्हः । समस्ताङ्गः शिरः पादादिसर्वाङ्गोपेतः शितः पक्वः ॥ २८ ॥

गुणवान् । कर्मापेक्षितप्रायत्यादिगुणवान् ॥ २९ ॥

सत्त्रावसानिकान् । यागसमाप्तिप्रयोजनान् मन्त्रान् गृहीत्वा संग्रहेण वास्तुशान्त्याद्यकरोत् ॥ ३० ॥

एवं गृहाधिष्ठितदेवतापूजामुक्त्वा पुनः स्नानपूर्वकं वैश्वदेवादिप्रकारमाह,—वैश्वदेवेत्यादि ॥ ३१ ॥

वास्तुसंशमनीयानि वास्तुदोषशमनार्थं मङ्गलानि मङ्गलपाठादीनि ॥ ३२ ॥

आश्रमस्थानुरूपाणि स्थापयामास राघवः * ॥ ३३ ॥

तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां
यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम् ।
वासाय सर्वे विविशुः समेताः
सभां यथा देवगणाः सुधर्माम् † ॥ ३४ ॥

पापसंशमनं पापशमनसाधनं बलिं वैश्वदेवबलिमित्युपसंहारेण वादः वेदिस्थलानां बलिहरणवेदिस्थलानां अष्टदिग्वर्त्तिनां विधानानि । चैत्यं गणपत्यायतनम् । आयतनानि विष्णवादेः अनुरूपाणि सूत्रमार्गेणेति यावत् ॥ ३३ ॥

वृक्षपर्णाः कृतं छदनं छादनं यस्यां ताम् ॥ ३४ ॥

---

* वन्यैर्माल्यैः फलैर्मूलैः पक्वैर्मांसैर्यथाविधि ।
अद्भिर्जपैश्च वेदोक्तैर्दर्भैश्च ससमिद्गणैः ॥
तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया ।
तदा विविशतुः शालां सुशुभां शुभलक्षणौ ॥

† अनेकनानामृगपक्षिसङ्कुले
विचित्रपुष्पस्तवकद्रुमैर्युते ।
वनोत्तमेव्यालमृगानुनादिते
तदा विजह्रुः सुसुखं जितेन्द्रियाः' ॥

इति पाश्चात्याः ।

सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
नदीञ्च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम्।
ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां
जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात्॥ ३५॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे रामस्य चित्रकूटगमनं नाम षट्पञ्चाशः सर्गः॥ ५६॥

मृगपक्षिजुष्टां तां नदीमासाद्य हृष्टः॥ ३५॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके अयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः॥ ५६॥
